

NİZAMİ XUDİYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

**ƏDƏBİ DİLİMİZ
EFIRDƏ VƏ
EKRANDA**

Bakı – 2000

Elmi redaktoru: **İsmayıł MƏMMƏDOV**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **Rəhilə MƏHƏRRƏMOVA**
filologiya elmləri doktoru, professor
Faiq ŞAHBAZLI
filologiya elmləri namizədi, dosent

N.M.Xudiyev
X 90 **Ədəbi dilimiz efirdə və ekranda.** Bakı, «Təhsil» EİM,
2000, 162 səh.

Kitab müasir cəmiyyətimizin həyatında mühüm rol oynayan, estetik zövqümüzün və ümumi dünyagörüşümüzün formallaşmasına təsir göstərən radio və televiziya probleminə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin, şifahi nitq normalarının, düzgün tələffüzün və nitq mədəniyyətinin təbliğində müstəsna rol oynayan radio və televiziyanın bu sahədəki fəaliyyətinə diqqət yetirən müəllif verilişlərdə dil-nitq və üslub məsələlərini geniş şərh etmişdir.

Geniş oxucu kütlesi üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabdan universitetlərin filologiya, jurnalistika fakültələrinin tələbələri istifadə edə bilərlər.

X **M-00870**
70-01-22 2000, Qrifli nəşr

© «Təhsil» EİM, 2000

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası qazandığı istiqlalı qoruyub saxlamaq, demokratik dövlət qurmaq, fikir plüralizmi və azad bazar iqtisadiyyatına malik olan vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq uğrunda mübarizə aparır. Şübhəsiz ki, bu mübarizənin öündə bir sıra ictimai institutlarla yanaşı kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən ən çevik informasiya kanalları olan radio və televiziya mühüm rol oynayır. Olduqca geniş auditoriyaya və güclü emosional təsirə malik olan radio və televiziya hazırda əhaliyə həm informasiya verir, həm də cəmiyyətdə güclü ictimai rəy yaradaraq kütlələri qlobal vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Hazırda Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosu xalq kütlələrini məhz bir müqəddəs amal uğrunda – dövlətimizin müstəqilliyini, onun mənəvi, siyasi, hərbi və iqtisadi gücünü möhkəmlətmək, işğal olunmuş torpaqlarımızı geri qaytarmaq uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Əlbəttə, bu işdə televiziyanın da, radio-nun da ən böyük və yenilməz silahı sözdür, nitqdir, Azərbaycan ədəbi dilidir.

20-ci illərdə Azərbaycan radiosunun, 50-ci illərdə isə milli televiziyanızın meydana çıxmazı Azərbaycan ədəbi dilinin təbliği üçün geniş meydan açdı. Məlum oldu ki, “çoxtırajlı” şifahi nitq tribunalarında yeni çalarlar alan dilimiz daha zəngin, daha ahəngdar və daha ifadəli dildir. Onda qədim tariximizin və ulularımızın nəbzi döyüñür, əsrarəngiz yurdumuzun axar çaylarıının, bulaqlarının həzin musiqisi yaşayır. Eyni zamanda təşbeh-

lərlə, aforizmlərlə zəngin olan dilimiz oynaq dildir, fikri və hissiyyatı müxtəlif çalarları ilə, müxtəlif ahənglərlə səsləndirə bilir. Bir sıra populyar teleradio proqramları göstərdi ki, dilimiz hər cür fikri çox gözəl şəkildə və aydın ifadə edəcək bütün vəsitələrə, imkanlara malikdir. Xüsusən bədii verilişlər sübut etdi ki, Azərbaycan dili fikrin, hissiyyatın ən incə çalarlarını belə heyrətamız şəkildə ifadə etməyə qadirdir. İndi dünyada elə mürəkkəb, elə çətin və dərin elmi, fəlsəfi, iqtisadi və s. əsər tapılmaz ki, onu dilimizdə səsləndirməkdə çətinlik çəkək. Bu gün səlis bir dildə hazırlanmış ekran-efir məhsulunu dinləyər-kən istər-istəməz bu qənaətə gəlirən ki, əsrlərin sınaqlarından uğurla keçərək cilalanmış bugünkü danışq və yazı dilimiz ən yüksək bir romantikanın, ən təsirli bir realizmin dilidir. Bu dil qanadlı xəyalları, coşğun ehtirasları, dərin fikirləri incəliklə ifadə edə bilir. Eyni zamanda bu dil axıcıdır, cazibədardır, şerlə, ahənglə, musiqi ilə zəngindir. Onda tələffüz zamanı dili əzən, ümumi ahəngi korlayan, nəfəsi darıxdıran bir söz, bir ifadə yoxdur. Bu dil Şekspirin, Şillerin, Molyerin, Puşkinin, Tolstoyun, Dostoyevskinin, T.Fikrətin, N.Hikmətin, Q.Markezin, Ç.Aytmətovun əsərlərindəki ən şiddətli dramatik monoloqları ifadə etməkdə çətinlik çəkmir, çünkü Azərbaycan dili Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Sabirin, Cəfərin, Cavidin, Vurğunun dilidir. Şifahi danışqla yazını birləşdirən sadə cümlələrdə zərif olan bu dil mürəkkəb cümlələrdə qüdrətli və təsirlidir. O, hər cür təbiət mənzərələri və insan xarakterlərini təsvir edə bilir. Publisistik verilişlər göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili qılınc döyüşünü andıran qızğın dialoqlar və kəskin deyişmələr dilidir.

Televiziya və radio dilimizə böyük dinamiklik gətirmiştir. Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə dilimiz də yeni güc alaraq tərəqqi etmiş və daim təkmilləşmişdir. Bu, bir daha dəfələrlə söylənmiş

həqiqəti təsdiq edir ki, dil bütün vətəndaşların gündəlik həyatı, fəaliyyəti, fikirləri, həyəcan və iztirabları ilə bağlı olan çox müttəhərrik və daim işlənən bir silahdır. Ona inkişafdan qalmış, statik vəziyyətdə olan donmuş bir şey kimi baxmaq olmaz. O, daim dəyişir, yeni söz, ifadə və tərkiblərlə zənginləşir, anlayışı dəqiq ifadə etməyən köhnəlmış sözlərdən və formalardan təmizlənir.

Dildə gedən proseslər həyatla, cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə, insanların fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün mürəkkəb proseslərdir. Bu proseslərin geniş tədqiqi televiziya və radio dilinin, burada səslənən şifahi nitqin ən nümunəvi danışq səviyyəsinə qaldırılması prosesinin araşdırılması isə bu gün dilçilərimiz qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biridir. Amma, təəssüf ki, bu sahədə geniş araşdırırmalar aparılmamış, xüsusən teleradiyonun əsasını təşkil edən şifahi nitqlə bağlı sanballı əsərlər ortaya çıxarılmamışdır. Məssələn, təxminən əlli il əvvəl görkəmli səhnə bilicisi Kazım Ziyanın “Səhnə dili haqqında” əsəri çapdan çıxmış və o, uzun müddət stolüstü kitaba çevrilmişdir. Lakin çox böyük elmi və tətbiqi əhəmiyyəti olan bu əsərin əldə edilməsi hazırlıda, təəssüf ki, son dərəcə çətindir. Şifahi nitq mədəniyyəti sahəsində Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” əsərinin və Nəsimi adına Dilçilik İnstитutunda 15 il əvvəl hazırlanmış “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”nün də ciddi əhəmiyyəti vardır. Neçə il bundan qabaq nəşr olunmuş bu əsər diktor və şərhçilərimizə çoxdandır ki, öz xidmətini göstərir.

Göründüyü kimi, bu bir neçə əsər respublikamızda nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün əsla kifayət deyil. Daha çox subyektiv müləhizələrə əsaslanan, qrammatik və semantik normaları saf-çürük etmədən nitq normaları kimi irəli sürən ara-sıra çap olunmuş məqalələr də təbiidir ki, xalqın nitq mədəniyyətinin la-

zimi dərəcədə yüksəlməsinə kifayət qədər kömək edə bilmir.

Unutmaq olmaz ki, XX əsrin əvvəllərində yaranan və 50-ci illərdən başlayaraq bir sistem halına düşən kütləvi kommunikasiyaya bütün kütləvi informasiya vasitələri — mətbuat, radio, televiziya və informatikanın bütün növləri — elmi, texniki və səsiyal informasiya axtarışı, idarəetmənin avtomatik sistemləri və kompüter tərcüməsi daxildir. Bütün bunlar ənənəvi söz yaradıcılığı formaları — şifahi nitq, yazı və çap ədəbiyyatı ilə yanaşı fəaliyyət göstərərək birlikdə müasir dil mədəniyyətinin təşkil edir.

Televiziya və radio isə təkcə bu kütləvi informasiya sisteminde deyil, bütövlükdə dil mədəniyyətində xüsusi yer tutur. İndi elektron qurğuların yaratdığı nitq, musiqi və müxtəlif növ teleradio səs siqnalları kütləvi informasiyanın özünəməxsus sahəsinə çevrilmişdir. Nitq, musiqi və siqnallar onları müşayiət edən jestlərlə, mimika və digər əlavə ünsiyyət vasitələri ilə da-ha sıx birləşərək getdikcə cılalanın dil mənzərəsi yaradır. Hər iki elektron informasiya vasitəsi verilişlərin hazırlanması prosesində incə diferensasiya, ifadə vasitələrinin daha intensiv təkmilləşməsi istiqamətində inkişaf etməkdədir. Bütün bunlar istər kütləvi informasiyanın özündə, istərsə də ondan kənarda nitq normalarına, funksional əslublara güclü təsir göstərir.

Adətən, hər hansı kütləvi informasiya vasitəsinin tədqiqatında iki əsas istiqamət mövcud olur: a)tarixi-filoloji; b)sosioloji.

Kütləvi informasiyanın sosioloji tədqiqi əsasən ictimai rəyin öyrənilməsi ilə məşğul olur; burada başlıca məsələ təsir üsulları yox, informasiyanın sosial institutlara təsirinin nəticələridir. Kütləvi informasiyanın təsiri altında formalaşan ictimai rəy sosial tənzimləmənin güclü vasitəsi və cəmiyyətin həyatına nəzarət kimi çıxış edir. Buna görə də sosioloqlar kütləvi informasiyanı ictimai rəyin formallaşması üçün istifadə edilən digər söz növlərindən ayırmamağa meyl göstərirlər.

Filoloji tədqiqatın vəzifələrinə isə əksinə, məhz kütləvi informasiya məhsullarının — mətnlərin, dil mədəniyyətində yeri və rolunun müəyyənləşməsinin, onun hər bir növünün informasiya imkanlarının və real təsir qüvvəsinin dəqiqləşdirilməsinin, kütləvi informasiyanın inkişafının tarixi mənzərəsinin öyrənilməsi daxildir¹.

Buna görə də televiziya və radionun öyrənilməsinin əsasını məhz filoloji metodlar təşkil edir: yalnız televiziya və radio verilişləri mətninin necə təşkil olunduğunu bilməklə onun tədqiqat programının effektivliyini müəyyənləşdirmək olar.

Filoloji tədqiqat qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifəni — tekstoloji, linqvistik və izahedici vəzifələri ardıcıl şəkildə həll edir.

Filoloq bir sira suallara cavab tapmaq üçün öz işinə ekran və efir materiallarının tekstoloji təhlilindən başlayır. Mətn necə təşkil olunub? Hansı üsulla yaradılıb — yazışma, yoxsa tərcümə yolu ilə, başqalarının əsərlərindən istifadə vasitəsilə, yaxud ifadə yolu ilə? Müəllifi təkdir, yoxsa kollektiv yaradıcılıq məhsuludur? Əsər nə vaxt və harada yaradılıb? Necə və hansı məqsədlə radioda səsləndirilib, yaxud televiziya ilə verilib? Veriliş kimə, hansı auditoriyaya ünvanlanıb? Bu sualların cavabı mənbənin kompleks tədqiqindədir, yəni yazının üslubunu, onu təşkil edən əlamətlərin köməyi ilə mətnin tərtibatı qaydalarını öyrənməkdən asılıdır.

Tekstoloji axtarışlardan sonra materialın linqvistik təhlili aparılır. Bu zaman tədqiqatçının üzləşdiyi sualların dairəsi daha genişdir. Amma bunları əsasən üç qrupa bölmək olar².

Birinci qrupa ilk növbədə mətnin hansı dildə yazıldığı məsələsi aiddir. Bu suala cavab tapmaq ilk baxışda göründüyündən

¹ В диапазоне современности. М., 1985, стр. 148.

² Yenə orada, səh. 150.

xeysi çətindir. Kütləvi kommunikasiyanı dünya tarixi və mədəniyyəti məsələləri işığında nəzərdən keçirən tanınmış alim N.İ.Konrad qeyd edirdi ki, “bizim zəmanəmizdə bəşəriyyətin xeyli hissəsi, hər halda qabaqcıl hissəsi ümumi dilə malikdir. Bu halda dilin ümumiliyi müxtəlif ifadə formalarına baxmayaraq, semantik sistemin eyniliyindədir. İndi bizim kütləvi kommunikasiya adlandırdığımız təzahür, yəni dil ünsiyyəti miqyasının demək olar ki, intəhasız genişlənməsi bir dil çərçivəsində yaranıb. Təbiidir ki, bu genişlənmə ictimai həyatın öz ziddiyətləri ilə birlikdə inkaredilməz zərurətindən doğub. Bu zərurət isə yeni kütləvi kommunikasiya vasitələrinin, məhz kütlə miqyasında ünsiyyət üçün münasib vasitələrin yaranmasına gətirib çıxarıb”¹.

İkinci qrupa mənbənin fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq yolu ilə onun digər mətnlərlə oxşarlığını və fərdi fərqlərini səciyyələndirməyə imkan verən məsələlər aiddir.

Üçüncü qrupa bu məsələlər daxildir: Mənbənin bilavasitə məzmunu necədir? Əsərin hər bir sözünün, ifadəsinin, dövrünün və istənilən digər fragментinin mənası nədir?

Mənbənin filoloji izahı onun tekstoloji və linqvistik təhlili vasitəsilə alınan nəticələr əsasında qurulur. İzahatın xarakteri isə mətnin məhz hansı məlumat növünə aid olmasından asılıdır.

Əlbəttə, televiziya və radio dilinin tədqiqində müəyyən işarələr sisteminin – semiotika problemlərinin araşdırılması da vacibdir. Bunlar həmin problemlər dairəsinə ona görə daxil olurlar ki, kütləvi informasiya semiotik cəhətdən müxtəlif növlüdür və buraya həm dillə, həm də musiqi, jest, xarici görünüş, siqnalalar və qrafika ilə əlaqədar işarələr qrupu da aiddir. Semiotik ba-

¹ Н. И. Конрад. О смысле истории. Избранные сочинения. История, М., 1974, стр. 313-314.

xımdan mürəkkəb mətnlərdə (bunlara qəzet, radio və televiziyanın bütün məhsulları aiddir) hər sıranın işarəsi – həm nitq, həm musiqi, həm də siqnal bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayaraq və təşkil edərək kütləvi informasiya üçün yeni, spesifik yüksək daşıyır; bununla yanaşı onlar kütləvi kommunikasiya kontekstində daxil edilməyən şifahi nitq, musiqi, təsvir üçün xarakterik olan ilkin funksiyalarını itirmiş olurlar.

Bu kitabda məqsədimiz tədqiqatın sadalanan metodlarının teleradioya tətbiqi olmadığından biz əsasən üzdə görünən cəhətləri - hər gün dirlədiyimiz verilişləri və onlarda gedən dil proseslərini izləyəcəyik. Televiziya və radio dilində isə indi bir sıra maraqlı dil hadisələri özünü göstərməkdədir. Tədqiqatçılar bu sahəyə ilk növbədə şifahi nitq tribunası kimi baxdıqlarından ekran və efirdə daha çox orfoepiya normalarının gözlənilməsi zərurətini bildirirlər. Halbuki Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də by gün orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Aydındır ki, şifahi ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatsın, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydani təsəvvürəgəlməz dərəcədə genişlənmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındaki döñüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Bəlliidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazar: “Normalaşdırma ədəbi dilin geniş xalq dilindən uzaqlaşdırılmamalıdır. Xalq dilinin mahiyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırılmamalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan”.¹

“Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırında variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir”².

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziyada sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır. Biz ayrılıqda televiziya və radio dilindən bəhs edərkən bu məsələyə toxunacaqıq, lakin elə buradaca qeyd etmək vacibdir ki, adlarının yanışı çəkilməsinə baxmayaraq, bu kütləvi informasiya vasitələrinin hər birinin özünün spesifik dil xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri isə məhz televiziya və radionun ümumi təbiəti şərtləndirir.

Lakin birinin vizuallığına, digərlərinin isə “görməməsi”nə baxmayaraq, geniş dil prosesləri baxımından televiziya və radioda müəyyən ümumi oxşar cəhətlər də özünü göstərir. Həmin ümumi cəhətləri qısaca da olsa nəzərdən keçirək:

1. Həm radioda, həm də televiziyada şifahi nitq aparıcı rol oynayır və onların səslənməsinə verilən tələblər də (aydınlıq, anlaşılıqlı, səlislik və s.) eynidir.

¹ T. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, səh. 13.

² Yenə orada, səh. 10.

2.Hər iki sahə ilk növbədə kütləvi informasiya sisteminə aiddir və həm televiziyyada, həm də radioda çoxüslubluq özünü göstərir. Bununla yanaşı ekranda və efirdə verilişlərin ümumi çəkisinə uyğun olaraq publisistik üslub aparıcıdır.

3. Televiziya və radio ilə verilən publisistik əsərlər ayrı-ayrı janrlarda yazılığından hər bir janrin təbiətinə, mahiyyətinə uyğun leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir. Dilə xas olan və daha çox bədii üslubu səciyyələndirən, bədii əsərlərin əsas əlamətləri sayılan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisistik əsərlərə də siraət edir. Elmi və bədii təfəkkürün sintezi sayılan publisistikada müxtəlif leksik-semantik söz qrupları, morfoloji, sintaktik kateqoriyalar zəngin üslubi çalarları, publisistik üslubu fərqləndirən, ayıran cəhətləri yaratmağa xidmət edir.

4. Həm televiziya ekranında, həm də radio efirində səslənən nitq ümumi xarakterinə görə canlı danışığa yaxındır. Lakin burada müxtəlif danışiq üslubları da işlənir.

5. Hər iki vasitənin – televiziya və radio dilinin sintaksisi yiğcamlıqla meyllidir. Yəni sadə cümlə tiplərinə meyl, yiğcamlıq televiziya və radio sintaksisinin əsas əlaməti kimi özünü bıruzə verir.

Yeri gəlmışkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, televiziya və radio dili mətbuat dilinin cilalanmasına xidmət edir, öz növbəsində isə qəzetlərin dili də bəzən ekran və efir dilinə təsir göstərir. Bu təsir verilişlərin leksikasında, çox hallarda isə sintaksisdə aşkara çıxır. Bir çox hallarda dilxarici amillər də televiziya və radio sintaksisinə təsir edir. Nəticədə ictimai-siyasi proqramlardan tutmuş bədii proqramlaradək müxtəlif sintaktik əlvanlıq özünü göstərir.

Hazırda radio və televiziya dili sintaksisinin inkişafında da müəyyən meyllər müşahidə edilir. Bəzi hallarda qəzet dilinin,

başlıcası isə danışq dilinin təsiri ilə meydana gələn bu meyllər radio və televiziya dilinin bugünkü inkişaf mənzərəsini dolğun ifadə edə bilir. Konkret olaraq canlı danışığın radio, televiziya dili sintiksinə təsiri özünü nədə göstərir?

1. Radio və televiziya verilişlərində nəql olunan hadisələrin ümumi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirən yiğcam ifadələr, aydın və lokonik cümlələr getdikcə daha çox nəzərə çarpir. Məsələn: “*Hamı həyəcanlı idi. Elə bil sehrlənmışdilər. Xatırələr dil açırdı, üzlərdə dumanlı bir qayğı vardı. Bir azdan zəng vuruldu...*” (T*)

2. Danışq dilindən televiziya və radio dilinə çağırış xarakterli, lakin xəbərsiz-elleptik cümlələr daxil olur. Məsələn: “*Qabaqcıl təcrübəyə geniş meydan*”, “*Vəsaiti festivala*” (R**) və s.

3. Müxtəlif janrlı verilişlərdə iki mənənəni əhatə edən seqmentləşdirilmiş quruluşdan geniş istifadə olunur. Belə cümlələrdə birinci hissə ismin adlıq halında olur, ikinci hissədə isə o, əvəzlilik formasında başqa mənənəni bildirir. Məsələn: “*Elektrik enerjisi – ona necə qənaət etməli*”, “*Yarımçıq tikintilər – onlar kimi gözləyir*”.

4. Müxtəlif verilişlərin mətnlərində danışq dilinin təsiri ilə əsas cümləyə məzmunu tamamlamaq üçün yardımcı cümlələr əlavə olunur. Yəni əsas fikir söyləndikdən sonra ona izahetmə və dəqiqləşdirmə funksiyası daşıyan informasiya əlavə olunur. Məsələn: “*Danışıqlar obyektiv aparılmalıdır. Həm də ədalətli*”, “*Seçkilərə xüsusi hazırlıq lazımdır. Həm də mütəşəkkillik*”.

5. Xəbər cümlənin əvvəlinə gətirilir və danışq dili sintaksi sinə uyğunlaşdırılıraq yeni konstruksiya yaradılır. Məsələn: “*Çıxış edir kamera orkestri*”, “*İfa edir “Səyyad” uşaq ansamblı*”, “*Oxuyur Rəşid Behbudov*” və s.

T* - Televiziya

R** - Radio

Əgər televiziya və radioda publisistik üslubun cilalanmasında xəbər proqramları, ictimai-siyasi verilişlər həlledici rol oynayırsa, bədii üslubun və bütövlükdə ədəbi dilimizin zənginləşməsində televiziya və radionun ədəbi-bədii verilişləri, xüsusən də son illər maraqlı bir janr kimi tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş teleradio tamaşaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünkü həyat həqiqətlərini özünəməxsus ifadə vasitələri ilə eks etdirən bu tamaşalarda danişiq, nitq aparıcı qüvvəyə malikdir. Ona görə də biz televiziya tamaşalarına, xüsusən radiodramların dilinə kifayət qədər geniş diqqət yetirməyə çalışmışıq. Həm maraqlı təsvirə söykənən televiziya tamaşalarına, həm də zəngin intonasiya çalarları və qüdrətli aktyor ifası ilə təcəssüm tapan hər hansı radiotamaşaaya qulaq asmaq kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin qüdrətinə “əhsən” deyəsən. Çünkü yaxşı televiziya əsəri, nümunəvi radio verilişi bir daha təsdiq edir ki, dünya dilləri arasında fəxri yerlərdən birinə layiq olan Azərbaycan dil göydən düşməmişdir; bu günün, dünənin məhsulu deyildir, onun qədim və zəngin tarixi var. Bu dil neçə-neçə əsrlərin bəzən işıqlı, bəzən qaranlıq yollarından keçib gəlmışdır. Qayalarдан süzülən sular keçdiyi yolların mineralları ilə qarışaraq gözlə görünməyən gizli, qaranlıq dünyyanın insana şəfa verən, mindərдин dərmanı olan nə varsa hamısını özü ilə gətirib insana bəxş etdiyi kimi, dilimiz də xalqımızın, atalarımızın, babalarımızın həyatını, onların arzu və istəklərini, sevinc və fərəhlərini, dərd və ələmlərini öz canına, qanına hopduraraq bizə gətirmişdir. Bu dildə yaranan, xalqımızın qəlbindən qopan, insanların mürəkkəb və səmimi daxili ələmlərinin eks-sədası olan bayatılar və laylalar, qoşmalar və gəraylılar, atalar sözləri və məsəllər, dastanlar və nağıllar bizə nələr demir?! Onlarda xalqımızın məhəbbət dünyası da, qəhrəmanlıq tarixi də, ağlı, zəkası da, şirin gülüşü də, acı göz yaşı da var. Bu dil “Dədə Qorqud”un və

“Koroğlu”nun dilidir. Bu dil Həsənoğlunun və Nəsiminin, Xətainin və Füzulinin, Saibin və Qövsinin, Vaqifin və Nəbatinin, Zakirin və Seyid Əzimin, Abbasqulu ağanın və Mirzə Fətəlinin, Nərimanın və Mirzə Cəlilin, Sabirin və Hadinin, Cavidin və Cəfərin, Səmədin və Mirzənin dilidir; nə qədər qüdrətli sənət əsərinin dilidir. Bu dil öz xalqının əhatəsindən çıxaraq, neçə-neçə xalqın sevdiyi, toylarını, bayramlarını bu dilin ahəngindən doğan gözəl müğamlarla, aşiq qoşmaları ilə, xalq mahniları ilə bəzəyən dildir. Bu dil yenə də Azərbaycan xalqının milli varlığının, onun özünüifadəsinin ən mühüm nişanəsi olaraq qalır. Ona görə də dilimizin təmizliyini qorumaq, onu inkişaf etdirmək, yaymaq və təbliğ etmək hamımızın borcudur. İndi heç kim inkar edə bilməz ki, bu mühüm vəzifənin həyata keçirilməsində Azərbaycan televiziyası və radiosu misilsiz rol oynayır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim yaşadığımız dövr şifahi dili yazı dili ilə müqayisədə get-gedə daha çox ön plana çıxarır.

Günümüzün, zəmanəmizin hadisələrinin sürəti elədir ki, onları cəmiyyətə yazılı informasiya şəklində çatdırmaq artıq o qədər də effektli deyil. İformasiya təqdiminin lazımi intensivlikdə getməsi üçün şifahi dilə ehtiyac artır. Bu da, heç şübhəsiz, Azərbaycan şifahi dilinin inkişafı üçün xüsusi program hazırlamağı tələb edir. Lakin həmin program hər hansı halda bizim radiomuzun və televiziyanızın nitq praktikasına əsaslanmalı, kifayət qədər zəngin şifahi dil materialının analitik təhlilindən nəşət etməlidir.

RADİO DİLİ VƏ ƏDƏBİ DİL

RADİO DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dinləyici ilə ünsiyyətdə əsas “silahı” və başlıca ifadə vasitəsi söz olan radio dilini şifahi nitqin bir qolu hesab edirlər. Şifahi informasiya vasitələrinin dilindən bəhs edənlərin hamısı belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, radio nitqinin yaranmasında daimi və həllədici amil məhz şifahi nitq qanunlarının nəzərə alınmasıdır. Əlbəttə, metodoloji cəhətdən bu, doğru yanaşmadır. Çünkü, həqiqətən, radio dili yalnız şifahi ədəbi dilimizdə reallaşır, bunlar ədəbi dilin şifahi nitq auditoriyasıdır, şifahi informasiya və ünsiyyət vasitələridir.

Biz, “radio dili”, “radio nitqi”, “radio verilişlərinin dili”, “kütləvi informasiya vasitələrinin dili” kimi terminləri tez-tez işlədirik. Şübhəsiz ki, elmi cəhətdən bunlar nisbi anlayışlardır və yalnız müvafiq sahənin dilinin özünəməxsusluğunu anladan ifadələrdir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin iki qolu-yazılı və şifahi ədəbi dil mövcuddur. Yazılı və şifahi dilin hər birinin özünəməxsus işlənmə dairəsi var. Ədəbi dil özü isə ayrı-ayrı üslublarda — bədii, elmi, rəsmi, publisistik üslublarda, məişətdə işləklik tapır. Təbiidir ki, şifahi nitq auditoriyalarında isə şifahi ədəbi dil səslənir.

Hər bir üslubun, hər bir şifahi nitq sahəsinin ümumi və fərdi cəhətləri, bunların da yaranması, formallaşması üçün müxtəlif amillər, şərtlər olduğu üçün, şübhəsiz ki, televiziya və radioda da dil məsələsinə həmin meyarla yanaşmalıyıq.

Hər bir üsluba, xüsusən də şifahi nitq sahəsinə məzmun və ifadə planı baxımından nəzər salmaq lazımlı gəlir. Müxtəlif üslublarda işlənən dil, qurulan nitq həm o sahənin öz təbiətinin, məhiyyətinin nəzərə alınması ilə, həm də dilxarici amillərin varlığı, təzahürü, təsiri ilə bağlı izah olunur.

Belə bir mövqedən çıxış etsək, kütləvi informasiya vasitələrinin dilini, həmin vasitələrin formaca şifahiliyini, ifadəcə, məzmunca publisistik üslubda olmasını nəzərdən qaćırmamalıyıq.

Radioda səslənən dil ədəbi tələffüz normalarına əməl olunmaqla işlədilən mədəni dildir. Lakin bu dil nə tamamilə rəsmi, nə də bir o qədər bədii dildir. Bu dil canlı danışqla, ümumxalq dili ilə zənginləşmiş ədəbi dilin dolğun bir formasıdır. Professor Tofiq Rüstəmov haqlı olaraq yazırkı ki, "...qəzet və jurnallarda publisistik üslub, mətbuat üslubu üstünlük təşkil edirsə, televiziya və radioda bununla bərabər canlı danışığa güclü meyl hiss olunur".¹

Biz bu üslublara və canlı danışığa xas olan əlamətləri izah etməzdən əvvəl əsas suala cavab verməyə çalışaq: Radio dilinin spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Bu dil qəzet dilindən, publisistik üslubdan, digər danışq üslubu və janrlarından nə ilə fərqlənir?

Radio, ümumiyyətlə, kütləvi təbliğat və informasiya vasitəsi kimi 80 ildən çoxdur ki, fəaliyyət göstərir, ancaq buna baxmayaraq, bu aktual suallara hələ də dolğun, elmi cavab tapılmamış

¹ T. Rüstəmov v. Ədəbi redakte nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1981, səh.7.

dır. Heç də ona görə yox ki, radio dili linqvistlər tərəfindən xüsusi sahə hesab edilmir və tədqiq olunmur, əksinə, radio verilişlərinin dilinə olan spesifik tələblər haqqında çoxdan danışılır.

Radionun, sonra da televiziyanın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində cəmiyyətimizdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolü xeyli artdı. Reproductordan və mavi ekrandan reportaj da, mühazirə də, fəhlənin, yaxud şairin çıxışı da, həkim məsləhəti də, qəzətdə dərc olunan yeniliklər də səslənir. Bütün bunlar mürəkkəb və rəngarəng olan radio və televiziya dilini yaratmış olur. Zənnimizcə, bu sahənin linqvistik tədqiqat obyekti kimi kifayət qədər öyrənilməməsi məhz bu dilin mürəkkəbliyi və çoxqatlılığı ilə izah olunur.

24/5/48

Janrların diapazonu bu qədər geniş olduğu halda, radio dilinin ümumi xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkün müdnüm? Elm adamının çıxışı və futbol haqqında reportaj, uşaqlar üçün veriliş və siyasi icmalçıların “dəyirmi masa” arxasında söhbəti kimi müxtəlif formalı verilişlər arasında ümumi nə ola bilər? Bu verilişlərin qarşısında duran vəzifələr olduqca müxtəlif olduğu kimi, janr və üslub xüsusiyyətlərində olan fərqlər də çox böyükdür. Buna görə də ilk baxışdan belə fikir yaranır ki, bu verilişlərin ümumi cəhətlərindən danışmaq mümkün deyil. Həqiqətən də, əgər müxtəlif radio və televiziya verilişlərinə ancaq dil və üslub baxımından yanaşsaq, hətta gözəyarı nəzərdən keçirdikdə belə, onların hər birinin müəyyən xüsusiyyətlərə malik olduğunu görərik.

Kitabda istifadə olunan və neytral, eyni zamanda ümumişlək leksikaya əsaslanma, cümlələrin nisbətən sadə quruluşu informasiya üçün xarakterikdir. Reportajlar və mətni “əvvəlcədən hazırlanmamış” söhbətlər (həm lügəti, həm də sintaktik cəhətdən) ümmümxalq danışq dilinin elementləri ilə zəngindir. Xüsusi terminologiya, feli sıfət, feli bağlama və s. ilə zəngin olan mü-

rəkkəb cümlələr mühazirədə yerinə düşür. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş verilişlərdə isə söz dairəsi tematik cəhətdən məhduddur, sintaktik imkanlardan az istifadə edilir. Ancaq başqa verilişlərdə fərqli olaraq, bu verilişlərdə əlvən intonasiyaya daha çox əhəmiyyət verilir. Hətta bəzən aparıcı uşaqlarla ünsiyyət yaratmaq naminə onların öz dilində danışmağa məcbur olur. Misal gətirdiyimiz cəhətlər (sonuncunu istisna etmək şərtilə) yalnız radio və televiziya verilişləri səsləndikdə özünü göstərir. Əgər adı nitqin (radio və televiziya nitqindən fərqlənən) janrlarına: məsələn, məqaləyə, məruzəyə, uşaqlar üçün kitaba diqqət yetirsək, üslubca həmin fərqləri orada da görə bilərik.

Janrlar “toplu”sunda radio və televiziyanın başqa sahələrlə - qəzet, kitab, eləcə də danışq dili ilə oxşar cəhətləri də vardır. Ümumiləşmələr və səhvlər, ədəbi dil normalarına riayət edilməməsi radio və televiziya verilişlərində nadir hal deyil. Sözlərin mənaca qeyri-dəqiqliyi də buna misal ola bilər. Məsələn, “Braziliyada çox zaman qonşu kəndlərin adamları bir-birlərinin dilini anlamır”. Burada Latin Amerikası ölkəsi haqqında danışarkən “kənd” sözünün işlənməsi nə dərəcədə düzgündür?

Radio dilinin spesifik xüsusiyyətləri yalnız ona aid olan janrlarda, məsələn, hadisə yerindən verilən reportajda, müsabiqə və s. verilişdə özünü biruzə verir. Həmin verilişlərin aparıcılarından ədəbi dilin müxtəlif vasitələrindən sərbəst istifadəetmə bacarığı tələb olunur. Bu aparıcılar improvisasiya sənətinə tam yiyələnməlidirlər. Ancaq burada da ədəbi normadan yayınma hallarına, məsələn, sözün qeyri-dəqiqliğin işlənməsinə, şablon ifadələrə və s. nöqsanlara rast gəlmək olur.

Radionun bir əsas spesifik xüsusiyyəti də vardır. Bu xüsusiyyət təbliğat vasitələrini ünsiyyət vasitələri ilə birləşdirən digər janrlara da xasdır. Bu da radio verilişlərinin dilin məhz səsli formasında olmasıdır. Verilişlərin bir çox cəhətlərini onların səs-

lənməsi, yəni məhz səsli şəkildə mövcud olmaları müəyyən edir.

Bəlkə də bu mülahizə bir qədər qəribə görünə bilər, amma qeyd etmək lazımdır ki, səslənmə radio dilinin spesifik cəhəti-dir. Hamiya aydın olan bu fakt, radio verilişlərinin dil və üslub cəhətdən qurulmasına, onların dilinin strukturuna aid bir sıra tə-ləblər meydana çıxarır. Bu tələblər əsasən radio nitqinin səslə bağlı (fonik) sintaktik və intonasiya məsələlərinə aiddir. Bu tə-ləblərdən bəziləri üzərində dayanaq.

1.Efirə gedən mətn evfonik olmalıdır. Yəni o, qulağı oxşamalı, dinləyicini qıcıqlandırmamalıdır. Tələffüz edilməsi çətin olan xoşagəlməz səs qovuşmalarına yol vermək olmaz. Adətən, bu, kar samitlərin yanaşı işlənməsindən yaranır. Məsələn, “mü-vəffəqiyət” sözü kimi ifadələrdə diktorun səs və ritmik enerji-si sanki itib-batır, əzgin, “səslənməyən” ifadə alınır; dinləyici qeyri-ixtiyari olaraq, dinlədiyi mətnin məzmununa yox, onun formasına, xoşagəlməz səslənməsinə diqqət yetirir.

2.Efirə gedən mətndə eyni səs birləşmələrindən ibarət olan sözlərin yanaşı işlənməməsinə çalışmaq lazımdır. Belə hallarda diqqətli redaktor bu sözlərdən birini başqa sözlə əvəz etməlidir. Məsələn: “... və bundan əlavə vətəndaş öz vəzifəsini yerinə yetirməlidir” cümləsində “və”lər tələffüz çətinliyi doğurur.

Sözün ilk və son hecası eyni səslərdən ibarət olduqda və ya əvvəlki sözün son hecası eyni səslərdən ibarət olduqda, yaxud da əvvəlki sözün son hecası ilə sonra gələn sözün ilk hecası eyni olduqda, gərəksiz səs effektləri yaranır və bu, məqsədi infor-masiya vermək, təbliğat və s. olan mətnin məzmununu dinləyi-ciyə çatdırmağa mane olur.

3.Radio və televiziya verilişlərində -siniz, -siniz, -sunuz, -sünüz; -miş, -miş, -muş, -müs şəkilçili sözlərin yanaşı işlənmə-sinə qətiyyən yol vermək olmaz. Belə şəkilçili sözlər yazıda iş-

lənir. Doğrudur, ehtiyac olanda şifahi nitqdə də, radio və televiziyyada da bu cür sözlərə rast gəlirik. Həm aparıcı, həm də redaktor bu qəbildən olan sözləri səsləndirərkən çox diqqətli olmalıdır.

Səslənən nitqin evfonikliyini, xoş səslənməsini təmin edən şərtlərdən biri də mətndəki sözlərin qafiyələnməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Yazılı mətndə bu qafiyələnmələr “görünmür”, ancaq tələffüzdə aydın hiss edilir və hər cür dissonansa həssas olan qulaq bunu mütləq eşidir.

Radio verilişlərinin sintaksisində diqqət yetirdikdə, yazıda işlənən bir çox verilişlərdə, hətta öz janr xüsusiyyətlərinə görə sərbəst şəkildə söhbət aparılması nəzərdə tutulan verilişlərdə belə çox zaman yazılı dilin sintaksisindən istifadə edilir. Bu, çıxış edən şəxsin əvvəlcədən hazırlanmış mətni oxuması və ya xud əzbərləyiib danışması ilə izah olunur. Bu mətnlər isə yazılı dil sintaksi qaydalarına uyğun olaraq, budaq cümlələrlə, feli bağlama tərkibləri və s. ilə zəngindir.

Çox vaxt fəhləni və ya alimi, siyasi xadimi və ya sağıcını, radioda kamerası qarşısında çıxış etməyə hazırlaşdırın redaktor gələcək çıxışın mətninin əsasən ədəbi baxımdan düzgünlüyünə diqqət yetirir. Bu zaman o, mətnə nəşriyyat, qəzet və ya jurnal redaktoru kimi yanaşır. Səslənmə və mətnin sintaktik cəhətdən quruluşu isə demək olar ki, nəzərə alınmır (bu zaman “bir qədər sərbəst danışın”, “tələsməyin”, “sözləri aydın tələffüz edin” kimi məsləhətlərlə iş bitmir).

Bununla bərabər bəzi verilişlərdə ədəbi danışiq dilinin sintaktik vasitələrindən istifadə etmək mümkündür və vacibdir.

Ilk baxışdan adama elə gəlir ki, bu mülahizədə ziddiyət var: dil eyni zamanda həm ədəbi, həm də danışiq dili ola bilərmi? Axı danışiq dili ədəbi dilə nisbətən xeyli sadədir, necə deyərlər, o qədər də ölçülü-biçili deyil. Ancaq “danışiq dili” de-

yəndə bunu “sərbəst şəraitdə işlənən dil” kimi anlamaq lazımdır. Cox adam ədəbi dil normalarını mənimsəyəndən sonra, əslində iki dildə: rəsmi şəraitdə (məsələn, iş yerində, işçilərlə ünsiyyətdə, kənar adamlarla söhbətdə, işə aid sənədlərlə məşğul olarkən) bir dildə; yaxın adamlarla, dostlarla ünsiyyətdə, yəni qeyri-rəsmi, sərbəst şəraitdə isə digər dildə danışır. İkinci dildən (danışiq dilindən) istifadə etməyən adamlar da var: dostları ilə söhbətdə onlar məqalədə və yaxud hesabatda yerinə düşən ifadələr işlədirlər. Şübhəsiz ki, bu vaxt danışiq dilinin elementlərinin radio verilişlərində işləməsinə yol verməməyə çalışırlar. Beləliklə, dili dəftərxana üslubunu xatırladan söhbətlər, qəzet məqaləsinə bənzəyən çıxışlar, dialoqlar meydana çıxır. Onların dili əzgin, monoton olur, haqqında danışılan hadisə bərədə canlı, dolğun təsəvvür yarada bilmir. Burada biz istər-istəməz radio dili və danışiq dili probleminə toxunmalı oluruq. Aktuallığını nəzərə alaraq bu məsələyə geniş nəzər salaq.

Əgər söhbət danışiq üslubundan, şifahi formanın, dialoq növünün məişət və ya neytral tipinin aid edildiyi danışiq nitqindən gedirsə, aydın olur ki, radio dili qətiyyən onun çərçivəsinə siqmır.

Nitqin danışiq üslubu bilavasitə heç nədən asılı olmayan qeyri-rəsmi danışiq üslubudur. Bu üslub daha çox dialoq nitqinin məişət tipində şifahi formada təzahür edir. Adətən, həmin nitq dərhal qol-qanad açır və danışanlar əvvəlcədən fikirləşmək üçün imkan tapa bilmirlər. Əslində onlar ifadə vasitələrinin seçilməsinə o qədər də cəhd göstərmirlər. Danışiq üslubunda deyilən sözlərin əhatəlilik və dəqiqliyi nəinki vacibdir, hətta bəzən tamamilə yersiz, lüzumsuzdur. Çünkü həmsöhbətlər çox vaxt bir-birini kəlmənin əvvəlindən başa düşür. Üstəlik onlar şifahi nitq zamanı intonasiya kimi məna və emosiya çalarlarına malik vasitələrdən də istifadə edə bilirlər. Mimika və jestlər isə həmsöhbətlərin danışığına bir qədər sərbəstlik də əlavə edir.

Danişq üslubu nitqi son həddə qədər yiğcamlaşdırmağa və anlaşılıqlığa imkan yaradır.

Nitqin danişq üslubu neytral vasitələrdən başqa spesifik danişq leksikası, frazeologiya, qrammatik forma, sintaktik quruluş kimi vasitələri də nəzərdə tutur. Bu cür üslubda bir sıra digər ifadə xüsusiyyətləri də səciyyəvidir.

Danişq üslubu üçün səciyyəvi olan ayrı-ayrı sözlər də mövcuddur. Məsələn, *vizildatmaq* (bir şeyi bərk tullamaq, atmaq), *gopçu* (yalançı, aldadən), *güdmək* (izləmək), *atmaq* (aldatmaq) və s. Bir sıra frazeoloji ifadələrin də danişaq çalarları mövcuddur. Məsələn, *mənim gözüm səndən su içmir*, *məni cin atına mindirmə* və s.

Danişq üslubu üçün bütövlükdə mühüm olan başlıca cəhət budur ki, onun qəlibə salınmasına heç bir ehtiyac duyulmur, fiki ri ifadə üçün xüsusi vasitələr axtarılmır, nitqin cilalanmasına cəhd göstərilmir.

Əgər belə demək mümkünsə, tamaşaçı və dinləyici münasibətində olan həmsöhbətlər deyilən fikrin tam ifadə olunmasına və dəqiq forma tapılmasına ehtiyac duymurlar. Belə ki, onların bundan əvvəlki təcrübəsi, konkret şəraitə bələd olması, haqqında söhbət edilən mövzu barədə təsəvvürlərinin genişliyi şifahi danişqda istənilən qədər ixtisarlar aparmağa imkan yaradır. Büttün bunlar ona görə baş verir ki, necə gəldi danişq zamanı düşüncə heç vaxt nitqə nəzarət etmir. Bu cür nitq zamanı normaldan kənara çıxmaq heç kəs üçün qorxulu deyil, çünkü onsuz da nə danışan, nə də eşidən bu əyintiləri nə hiss edir, nə də onlara əhəmiyyət verir. Amma mikrofon qarşısında vəziyyət başqa cürdür. Çıxış edən adam özünü yığışdırır, əgər əvvəlcədən çıxışını yazıbsa, onu səsləndirərkən bir daha götür-qoy edir, yox, əgər mətnsiz (yazısız) danışırsa, o, yenə də danışarkən sözləri diqqətlə seçilir. Çünkü artıq adı danişq şəraitindən fərqli olaraq,

onun nitqini geniş auditoriya eşidir. Ona görə də radioda danışan adam dil vasitələrinin elə birləşmələrindən istifadə edir ki, onun nitqi dinləyici üçün anlaşılı olsun, kitab dilindən fərqlənsin. Bu sahədə aparılan xüsusi tədqiqatlar göstərir ki, danışq nitqi zamanı kitab dili normalarının pozulmasından səhbət açmaq düzgün deyil. Bu zaman daha çox danışq nitqi çərçivəsində xüsusi, özünəməxsus normalar sistemi özünü bariz şəkildə göstərir ki, bu da eyni bir kollektiv daxilində iki müxtəlif dil tipinin mövcudluğunu sübut edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, "təmiz" danışq nitqi radioda sərbəst şəkildə tətbiq edilə bilər. Bu cür nitq radioda daha çox bədii, ədəbi-dram verilişlərində istifadə olunur. Mətnsiz sənədli yazıldarda da danışq nitqi əsas dil vəsi-təsi ola bilər.

Sevindiricidir ki, radio verilişləri təcrübəsini nəzərə alan radio jurnalistləri yeganə mümkün və doğru nəticəyə gəliblər ki, onlar sırf danışq ədəbiyyatının yaradıcıları deyillər. Ümumiyyətlə, danışq dilini nə radio dilinin əsası, nə də onun əleyhinə olan xüsusi bir hal hesab etmək olmaz.

Axı heç kimə sərr deyil ki, danışq üslubu əsasən şifahi nitq daxilində özünü göstərir. Amma bu, heç də o demək deyil ki, şifahi dillə danışq dili anlayışlarını eyniləşdirmək lazımdır. Yalnız nitqlə müqayisədə şifahi nitqin özünəməxsusluğu çoxdan məlumdur. Hələ antik dövrün alimlərindən Aristotel özünün "Ritorika" əsərində xatırladırdı ki, yazılı nitqlə müqayisə zamanı özünü biruzə verən nitq arasındaki fərq bizim diqqətimizdən yayılmamalıdır.

Yazılı nitq şifahi nitqdən tamamilə fərqli olan xüsusi spesifik ifadə vasitələrinə malikdir. Bu fərqlər özünü demək olar ki, hər şeydə – əlibanın hərflərində, müxtəlif işarələrdə, abzallarda, boşluqlarda, kursivdə, ölçüsünə görə hərflərin fərqlənməsində, çəkilən xətlərdə və s. göstərir.

Şifahi nitqin əsas “silahı” isə səsdir. Bu cür nitqdə müxtəlif cür ritmik düzüm, səs tonunun dəyişilməsi, güclənib-zəifləməsi, tempin sürətlənməsi və azalması, pauza, məntiqi vurğu və s. geniş tətbiq edilir.

Linqvistik tədqiqatlar göstərmişdir ki, ədəbi danışq dilində yazılı dildən fərqli olaraq, feli bağlama tərkibləri və feli sıfətlərlə zəngin olan ifadələr işlənmir. Sərbəst şəraitdə söhbət aparılan verilişlər üçün bu ifadələr yabançıdır, qeyri-təbii səslənir.

Danışq dilində qısa sıfətlər və eləcə də feli sıfət tərkibləri az işlənir. Onları çox vaxt daha dolğun forma əvəz edir. Məsələn, hər hansı romanda cümlə belə qurula bilər: “*Qaldıqları yer soyuq, hava isə təmiz və küləksiz idi*”. Ancaq canlı danışq dilində bu cümlə başqa cür səslənir: “*Qaldıqları yer elə soyuq idi ki. Hava çox təmiz idi, heç külək də əsmirdi*” (əlbəttə, burada başqa variantlar da mümkündür).

Digər tərəfdən, danışq dilində cümlənin quruluşu başqa cür ola bilər, belə ki, yazıda bu cür cümlə quruluşuna rast gəlmək olmur. Məsələn: “*Bax, mənim anam elə xəstədir ki!*” Kitabda bu, belə ifadə olunardı: “*Mənim anam bir çox xəstəliklərə düşər olmuşdur*” və s.

Danışq dilində mimika, əl hərəkətləri və başqa jestlər böyük rol oynayır, amma radio dilində bunların heç biri görünmədiyindən bir çox mətləbləri ifadə etmək üçün dilin (nitqin) funksional zənginliyi məsələsi meydana çıxır.

Radio ilə səslənən nitqin ən mühüm ifadə vasitəsi intonasiyadır. İntonasiya cümlənin sintaktik quruluşu ilə sıx bağlıdır. Nə üçün “Son xəbərlər”in verilişləri intonasiya baxımından ədəbi kompozisiyalara nisbətən daha çox bir-birinə bənzər olur? Çünkü onların sintaksisi eynidir. Məqsədi ancaq dünyada baş verən hadisələr haqqında informasiya vermək olan verilişlər üçün bu təbiidir.

Bir çox verilişlər yalnız bəzi məlumatları çatdırmaq deyil, dirləyicidə bədii, estetik təsir bağışlamaq məqsədi də daşıyırlar. Bu cür verilişlərdə nitqin müxtəlif formalarından istifadə edilir: monoloq, dialoq, kiçik səhnəciklər, şer, mahni və s. Sintaktik və ritmik-intonasiya baxımından belə verilişlər mürəkkəb bir vahid təşkil edir. Burada həm nəqli intonasiya, həm sual intonasiyasının bütün növləri (məsələn, sual və təkrarən verilən sual), replikalar, nidalar mövcuddur, ritmin pozulması, tembrin dəyişməsi, danışığın sürəti də diqqətdən yayılmır. Bu zaman müxtəlif janr və üslubların elementlərini seçmək və bir verilişdə birləşdirmək bacarığından çox şey asılıdır. Müxtəlif, üslubi cəhətdən bir-birinə zidd olan vasitələrdən bacarıqla istifadə ediləndə verilişin müəyyən özünəməxsus “sifəti” yaranır və beləliklə, bu veriliş başqalarından seçilir.

Kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi radionun qarşısında duran məsələlər və funksiyalar həddən artıq çoxsahəlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsində isə radionun ən əsas köməkçisi dildir. Ona görə də biz radionun dilini həm də kütləvi kommunikasiya, daha dəqiq deyilsə kütləvi informasiya vasitəsinin (KİV) bir növü kimi nəzərdən keçirməliyik.

RADİO DİLİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kütləvi kommunikasiyanın hər bir növü – mətbuat, televiziya cəmiyyətin ehtiyaclarından yaranıb və cəmiyyət həyatının müəyyən sahəsinə xidmət edir, bu səbəbdən də yalnız özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Buna görə də, təəccüblü deyil ki, əsasən kommunikasiyanın bu və ya digər növü çərçivəsində, xüsusilə də radioda istifadə olunan dil vasitə-

lərinin seçilməsi və tətbiqi prinsipləri son vaxtlar daha çox diq-qəti cəlb etməkdədir.

Məhz radio üçün spesifik olan dil vasitələrindən istifadənin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək radio üçün səciyyəvi olan təbliğat-təşviqat təsiri imkanlarını aydınlaşdırmaq deməkdir. Bu isə qəzətin, radio və televiziyanın birgə fəaliyyət göstərdiyi mü-asır şəraitdə mühüm məsələdir.

İndiyədək Avropa ölkələrində, o cümlədən keçmiş SSRİ-də radio dili haqqında kifayət qədər geniş ədəbiyyat nəşr olunmuşdur. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, radio dilinin ümumi, dəqiq nəzəriyyəsi yaradılmayıb. Radioda mövcud olan janr və formaların sistemi, təyinatı və məzmunu haqqında birmənalı tə-səvvür də yoxdur. Bu janr və formaların estetikası və effektivliyi barədə kifayət qədər dəqiq mühakimələrə də az rast gəlirik.

Azərbaycan dilçiliyində də radio verilişlərinin dil təcrübəsinin bir çox mühüm məsələləri indiyədək qaranlıq qalıb. Bu barədə elmi işlərdə çox vaxt ya konkret dilçilik məzmunundan məhrum (radio verilişlərinin dili sadə, aydın, anlaşılı, obrazlı, mənalı, parlaq olmalıdır və s.), ya da konkret və hətta qəti ol-duqda belə çox vaxt qeyri-inandırıcı, bəzən isə təhlükəli məslə-hətlər verilir. Belə ki, həmin məsləhətlər yalnız müəyyən hal-larda doğru olsa da, radio dilinin potensial şəkildə mövcud nə-zəriyyəsinin əsas qaydaları kimi təqdim edilir, radionun spesi-fikliyinə və “radioluluğun” tələblərinə istinadən pərdələnir.

Şifahi dilin mühüm sahəsi olan, eyni zamanda kütləvi infor-masiya və təbliğat vasitəsi sayılan radionun dili indiyə kimi Azərbaycan dilçiliyində elmi-tədqiqat obyekti olmamışdır. Yalnız dilçiliyin müxtəlif problemlərindən bəhs edilərkən radio di-li mövzusuna da toxunulmuşdur. Xüsusən şifahi nitq, ədəbi tə-ləffüz, sintaqm, vurğu, səhnə dili, orfoepiya normaları, efir və ekranada dil mədəniyyəti məsələlərindən danışan müəlliflər

bu və ya başqa şəkildə radio dilinə də istinad etmişlər. Buna görə də həmin materialların bəzilərini nəzərdən keçirməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətləri olan Ə.M.Dəmirçizadə tədqiqatlarında bilavasitə radio dili haqqında danışmasa da o, şifahi nitqin, xüsusən orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun şifahi nitq haqqında olan fikirləri “Müasir Azərbaycan dili” (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) kitabında öz əksini tapmışdır. Burada şifahi nitqə aid edilən bir çox xüsusiyətləri eynilə radio dilinə də şamil etmək mümkündür.

Şifahi nitqi ətraflı tədqiq edən və orfoepiya normalarını elmi şəkildə müəyyənləşdirən M.Ş.Şirəliyev səhnə, radio və televiziya nitqi üzərində uzun illər müşahidə aparmışdır. Onun “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” kitabında göstərildiyi kimi, ədəbi dilin yazılı qolunun funksional üslublarının normativ qaydalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində çox iş görülsə də bunu “...ədəbi dilin şifahi qolu haqqında demək mümkün deyil. Halbuki müasir dövrə şifahi ədəbi dil sahəsinin işlənmə dairəsi çox genişlənmişdir; biz hər gün radioda, televiziyyada, səhnədə, məruzələrdə, çıxışlarda müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilini eşidirik”.

Şifahi nitqin ayrı-ayrı xüsusiyətlərinə, orfoepiya normalarına, intonasiyaya, radio, televiziya və səhnə dilinin təbiətinə dair məsələlərə Ə.Əfəndizadə, A.Axundov, F.Ağayeva, Ə.Abdulayev və başqa dilçilərin də tədqiqatlarında geniş yer verilmişdir.

Professor A.Axundovun son dövr tədqiqatlarında radio dilinin araşdırılması mühüm yer tutur. O, radio dilinə müasir şifahi ədəbi dilin mühüm qolu kimi yanaşır və belə bir cəhəti qeyd edir ki, radio və televiziya ədəbi dilimizi nitq mədəniyyəti cə-

hətdən inkişaf etdirdiyi kimi, “onu tamamilə yeni formalarla da zənginləşdirir. Əgər bizdə radiohekayə, radiofilm, radiooçerk, radiopovest, radiopyes... yaranırsa, şübhə yoxdur ki, onların ifadə forması olan dilin də yeni cəhətləri meydana çıxmış olur”.¹ Ümumiyyətlə, A.Axundovun məqalələrini radio dili probleminin öyrənilməsi üçün faydalı başlangıç hesab etmək olar.

Şifahi nitqin bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərə səhnə dilindən bəhs edən əsərlərdə daha tez-tez müraciət edilir. Bu cəhətdən görkəmli səhnə ustası Kazım Ziyanın Azərbaycan aktyorlarının bütöv bir nəslü üçün sorğu kitabına çevrilmiş “Səhnə dili haqqında” əsərinin böyük elmi və praktiki əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, radiodramaturgiya dili həm də səhnə dilinin zəngin təcrübəsi əsasında formalaşmışdır. Ona görə də şifahi nitqin bir sıra mühüm prinsiplərini əks etdirən bu kitab radio dilinin öyrənilməsi üçün də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Xüsusilə K.Ziyanın “səhnə dili dedikdə, biz bütün xalqın canlı dilinin arasında yaranan vahid ədəbi danışq dilini nəzərdə tuturuq” – fikri bu gün də aktualdır. Uzun müddət dramaturgiya, səhnə və onun problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş M.Arif, M.Məmmədov, M.Adilov, A.Qurbanov, N.Abbasovanın əsərlərində də şifahi nitqlə bağlı maraqlı elmi fikirlərə rast gəlirik.

Radio dili mövzusu İsmayıł Məmmədovun “Ekran, efir və dilimiz” kitabında (1989) bir qədər məqsədyönlü şəkildə izah olunmuşdur. Bu kitabda televiziya və radio verilişlərində gedən dil prosesləri üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində teleradio dilinin ən ümumi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Müəllinin qənaətinə görə, radio və televiziyyada sözün təsir qüvvəsi, estetik vəzifəsi, şişirtmə olmasın, bəlkə də bütün təbliğat vasi-

¹ A. A x u n d o v. Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolü. Dil mədəniyyəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1985, səh. 81.

tələrindəkindən seçilir, üstündür. Burada yüksək estetik ölçü, şüurlara, ağıla, qəlbə son dərəcə həssaslıqla nüfuzetmə məsələsi çox vacibdir. Kütləvi informasiya vasitələrində səsləndirilən materiallarda inam, ruh yüksəkliyi, xoş əhvalı-ruhiyyə yarada bilən deyimlər, cümlələr seçilib işlənir.¹

Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda ardıcıl tədqiqatlar Q.Məhərrəmovə məxsusdur. Onun “Radiodramaturgiya dili” namizədlik dissertasiyasında (1989), eyni adlı monoqrafiyasında (1990), “Hadisələr mikrofon qarşısında” (1998), “Televiziya və radio tamaşaları” (1999), “Radio dalğalarında” (1999), “Audiovizual nitq” (2000) kitablarında radio dili daha çox bədii-publisistik və dram verilişləri əsasında araşdırılmışdır. Q.Məhərrəmovun fikrincə, radio dilinin özünəməxsusluğunu və bu dilin geniş funksional imkanları məhz radio-dramaturgiya dilində özüňü biruzə verir.

Ümumiyyətlə, son 20-25 ildə həm bizdə, həm də keçmiş SSRİ-də radio dilinə aid çap edilmiş məqalə və monoqrafik ədəbiyyatı şərti olaraq üç yerə bölmək olar:

Birinci qrupa aid məqalə və kitabların müəllifləri radio dilinin özünəməxsusluğuna, hər şeydən əvvəl, normativ-üslubi planda yanaşırlar. Onların əsas məqsədi radio verilişlərində istifadə edilən dil vasitələrinin ədəbi dilə uyğun gəlib-gəlməməsinə müəyyən etmək olmuşdur. Bu müəlliflər dilə yanaşmada da-ha çox ədəbi dil normalarını əsas götürmüşlər.

İkinci qrup müəlliflər radio ilə səslənən şifahi nitqin bəzi spesifik xüsusiyyətlərini göstərmiş və radio dilinin anlaşılı olması üçün onu sırf canlı danişq dili əsasında qurmağı təklif etmişlər. Onlar radio dilini qəzetlə, həmçinin yazılı ədəbiyyatın digər kütləvi nəşrləri ilə müqayisə edərək bu qənaətə gəlmışlər

¹ İ. Məmmədov. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989, səh.5.

ki, radionun dili nə kitab dili, nə də qəzet dili deyil, yalnız canlı danışq dili olmalıdır. Bu tendensiya, xüsusən radionun populuar olduğu ilk illərdə geniş yayılmışdı.

Nəhayət, radio dilindən bəhs edən üçüncü qrup müəlliflər (bunlar, əsasən diktörler, radiojurnalistlərdir) öz peşələri ilə bağlı ümumi sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən dil üzərində apardıqları qiymətli müşahidələrə toxunaraq şifahi formada meydana çıxan radio dilinin özünəməxsusluğundan, onun ümumi prinsiplərindən söhbət açırlar. Bu ədəbiyyatlarda kifayət qədər nəzəri fikir olmasa da, radio dilinin bu və ya digər cəhətlərinə toxunular, onların praktikada özünü necə göstərməsi konkret dil faktları və situativ əsasda şərh olunur. Bu tip yazılar və kitablar nisbətən çoxluq təşkil edir.

Lakin bu ədəbiyyatların heç birində radio dilinin mükəmməl nəzəriyyəsi öz əksini tapmamışdır. Bu qəbildən olan kitab və məqalələrdə radio dili ilə danışq dilinin eyniləşdirilməsi, şifahi nitqə aid olan xüsusiyyətlərin, bir çox hallarda isə yazılı dil üslublarının eynilə radio dilinə aid edilməsi, həmçinin radiojanrlar haqqında yekdil təsəvvürün olmaması başlıca nöqsan idi. Radio dilinə dair tədqiqatların qeyri-ardıcıl xarakter daşımı, bu sahədə axtarışların lengliyi və dolğun nəzəri fikrin yoxluğu da məsələyə birtərəfli yanaşmağın səbəblərindən biri kimi izah oluna bilər. Nəhayət, uzun elmi axtarışlardan sonra 70-ci illərin əvvəl-lərində radionun akustik təbiətindən çıxış edərək onun dilinin nəzəri əsaslarını yaradan, ən başlıcası isə danışq dili ilə radio dili arasındaki mühüm prinsipial fərqləri üzə çıxaran sanballı tədqiqat əsəri meydana gəldi. Bu, radio dili üzrə tanınmış mütəxəssis M.Zarvanın “Слово в эфире” kitabı idi.¹

M.Zarva radio nitqinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdən

¹ Bax: M. З а р в а. Слово в эфире. М., 1971.

keçirərək qeyd edir ki, burada ədəbi dilin müxtəlif sahələri, o cümlədən həm kitab dili, həm də danışq dili özünü göstərir. Lakin radio dilini bütövlükdə danışq dili hesab etmək doğru deyil (halbuki indiyədək bir çox radio tədqiqatçıları məhz belə hesab edirdilər və indi də bəziləri həmin fikirdədirlər - N.X.). M.Zarvaya görə, leksika sahəsində radio dili kitab dilinə daha çox yaxınlaşır, amma hansı sintaktik konstruksiyaların seçilməsini hər bir radio verilişinin məqsədi, onun janr xüsusiyyətləri və üslubu müəyyənləşdirir. Bu və ya digər leksik vahidin radio nitqinə necə səlis uyğunlaşmasını sənətkarlıq cəhətdən dolğun olan radio verilişləri də sübut edir. Sözlərin seçilməsini və onun səsləndirilməsini, qrammatik formalardan istifadə olunmasını da müəllif haqlı olaraq radio janrlarının xüsusiyyətləri ilə bağlı şəkildə izah edir. O, radio nitqi üçün hazır resept vermək yolu ilə yox, konkret nümunələr göstərmək yolu ilə gedərək radio dilin sintaksisinin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini üzə çıxarıır, praktikada mövcud olan bəzi xarakterik nöqsanların səbəblərini elmi şəkildə izah edir.

Radio dili nədir? O hansı xüsusiyyətlərə malikdir? Bu suallara cavab verən M.Zarva göstərir ki, radio janrları kifayət qədər çox və rəngarəng olsa da, hər halda buradakı nitqin insan fəaliyyətinin spesifik sahəsi olan radionun təbəti ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bunlar hansılardır? M.Zarva kütləvi kommunikasiya növü kimi radio üçün əsas səciyyəvi cəhətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1. Akustiklik – əsas ifadə vasitəsi kimi səsdən (nitqdən, müşqidən, səs-küydən istifadə) və əsas təsir vasitəsi kimi səslənən sözdən istifadə.

2. Nitq ünsiyyətinin birtipli olması – dinləyiciyə birbaşa müraciət.

3. Nitq aktının məsafəliliyi – nəzərə almaq lazımdır ki, gö-

rüntü olmadığına görə danışan dinləyicidən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqdadır.

4. Sinxronluluq – danışığın baş verdiyi anda dinləyici tərəfindən qəbul olunması.

5. Hər yerdə yayılma bilmək imkanı və bunun nəticəsi kimi auditoriyanın kütləviliyi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu auditoriya sosial tərkibinə, yaşına, cinsinə, təhsilinə və mədəniyyətinə görə müxtəlifdir.

6. Dinləmə şəraitinin məhdudluğu – yəni veriliş çox məhdud, bəzən fərdi qaydada qəbul edilir.¹

Məhz bu xüsusiyyətlərin məcmusu dil vasitələrinin seçilməsində ümumi qanuna uyğunluqlar yaradır və “radio dili” adlanan özünəməxsus üslubi dil sistemi əmələ gətirir.

Akustiklik haqqında bir qədər geniş danışmaq lazımlı gəlir. Çünkü bu mühüm xüsusiyyət radioda şifahi nitqin üstünlüyünü nəzərdə tutur. Şifahi nitq insanın eşitmə qabiliyyətinə, yəni ən mükəmməl qavrama sistemlərindən birinə ünvanlanır və bu cəhət şifahi nitqin xüsusiyyətlərinin dərindən öyrənilməsini tələb edir, həm də yazılı nitqdə, ümumiyyətlə, mövcud olmayan amillərə diqqət yetirməyi nəzərdə tutur. Unutmaq olmaz ki, insan səsi ilə deyilən, ortaya söz şəklində peydə olan fikir yaşayır. Həmin canlı fikir təkcə məntiqi deyil, həm də parlaq hiss, özü də fərdi hiss təəssüratı oyadır. Belə ki, hər bir adam sözü özü-nəməxsus tərzdə deyir. Bu, müasir elmi dildə **qeyri-verbal informasiya** (digər terminologiyaya görə mənadan kənar informasiya) adlanır.

Şifahi nitqin özünəməxsusluğu ondadır ki, özündə mənə yüklü informasiya ilə yanaşı səsin fərdi xüsusiyyətlərində, gücündə, nitqin intonasiya çalarlarında yerləşən xeyli əlavə informasiyalar daşıyır.

¹ Bax: M. З а р в а. Слово в эфире. М., 1971, стр. 41-42.

Məlumdur ki, deyilən sözün əsl mənasının aydınlaşdırılmasında intonasiyanın böyük rolu var. Amerikalı tədqiqatçılarından V.Hofmanın gəldiyi qənaətin məzmunca ziddiyətli olması da buradan doğur: “İnsanlara sözün məzmunundan daha çox səsin özü təsir edir”.

İnformasiya “istehlakçısına” maksimum təsir göstərmək zərurəti qəzeti, radio və televiziyanı təxminən bərabər şərtlər qarşısında qoyur. Bu mənada radionun dili informativ cəhətdən dəqiq, hamı üçün anlaşıqlı olmalıdır. Lakin ifadə vasitələrindəki, informasiyanı qavrama mühitindəki fərqlər bunları bir-birindən ayıra bilməz. Radio verilişləri sahəsində bütün elementlər özlərinə xas qarşılıqlı əlaqə funksiyalarını dəyişir; hər şey necə isə başqlaşır, məna və özünəməxsus ifadə kəsb edir.

Radio dilinin principial fərqli cəhətlərindən biri də budur ki, radioda səslənən nitq, yəni mütləq intonasiya ilə bəzənmiş, danışanın münasibətilə “ışıqlandırılmış” nitq az olsa da, həmin adamın fərdi əlamətini daşıyır. Hətta dinləyicilər qarşısına “çixan” müəllif, şərhçi, müxbir, xronikanı hazırlayan jurnalist, çoxlarının az qala müəlliflə eyniləşdirdiyi diktoren çıxış etdiyi xronikal qeydlər janrında da oxunan materiala münasibət nə qədər xəsisliklə bildirilsə belə, hər halda bu münasibət olacaq və hiss ediləcək. Belə ki, mütləq laqeydlik yalnız o halda mümkündür ki, mikrofon qarşısında dinləyicilərə dünyada baş verən hadisələr haqqında danışan canlı insan əvəzinə nəsə mexaniki bir qurğu dayansın. Deməli, radioda danışanın səsi, intonasiyası və diksiyası ilə özünü, şəxsiyyətini “göstərməsi” çox mühüm vəzifədir.

Buna görə də radioda auditoriyaya təsir dərəcəsi qəzetə nisbətən ölçüyəgelməz səviyyədə artmaqdadır. Canlı emosiyalarla bəzədilmiş səslənən söz yazılın sözə nisbətən qat-qat böyük enerjiyə, azadlığa, düşüncələri və ürəkləri yerindən oynadıb

özünə cəlb etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu prosesdə intonasiya xüsusi rol oynayır. İnsanın “sirf fərdi xüsusiyyətləri”nə zidd olan intonasiya, o cümlədən nitqin tembri, nəhayət, danışanın səsi heç bir qanuna tabe olmur. Nəticədə burada qəzet dilinin məruz qaldığı fəal şablonlaşdırılmaya əngəl törədən “qarşidurma estetikası” fəaliyyət göstərməkdə davam edir və bununla da ehtiyat təsir vasitələrinin müxtəlif variantlarına malik olur.

Dinləyici ilə etibarlı əlaqə yaratmaq, onun diqqətini cəlb etmək, ritmomelodika, temp, membr, məntiqi vurğunun köməyi ilə ona təsir göstərmək imkanı radio dilində üslubi “qarşıqlıqdan” qəzet dilində olduğu qədər ardıcıl və əhatəli istifadə etməyə yol vermir və ədəbi dil normaları çərçivəsindən kənara çıxmağa fəal cəhd göstərmir. İndiki inkişaf mərhələsində ədəbi dildə baş verən proseslərə, xüsusilə də üslubların bir-birinə qarşılıqlı nüfuz etməsinə, eləcə də kitab və danışq elementlərinin qarışması prosesinə biganə qalmayan radio dili bu mənada müasir qəzet dili üçün normaya çevrilmiş optimal “üslubi potensial fərqi”nə ehtiyac duymur.¹

Radioda görüntü olmadığına görə nitq aktı ilə bağlı məsafə amili xüsusi illüstrasiya, əyani vasitələr axtarışı zərurəti doğurur. Məlum olduğu kimi, radio verilişləri şəraitində söhbətin görüntülərlə müşayiəti mümkün deyil. Əyani vasitələri isə radio-nun təbiətindəki səs ehtiyatlarında axtarmaq lazımlı gəlir. Həmin ehtiyatlar əsasən sənədli yazılar, musiqi və əlbəttə ki, səslənən sözün predmet və obrazlılıq xüsusiyyətləridir.

Radiodan kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edən jurnalistlər dinləyicilərlə “ümumi dil” tapılmasında maraqlıdır. Bu, heç də o demək deyildir ki, jurnalist bəsət üsullara əl ataraq “fəhlə ilə fəhlə, kəndlə ilə kəndlə dilində danışmalıdır”. Sadəcə

¹ Bax: M. Заруба. Слово в эфире. М., 1971, стр. 51.

olaraq, radio jurnalisti lazımlı gəldikdə xüsusi təyinatlı dil vasitələrini (peşəkar, terminoloji) neytral vasitələrlə əvəz etməlidir.

Jurnalistlər səslənən sözün informativ dəqiqliyinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Məqalələrində, radio və televiziya mətnlərində işlədilən sözlərin dəqiqliyi, düşünülmüş mənanı dolğun ifadə etmələri onunla şərtlənir ki, qəzet də, radio və televiziya da kütləvi kommunikasiya vasitəsidir. Lakin qəzətdə oxucunun cümləni yenidən oxumaq imkanı, televiziyada heç olmasa “nədən danışılır?” sualına qismən cavab verən təsvir varsa, radioda məna dəqiqliyi çox mühüm vəzifədir. Radio ilə səslənən nitqin şifahiliyi, hərçənd vasitəli olsa da, kütləvi dinləyiciyə birbaşa yönümü bu səslənən nitqdən xüsusi keyfiyyətlər tələb edir. Əgər çap mətninə leksik, yaxud qrammatik səhv yol taparsa, oxucu bu səhvi müqayisəyəgəlməz dərəcədə asanlıqla başa düşər və fikrin mənasını müəyyənləşdirər. Dinləyici üçün isə belə bir maneəni aradan qaldırmaq xeyli çətindir. Zaman daxilində fasıləsiz davam edən şifahi nitq anlaşılmayan sözə qayıtmaga, dərk edilməyən məna barədə düşünməyə imkan verir. Dinləyicidə qeyri-dəqiqlik deyilən sözün mahiyyətini, onun əsl mənasını dərk etmək arzusu oyanır və təbii ki, bu prosesin özü onu sonrakı nitqdən yayındır. Nəticədə nə əvvəlki fikir anlaşılır, nə də sonrakı eşidilir. Verilişin təsiri və əhəmiyyəti isə xeyli azalır.

Radio jurnalistinin qarşısında dayanan bir mühüm vəzifə də daim dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, ona öz məhsulunu sondək ustalıqla təqdim etməkdir. Ona görə də radio verilişi hazırlayan jurnalist ilk növbədə dinləyicilərin diqqətini cəmləşdirmək haqqında düşünməlidir. Buna görə çalışmaq lazımdır ki, dil materialı və ifadə tərzi mümkün qədər sadə və aydın olsun. Bundan başqa, verilişdə toxunulan məsələlərin həcminin də yiğcam və anlaşılı olması vacibdir.

Verilişi hazırlayarkən dirləyicinin bir neçə dəqiqədən sonra yorulacağını, diqqətinin təbii olaraq zəifləyəcəyini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də hər hansı veriliş, söhbət, çıxış elə qurulmalıdır ki, çox da böyük olmayan girişdən sonra əsas mahiyyətə, verilişin ortasından başlayaraq isə tədricən daha asan qavranılan hissələrə keçid edilsin. Əgər belə olmazsa dirləyici (xüsusən səbrsiz dirləyici) bir neçə dəqiqədən sonra radionun dalğasını dəyişə bilər.

Dirləyicilərin diqqətini cəlb etmək və auditoriya ilə canlı ünsiyyət təəssüratı yaratmaq üçün çıxış edənlərin aşağıdakı qaydalarə əməl etmələri məqsədə uyğundur:

1. Dirləyici ilə daim ünsiyyət yaradılmalı, çıxışın məhz ona ünvanlandığı xatırlanmalıdır. Söhbətin auditoriya üçün olduğu və canlı insan tərəfindən oxunulduğu müntəzəm olaraq qeyd edilməlidir: “*Yəqin ki, siz bu sözlərə inanmazsınız*”, yaxud “*Siz mənə etiraz edib, deyə bilərsiz ki; Əziz dirləyicilər, təsəvvur edin ki;*” və s.

Belə müraciətlər verilişin həm əvvəlində, həm də ortasında olmalıdır. Digər hallarda müraciətdən yalnız yeri gələndə istifadə oluna bilər. Çünkü müraciət emosional təsir vasitəsidir.

2. Əgər radioda dialoq gedirsə, mütləq dirləyici amili xatırlanmalıdır. Məsələn: “*Qoy filan məsələni dirləyicilər özləri müəyyənləşdirsinlər ki ...*” və s.

3. Materialın radio ilə izahı maksimum dərəcədə əyani olmalıdır. Şərh mümkün qədər konkret səciyyə daşımmalıdır. Hər hansı mövzunun daha yaxşı yadda qalması və anlaşılması üçün mütləq bədii detallardan, obrazlı dildən, atalar sözü və idiomatik ifadələrdən istifadə edilməlidir. Çünkü bədii obrazlar dirləyiciyə ən mürəkkəb məsələni çatdırmaqdə belə ən yaxşı vasitə sayılır.

4. Dirləyicilərin diqqətini fəallaşdırmaq və ona emosional təsir göstərmək üçün sual cümlələrindən istifadə edilməlidir.

Sual cümlələri bir qayda olaraq dinləyicinin diqqətini cəlb edərək sualın məzmununa fikir verməyə, cavabı axtarmaq üçün müstəqil düşünməyə vadar edir. Məsələn: “*Bəs filan məsələnin kökü hardan başlanır?*”, yaxud “*Sual oluna bilər ki, xalq bu məsələyə necə baxır?*” və s.

5. Emosional təsir vasitəsi kimi nida, həmçinin sual-nida cümlələrindən istifadə etmək də məqsədə uyğundur. Buna görə də təbliğat effekti yaratmaq zərurəti ortaya çıxan zaman onlara müraciət olunması vacibdir. Məsələn: “*Bəs görəsən nə baş verib? Niyə görə biz ölkəmizin taleyiñə biganə qalmalıyıq, əziz həmvətənlər!*” və s.

6. İki müxtəlif rəyin tutuşdurulub, qarşı-qarşıya qoyulması da dinləyicinin diqqətinin fəallaşmasına kömək edir. Bu zaman həmin rəylərin qiymətləndirilməsi yalnız onların şərhindən, məğzinin açılmasından sonra olmalıdır.

7. Diqqəti cəlb etmək, radio verilişinin məzmununu daha yaxşı qavramaq vasitələrindən biri də verilişin gedişində meydana çıxan etirazları qabaqlamaqdır. Bu zaman belə ifadələrdən istifadə olunur. Məsələn: “*Siz mənə etiraz edib deyə bilərsiz ki,*” və s.

8. Radioverilişlərin tərtibində irəli sürürlən başlıca tələblərdən biri də müxtəliflik prinsipidir. Çünkü hər hansı bir yeknəsək, monoton danışq tərzi yorucudur. Buna görə də eyni təəssüratın təkrarına yol vermək olmaz. Əsas fikir təkrar olunarsa, onun təqdimat üsulları dəyişməlidir. Bütün bunlardan savayı, verilişin mətnində eyni sözlərin təkrarına yol vermək olmaz, çünkü onlar üslubi səliqəsizlik təsəvvürü yaradır.

Müxtəliflik prinsipi ayrı-ayrı nitq üslublarının elementlərinin bacarıqla istifadə etməyi nəzərdə tutur. Beləliklə, bir tərəfdən dinləmə zamanı yorulmanın qarşısını alan müəyyən stilistik müxtəliflik əldə olunur, digər tərəfdən söhbətə bədiilik xarak-

teri verən emosional gərginlik və boşalmalar sistemi yaranır. Veriliş dinləyici üçün bir-biri ilə məntiqi, real uyğunluqlarla bağlı olan suallar sistemindən ibarət olmalıdır.

9.Radio üçün yazan müəllif, yaxud orada çıxış edən hər bir fərd eşitmə və görmə ilə qavramanın müxtəlifliyini mütləq nəzərə almalıdır. Unutmaq olmaz ki, radioda sözün (nitqin) vəzifəsi nəyin və necə baş verdiyini “göstərməkdir”. Radioda sözə, dilə ayrılan başlıca funksiya budur.

10.Radioda yorucu və uzun-uzadı rəqəmlərdən imtina edilməlidir. Statistik materialdan istifadə zamanı mahiyyət təhrif olunmazsa, böyük rəqəmlər yuvarlaqlaşdırılmalıdır. Məsələn: 4,9 əvəzinə təxminən 5 deyilməsi məsədəuyğundur. Yaxud, onluq kəsr varsa onu ya yuvarlaqlaşdırmaq, ya da sadə kəsrlərlə əvəz etmək lazımdır. Məsələn: 0,75 əvəzinə dörddə üç, yaxud 0,5 əvəzinə ikidə bir demək daha münasibdir. İmkan daxilində mütləq rəqəmlər nisbi rəqəmlərlə izah edilməlidir. Məsələn: ikiqat, üçqat və s.

11.Verilişlərdə rəqəmli və digər növ cədvəllərdən istifadə etmək məqsədə uyğun deyil. Sadəcə olaraq onlar radioda görünmür. Belə hallar yalnız radio dinləyicisini qıcıqlandırı bilər.

12.Cümlədə durğu işaretlərini elə qoymaq lazımdır ki, təbii intonasiyaya uyğun olsun. Cümlələrin ayrı-ayrı hissələrə ayrılması, onlardan müəyyən hissələrin xüsusilə qeyd olunması yazılışda vergüllə məhdudlaşırsa, şifahi nitqdə daha qabarıq durğu işaretisi ilə vurğulanmasını tələb edir. Nəzərdən qaçırmıq olmaz ki, fikrin ifadəsi üçün söz, hissələrin ifadəsi üçün isə sözdən da-ha çox intonasiya lazım gəlir.

13.Yazında məna kəsb edib, şifahi nitqdə o qədər də aydın ifadə vasitəsi olmayan durğu işaretlərindən istifadədən də çəkinmək lazımdır. Xüsusən, dırnaqda yazılmış sözlərin ikimənalılığına yol vermək olmaz. Məsələn: “*Bu gəlirlə ildə beş milyon*

ton “qara qızıl” axacaq” yazmaq doğru deyil. Yaxud “Rus ayı-sı” “qafqaz ayısına” pəncə uzadır” cümləsi qəzətdə aydın məna kəsb edirsə, onun şifahi nitqlə ifadəsi mahiyyyətin dolaşıqlığına gətirib çıxarıır.

14. Hər hansı mətnə bəndlərin rəqəmlərlə (1, 2, 3 və s.) sadalanmasına yalnız diqtə zamanı yol verilir. Efirə oxunan materialda bəndlərin istər rəqəmlə, istərsə də hərflə nömrələnməsi (*a, b, v, q* və s.) mənasızdır. Bunları mətnədə aydın abzaslara bölmək, yaxud efirə oxu zamanı intonasiya ilə qeyd etmək daha məqsədəuyğundur.

Şübhəsiz ki, bu qaydalara əməl olunması radio verilişlərinin, radioçixışın təsirini qat-qat yüksəldə bilər. Nəzərdən qaçırmıq olmaz ki, indi dirləyicinin səviyyəsi xeyli yüksəlmüşdür və o, tükkü-tükəndən asanlıqla seçə bilir. Ona görə də radio verilişi həm məzmun, həm dil və üslub, həm də intonasiya-tələffüz baxımindan o qədər yüksək səviyyəli olmalıdır ki, o, dirləyicini təmin etsin və onun təxəyyülündə zəngin lövhələr və obrazlar yarada bilsin.

Bir az əvvəldə dediyimiz kimi, radio dili yekcins deyil. Müxtəlif üslub axarları onun məcrasına sıginaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, təmasda olaraq yanaşı axır, amma heç vaxt tam qovuşmur. Beləliklə, radio verilişləri üslubunun mövcudluğunu təsdiq və onu dil üslubları sisteminə daxil etmək, iki təzahürü – dilin işlənməsini və ünsiyyətin müəyyən məqsədləri ilə şərtlənən normalaşdırılmış, cəmiyyət tərəfindən dərk edilən dil üslubunu qarışdırmaq deməkdir.

O ki qaldı danişiq üslubuna, əlbəttə, bu, radio nitqində aparıcı meyl olaraq qalır, özünü həm frazeologizmlərdə, həm morfologiya sahəsində, həm də danişiq üslubunun sintaksi-sində göstərir. Bütövlükdə isə danişiq üslubu üçün başlıca səciyyəvi cəhət – sərbəstlik, fikri ifadə etmək üçün sözlərin düşünüllük

seçilməsi, nitqin səlisliyi naminə akademizmdən – kitab üslubından uzaq qaçmaqdır.

Başqa sözlə deyilərsə, şəxsi, bilavasitə ünsiyyətə istinad edən danişq nitqində “kommunikativ məqsədə uyğunluq” qanunu qüvvədə olur. Bu halda danışan şəxslər “konkret dil şəraitində optimal varianta” gətirib çıxaran dil materiallarından istifadə edirlər. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, danişq dilində kitab dili normalarının pozulmasından yox, danişq nitqi hüdudları daxilində məhz bu üsluba xas olan normalar sisteminin mövcudlungundan söz açmaq daha doğrudur. Bu da öz növbəsində eyni kollektiv tərkibində ikidilliliyin xüsusi növünün mövcudluğunu təsdiq etməyə imkan verir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, radioda “təmiz” danişq nitqindən yalnız məhdud çərçivədə canlı məişət dilini eks etdirən bədii, ədəbi-dram verilişlərində, eləcə də əsl danişq nitqinin mətnsiz sənədli yazılışında istifadə etmək mümkündür və məqbuldur.

ƏDƏBİ-BƏDİİ VERİLİŞLƏRDƏ DİL MƏSƏLƏSİ

Biz bu məsələyə iki cəhətdən yanaşmağı məqsədə uyğun sayırıq. Birincisi, ədəbi-bədii, incəsənət, dram verilişlərində Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinin, nitq mədəniyyəti problemlərinin necə işıqlandırılması, ikincisi isə həmin verilişlərin özlərində tədqiqat üçün material verən xarakterik dil proseslərinin təhlili.

Bu verilişlərin məzmunu, təsnifatı və estetik dəyəri haqqında söhbət açarkən qeyd etmək vacibdir ki, hələ Azərbaycan radiosu fəaliyyətə başladığı ilk illərdə ədəbi-bədii, incəsənət, müsiqi və dram verilişləri programlarda geniş yer tuturdu. Radiomuz 20-ci illərin sonundan başlayaraq respublikada mənəvi mə-

dəniyyətin bütün sahələrinə — ideologiyaya və elmə, təhsilə, təlim-tərbiyəyə, teatra, incəsənətin bütün sahələrinə son dərəcə sürətlə müdaxilə edirdi. Bu müdaxilə heyrətamız dərəcədə ahəngdar, ziddiyətsiz, antoqonizmə meyl etmədən baş verirdi. Radio özünün daxili səciyyəsinə görə, adamların mənəvi həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ənənəyə münasibətdə nəzakətli qalmaq şərtilə üzvi surətdə mədəniyyətə qaynayıb-qarışdı. Radio özünün real həyatda fəal iştirak etmək qabiliyyətini sübut etməklə yanaşı göstərirdi ki, artıq çoxdan mövcud olan kütləvi informasiya vasitələrinin və ənənəvi incəsənət növlərinin fəaliyyət dairəsinə mənfi təsir etmək niyyətində deyil. Əksinə, radio kütləvi informasiya vasitələri və incəsənət üçün gözlənilməz hədiyyə, ecazkar bir nemət oldu. Radio verilişlərinin digər kütləvi kommunikasiya vasitələri və incəsənət növlərindən fərqlənib ayrılması bir növ öz-özünə və dərhal (kəskin spesifikasına, ünsiyyətin qlobal səs vasitəsi olmasına görə) baş verdi.

Radio böyük idrak məktəbi kimi mətbuatın təhlil qabiliyyətinə, ədəbiyyatın intellektuallığına iddia etmədi. Cənki radio ətraf aləmi, hadisələri hərəkətdə, kinonun parlaq şəkildə etdiyi kimi, əyani əks etdirə bilməzdi. Bunun əvəzində o, sözü səsləndirdi, ona həyat verib canlandırdı. Radio dalğaları bir anda dünyayı dolanaraq istənilən məlumatı, insanın hər hansı bir fikir və hissini planetimizin istənilən nöqtəsinə çatdırıbildi. Radio dərhal, yerindəcə, kütlənin gözü qarşısında və kütlə üçün öz sənətini nümayiş etdirdi. Radio səslər vasitəsilə qəhrəmanlarının canlı həyatını verərək bütün dövrlərin və xalqların böyük dramını, ədəbiyyatını və musiqisini, ən yaxşı müğənnilərin səslərini, ən yaxşı musiqiçilərin ifa məharətini evlərə getirə bildi. Elə buna görə də sənətkarlar radionun sehrli yardımını minnətdarlıqla qəbul edirlər. Təsadüfi deyil ki, ilk vaxtlar radio vərilişlərinə yalnız “hava təşviqatçısı” kimi baxanlar sonralar onu incəsənətin xoşbəxtliyi adlandırmışdı.

Həmin illərdə radioda bədii yaradıcılığın xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində də xeyli iş görülmüşdü. Hətta “Radio incəsənəti üzrə tezislər” əsəri (A.V.Lupoqarski) meydanı çıxmışdı. Bu əsərdə bədii söz ustalarının, rejissorların, aktyorların materialları, məqalələri, çıxışları və müsahibələri radio incəsənətinin kəskin xüsusiyyətlərinə, onun təsviri bədii formalar dan fərqlərinə həsr olunmuşdu. Radioda orijinal dram yaradıcılığı haqqında ilkin mülahizələrin dəqiqliyinə, nəzəri cəhətdən dərinliyinə və kompleksliyinə indi bizim dövrümüzdə yalnız təecübələnə bilərik. Məsələn, radio incəsənətinin qaranquşları deyir dilər ki, müəyyən təsviri səs formalarında çoxdan mövcud olan səhnə sənəti əsərlərinin məzmunu onların konkret forması ilə əlaqədardır. Təsviri sənət əsərlərinin səs materialında həyata keçirilməsi üçün reproduksiyası, yaxud yenidən işlənməsi orjinalı kasadlaşdırır və təhrif edir. Yeni ünsiyyət vasitəsində yeni sözsəs bədii formalarının peyda olması radio incəsənəti sahəsində müəyyən mənada yeni bədii məzmunun labüb şəkildə yayılmasını tələb edir. Özü də radio incəsənətinin tərəfdarları hələ o vaxt ənənəvi sənət əsərlərinə müdrikcəsinə dost münasibəti bəsləyir, başa düşürdülər ki, kütlələrin mənəvi dəyərlərə yiylənməsi epoxasında bədii mədəniyyətin böyük nailiyyətlərinin reproduksiyası xalqın maariflənməsi işində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

30-cu illərin ortalarından başlayaraq, radio incəsənəti əsərlərinin dilinin, formasının, məzmununun spesifikliyi barədə qızığın mübahisələr və diskussiyalar tədricən səngiyir. Radionun fəaliyyəti sabitləşir. Belə bir qayda yaranır ki, radio yaradıcılığının texnoloji xüsusiyyətlərinə getdikcə az əhəmiyyət verilir, əvəzində isə radioya kənar mədəni materialın axını genişlənir və müxtəlifləşir. 1930-cu ildə Azərbaycan radiosunda M.S.Or dubadının rəhbərliyi ilə “Ədəbi-dram verilişləri” baş redaksiya-

sı yaradılır. Həmin vaxtda görkəmli aktyor Mustafa Mərdano-vun rejissorluq etdiyi dram qrupu fəaliyyət göstərir. 1931-ci il-də isə radionun öz diktörlerindən ibarət yeni “Dram qrupu” yaradılır. Ona rejissor Leyla Terequlova başçılıq edir. 50-ci illərdən sonra isə radio verilişlərinin yeni redaksiyaları — incəsənət, radioteatr, ədəbiyyat və s. şöbələr yaradılır.

Həmin vaxtlar, xüsusən 30-40-ci illərdə Azərbaycan radiosunun ədəbi-bədii verilişləri dilimizdə gedən prosesləri çox dolğun əks etdirirdi. Çünkü bu dövr Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi bir mərhələ idi və bu mərhələ Azərbaycan ədəbi dili tərixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı leksik, semantik və qrammatik proseslərin də sürətli inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin sadələşdirilməsi, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlər idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar dildə yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xəlqi ifadə üsulları dilin normalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni məna qazanması, yeni leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında müüm rol oynayırdı.

Bu dövrdə dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işləmək imkanı əldə etdi. Radio kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi, gündəlik zəruri hadisələri əks etdiriyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılırdı. Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə daha tez ümumxalq xarakteri ola bilirdi.

Keçmiş ictimai quruluşla bağlı bir sıra dil vahidləri işləklikdən qalır və yeni ictimai quruluşla əlaqədar yarananlar üçün həqiqi mənada meydan açılırdı.

Əsas kütləvi töbliyat vasitəsi kimi, radio ilk dövrde ədəbi dilin üslublarının diferensiallaşmasında, qrammatik normalaşmada, lügət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayırı. Ədəbi dilin inkişafında radio dilinin rolu bir də ona görə mühüm idi ki, burada müxtəlif janrda yazılmış materiallar özünə yer tapırdı və onun çoxlu dirləyicisi vardı.

İlk radio verilişlərində, o cümlədən ədəbi və bədii programlarda (daha çox dram verilişlərində) dil mənzəresi 30-cu illərin əvvəllərində qəbul olunmuş prinsiplərə əsasən müəyyən edilirdi. Yəni:

— əsl Azərbaycan-türk sözlərinin orfoqrafiyası tarixən müəyyənləşmiş demokratik normaya tabe olunur, tələffüz norması ilə yazı norması arasındaki fərq tarixi normativlik pozulmadan aradan qaldırılır, ahəng qanununun fonomorfoloji imkanları genişləndirilirdi;

— ərəb, eləcə də fars dilindən keçən sözlərə iki cür münasibət faktlaşdırılırdı: söz xalq dilinə keçmişsə, yəni fonomorfoloji uyğunlaşmaya məruz qalmışsa və ya ahəng qanununa tabe edilmişsə, xalq dilində olduğu şəkildə ədəbi dildə işlənmişsə, tarixən işləndiyi şəkildə qəbul olunurdu;

— Avropa-rus mənşəli sözlərin demokratik formaları (istər fonetik, istərsə də morfoloji baxımdan) norma hesab edilirdi;

— dialekt tələffüzünün variantları müəyyən hallarda qalırdı (məsələn, hal şəkilçilərinin, eləcə də *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisinin fonetik variantları norma kimi təqdim edilirdi).

Amma verilişlərdə o dövrün dilçiliyi üçün mübahisəli məqamlar da özünü göstərirdi. Bu mübahisələrin mərkəzində isə aşağıdakı müxtəlif məsələlər dayanırdı:

- bir qayda olaraq söz sonunda *q*, *ğ*, yaxud *x* yazılması; *k*, yaxud *g* yazılması;
- sonu saitlə bitən sözlərdə hallanma prosesində bitişdirici samitin artırılib artırılmaması;
- Avropa-rus mənşəli sözlərin mənbə dildə olduğu kimi, yaxud Azərbaycan dilində işlədildiyi kimi yazılması.

Yaddan çıxarmayaq ki, həmin dövrlər ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid dövrü idi və bu dövrə fonetik, orfoqrafik normaya müxtəlif baxımdan təsir edilir və ədəbi dilin tarixi təc-rübəsi nəzərə alınmadığı üçün iki ifrat meyl meydana gəlirdi:

- xalq dilinin ədəbi normanı təşkil etdiyi rolu həddindən ar-tiq şisirdilir, nəticədə dialekt tələffüz variantlılığı norma kimi faktlaşdırılırdı;
- xalq dilinin ədəbi normanı təşkil etdiyi roluna etinasız ya-naşılır, nəticədə alınma sözlər mənbə dildəki fonetik quruluşu ilə norma faktı kimi təqdim edilirdi.

Ifrat meyllərlə yanaşı bir sıra aralıq meyllər də mövcud idi. Demək lazımdır ki, orfoqrafik normanın bu cür tez-tez dəyişdirilməsi, fikir intilafları ədəbi dilin tarixini bilməməkdən, fone-tik-tələffüz, orfoqrafik-yazı ənənələrinə əslində birgə münasi-bətdən irəli gəlib, hardasa tarixə vulqar baxışın nəticəsi idi.

Bələliklə, 70 ildən artıq mövcud olduğu bir dövrdə Azərbaycan radiosu, onun ictimai-siyasi, publisistik və ədəbi-bədii verilişləri bir tərəfdən ədəbi dilimizdə gedən mürəkkəb proses-ləri, digər tərəfdən isə siyasi həyatımızı və mədəni inkişafımızı əks etdirən güzgü olmuşdur. Uzun dövr ərzində ədəbi-bədii verilişlər Azərbaycan ziyalılarının ictimaiyyətlə əlaqə tribuna-sına çevrilmişdir. Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, S.Vurğun, R.Rza, H.Hüseynov, M.İbrahimov, M.Arif, M.Cəfər, B.Vahabzadə, İ.Əfəndiyev, M.Məmmədov, S.Ələsgərov və digər görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, səhnə ustaları

bu programlarda iştirak etmiş, onları düşündürən problemlər barədə mikrofon qarşısında söz açmışlar. İndi radionun fonetekasında Azərbaycan xalqının tərəqqisində misilsiz rol oynamış elm xadiminin, bəstəkarın, yaziçi, şair, jurnalist, aktyor, müğənni və başqa sənət sahiblərinin səsi ehtiramla qorunub saxlanır. Bu mənada tam məsuliyyətlə demək olar ki, Azərbaycan radiosunun ədəbiyyat, incəsənət və musiqi verilişləri xalqımızın səs yaddaşıdır. Bu verilişlər yarandığı gündən müqəddəs sözün qiymətini bilib, xalqın mənəvi sərvətlərinin keşiyində dayanıb. Nəinki mənəvi dəyərlərimizi qoruyub, hətta onun yaradıcılarından biri olub. Respublikamızda gedən ədəbi proseslər, yaranan ədəbi mühit, eləcə də çox qədim tarixə malik incəsənət növlərinin bu gün də yaşamasında və inkişaf etdirilməsində mübaliğəsiz demək olar ki, Azərbaycan radiosu da müstəsna rol oynayıb. Radio, xüsusən ədəbi-bədii verilişlərin timsalında Azərbaycan ədəbi dilinin, onun tələffüz normalarının inkişafında, funksional üslubların cilalanmasında oynadığı müstəsna rolu indiyədək saxlamaqdadır.

Şübəsiz ki, ... “Kağızsız və məsafəsiz qəzet”dən geniş dinişyici auditoriyasına yol tapan hər kəlmə, hər söz xalqa daha inandırıcı təsir göstərdiyi kimi, zaman-zaman ədəbi dilin xarakterinə, məzmununa da sirayət edir, ona yeni çalarlar gətirir və zənginləşdirir.

“Mətbuat bir tərəfdən ədəbi dili cilalayır, kamil norma yaradır, bu normanı tətbiq edib məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir. Digər tərəfdən ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı mübarizə aparır...”¹ fikrini heç şübhəsiz Azərbaycan radiosuna da şamil etmək olar.

¹ Bax: T. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, səh. 249.

Ədəbi dil tarixindən məlumdur ki, Azərbaycan dili əsrin son onilliklərinə qədər keçdiyi yolda müxtəlif tarixi, ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində bir çox əcnəbi dillərin təsirinə, əgər belə demək mümkünsə “təcavüzünə”, “basqımnə” məruz qalıb. Ana dilinin saflığı uğrunda istər əsrin əvvəllərində, istərsə də sonlarına doğru bir çox ziyalı, alim, yazıçı bir an belə mübarizə meydandan çıxmış, müqəddəs sözü, ana dilində olan hər bir kəlməni qorumaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Hələ radio-nun yarandığı ilk günlərdə Üzeyir bəy Hacıbəyov efir vasitəsilə xalqa üz tutub deyirdi: “Ana dili xalqın varlığı üçün bir vasitədir. Bir millətin ki, dili batdı, onda o millətin özü də batar. Çünkü bir millətin varlığına, isbatı-vücud etməsinə səbəb onun dildir”. Radionun yaranmasından hələ çox əvvəl, dəqiq desək 1910-cu il aprelin 14-də “Həqiqət” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində Üzeyir bəy bu barədə yazırı: “Müxtəlif elm və fənn sahibləri “meyvəli ağaclar mənziləsindədir”, incəsənət xadimləri isə “ətirli güllər” yerindədir. Ləziz meyvələr insanın bədəninə, ətirli güllər də insanın ruhuna ləzzət verən kimi, elm və fənn sahibləri əhalinin ağlıını, nəfis sənətkarlar, yazıçılar, incəsənət xadimləri də dillə camaatin ruhunu tərbiyə edir”.

Ana dili ananın özü kimi ən gözəl tərbiyəcidir.

Sonralar Üzeyir bəy Hacıbəyov, Məmməd Səid Ordubadi, Cəlil Məmmədquluzadə yolunun davamçıları, yeni-yeni nəsillər də Azərbaycan radiosundakı ən adicə, kiçik çıxışlarına belə xüsusi əhəmiyyət verib, burada işlədilən hər söz, hər kəlmə ilə qüdrətli ana dilimizin saflığına, duruluğuna xələl gətirməməyə, əksinə, bu dilin geniş imkanlarını üzə çıxarmağa və onu günbəgün zənginləşdirməyə çalışıblar.

Təkcə ədəbi dil normalarını mühafizə etmək deyil, həm də dilin ədəbi normasını müəyyən etmək, onu yad ünsürlərdən qorumaq, daha çox xalqın kökündən doğan, məişətindən gələn

sözlərlə cılalamaq missiyasını yerinə yetirərək radio efirində özünə sabit yer tutmuş “Nitq mədəniyyəti”, “Sözün qüdrəti”, “Nitq mədəniyyəti: problemlər, düşüncələr”, “Dil və zaman” kimi verilişlər ədəbi dil normalarının yayılmasında, nitq mədəniyyətinin genişlənməsində böyük rol oynayır. Bu verilişlərdə xalqımızın dil və mədəniyyətinin tərənnümü, təbliği başlıca yer tutmuşdur. Proqramda müxtəlif illərdə tanımış yazıçılar, dilçi-alımlar, səhnə xadimləri, tənqidçilər çıxış edərək Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı aktual problemlərə toxunmuşlar. Məsələn, Məmməd Cəfər, Mirzə İbrahimov, Bəxtiyar Vahabzadə, Mehdi Məmmədov, Fikrət Əmirov, Ağamusa Axundov, Əli Zeynalov, Həsənağa Salayev, Səməndər Rzayev, Tofiq Rüstəmov, Süleyman Ələsgərov, Tofiq Hacıyev, Anar, Əzizə Cəfərzadə, Əkrəm Əylisli kimi söz ustaları, musiqi xadimləri Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə dair parlaq çıxışlar etmişlər. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında dəyərli fikirlər və araşdırmları olan görkəmli yazıçımız Mirzə İbrahimovun “Nitq mədəniyyəti” verilişində ədəbi dil və dilin gözəlliyi ilə bağlı çıxışlarından bir parçaya nəzər salaq:

“Ədəbiyyat dilin cəbbəxanasıdır. Ən incə mətləbləri, gözəl sözləri, şirin ifadələri ədəbiyyat bizə təlqin etməlidir. Bir xalqın dilini inkişaf etdirən, ona məlahət, lətafət və həssaslıq gətirən vasitələrdən biri də ədəbiyyatdır. Digər tərəfdən, ədəbiyyat son dərəcə təsir edən, istiqamət verən, yol göstərən bir sənətdir. Yüzlərlə və minlərlə adamlar bu və ya digər əsərdəki gözəl ifadələri, incə mətləbləri yadlarında saxlayıb orada olan kimi danışmağa, düşünməyə çalışırlar. Buna görə də sənət əsərinin dil kamil, mənalı, dolğun və qəşəng olmalıdır. ... Ədəbiyyat üçün sadə dil qanunlarını gözləmək azdır. Ədəbi əsər bədii təfəkkür-lə bağlıdır. O, canlı təşbehlər, eyhamlar, kəskin və təsirli ifadələrlə dolu olmalıdır”.

Göründüyü kimi, büyük ədib bədii əsərlərin dilinin əhatə və təsir dairəsinin genişliyini nəzərə alaraq, onu daha gözəl, cəzi-bəli görmək istəyir və ona görə də belə deyir: “*Yazıcıının dili nəinki mənalı, həm də gözəl olmalıdır*”.

Daha sonra o öz çıxışında dilin gözəlliyi məfhumunu aydınlaşdırmağı da lazımlı bilir; çünkü bəziləri, xüsusən yeni yazanlar bədii dilin gözəlliyini onu təmtəraqlı, dəbdəbəli, yersiz, ağır və çox zaman anlaşılmaz sözlərlə doldurmaqdə görürlər. Ona görə də yazıçı bu məsələyə münasibətini belə bildirir: “*Heç bir vəchlə dilin pozulmasına, zahirən təntənəli və təmtəraqlı, daxilən puç və mənasız ifadələrlə dolmasına yol vermək olmaz. Sadıqsız, Azərbaycan dilinin daxili ruhuna, qayda-qanunlarına yabançı ifadələr və sözlər də ədəbi əsərlərdə özünə yer tapmamalıdır. Yersiz təntənə və təmtəraq həmişə mənasızlığı aparmış, mündəricəyə xələl gətirmiş və gətirəcəkdir*”. M.İbrahimov radio çıxışını bu sözlərlə bitirir: “*Bəla burasındadır ki, bədii dil normaları yalnız tərcümə əsərlərində deyil, orijinal yazınlarda da tez-tez pozulur. Ağır tərkiblər, yerində işlənməyən sözlər, fikri təqribi ifadə edən cümlələr bədii əsər üçün böyük qüsür sayılmalıdır (...). Biz isə çox zaman gənc və təcrübəsiz şairlərin, hətta bəzi görkəmlilərin də vəzn və qafiyə naminə şerdə artıq və yersiz sözlər işlətdiyini görürük. Buna heç vəchlə yol vermək olmaz ki, göz-görəti Azərbaycan dilinin ədəbi normaları bu şəkildə pozulsun*” (Radio, 14 aprel, 1986).

...Təsəvvür edirsinizmi, bu məzmunda çıxış minlərlə dirləyici üçün necə böyük məktəbdır. Deməli, radionun emosional gücü ilə birləşən bu cür parlaq çıxışlar sehrlili bir səs kimi dalğalanaraq dirləyicilərin qulağına dəyərli hikmətlər piçıldayarkən həmin sözlərin təsir qüvvəsi qat-qat artır.

Bu mənada bədii qiraəti, hər hansı say-seçmə bədii əsəri radioda səsləndirməklə aparılan təbliğat işinin dəyəri ölçüyə gel-

məz... Və radionun bədii qıraət vasitəsilə ədəbi dilin təbliğ və inkişafına təsiri olduqca əhəmiyyətlidir. Bu barədə bir qədər sonra...

Millətin dilini təbiət hadisəsi hesab edənlər yanılılmır. Hər bir dil uzun illər, əsrlər boyunca formalaşır. Anaların laylasıyla nağıllar, bayatılar, el deyimləri yavaş-yavaş, aram-aram yaddaşlara hopur. Məhz bu səbəbdən də ədəbi dil istər radioda olsun, istər hansısa bədii əsərdə, fərq eləməz, öz mənbəyini xalq dilindən, sadə danışiq formasından aldiqda ürəklərə daha tez yol tapır, xalqın əsl malına çevirilir. Bədii əsərlərə nisbətən radio insanlarının gündəlik həyatına daha yaxındı deyə, bu yönələndə ondan tələb də daha çoxdur. Çünkü radio əslində xalqın öz sözünü özü-nə yetirəndir. Və təbii ki, Azərbaycan radiosu özünün təxminən 75 illik ömür salnaməsində xalqın çoxəsrlik tarixini, azadlığa doğru əsrlərdən bəri keçmiş olduğu mübarizlik, yenilməzlik yolunu, eləcə də zəngin mənəvi dəyərlərini öz programlarında zaman-zaman gözəl, axıcı, saf bir dillə dinləyicilərinə, sərhəd və hüdud bilməyən geniş efir auditoriyasına layiqincə yetirə, əks etdirə bilməsəydi, nə bunca uzun ömürlülük, nə də etimad qazanardı. Öncə dediyimiz kimi, radio ədəbi dilin yaranmasında, söz-söz, kəlmə-kəlmə alınmasında kifayət qədər rol oynamaqla yanaşı həm də dilin misilsiz təbliğatçısıdır. Azərbaycan ədəbi dili radio yaranmadan çox-çox əvvəl formalaşsa da, dövrün abhavasına uyğun olaraq əcnəbi təsirlərdən qorunmağa zaman-zaman ehtiyacı olub. Və bu ehtiyacı, şübhəsiz, daha çox xalqın ziyalısı, alimi, yazıçısı, publisisti, dramaturqu, mədəniyyət xadimi ödəməyə, ana dilinin saflığının qeydinə qalmağa, onun gələcək taleyini düşünməyə özünü borclu bilib. Bu yolda isə radio onların ən yaxın məsləkdaşı, silahdaşı olub.

M.Ə.Sabirin, Ü.Hacıbəyovun, C.Məmmədquluzadənin, Ə.B.Hüseynzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin əsrin əvvəllərində ana

dilinin təəssübünü çəkərək yazdıqları misilsiz ədəbi əsərlər, publisistik məqalələr, ana dilini əcnəbi təsirlərdən qorumaq naməninə yaratdıqları dəyərli sənət abidələri bu gün də radio dalğalarından səsləndirilir və yenə dili fəsadlardan qorumağa xidmət edir. Misal üçün, Cəfər Cabbarlinin “Sevil”, Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” (1967-ci ildə lentə alınıb), Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” (1962-ci ildə lentə alınıb) əsərlərində ana dilimizə yabançı olan, yad olan ləhcə və kəlmələri zorla dilimizə gətirmək istəyənlər kəskin tənqid olunduğundan bu gün də aktual səslənir.

Sonralar S.Rəhman, S.Dağlı, H.Ziya, B.Vahabzadə, Ə.Əylişli, Anar, Elçin yaradıcılığında daha çox saxlanan bu ənənə başqa müasirlərimizin də radioda səslənən hər yeni əsərində duyulmaqdadır. Yeri gəlmışkən, onu da qeyd etmək vacibdir ki, radio təkcə ədəbi dil deyil, həm də onu qoruyanlar, yarananlar nəslini formalasdırır. O, yazıçıların bədii dilinə, üslubuna da öz növbəsində təsir edir. Radio üçün əsər yazan, publisistik çıxış hazırlayan, yaxud da müsahibə verməyə hazırlaşan hər bir ziya-li öz nitqini, yazısını daha çox xalq dilinə yaxın, səlist qurmağa çalışır, istər-istəməz dil üslubunu cilalayır. Radionu bəlkə elə buna görə çoxları “məhək daşı” adlandırıb. Görkəmlı qələm sahiblərinin çoxu (Anar, E.Baxış, İ.İsmayıllzadə, V.Bəhmənli, M.Süleymanlı, V.Əlixanlı) etiraf edir ki, yazılarındakı səmimiyyətə görə məhz radioya minnətdardırlar.

Radioda səslənən ədəbi əsərlərlə yanaşı ayrı-ayrı anadilli proqramlarımız, publisist düşüncələr birbaşa dilin qorunmasına, inkişafına xidmət edir. Bu mənada otuz ilə yaxın efirdə səslənən “Molla Nəsrəddin” satirik radio jurnalının xidməti mübaliğəsiz demək olar ki, öz sələfi “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindən o qədər də az olmayıb. “Molla Nəsrəddin” satirik radio jurnalı hər nömrəsində xalqımızın, dövlətimizin mənafeyinə zidd olan

hallar, nöqsanlar, dövlətçiliyimizə yad ünsürlər gətirmək istəyən, onu istər xarici, istərsə də öz şivə və ləhcələrimizlə dupduru bulaq saflığından əsər-əlamət qalmayacaq həddə qədər “bulanlıqlaşdırın” kəslərə qarşı amansız tənqidlə çıxış edib. Gəlin 1986-cı ilin əvvəllərində efirə gedən “Molla Nəsrəddin” radio jurnalının bəzi məqamlarına nəzər salaq:

“M.N.: - Ay oğul, ay Lağlağı, mən baş tapa bilmirəm ki, bu “uşto-muştı” danışanların övladlarını Züleyxa əvəzinə “Zulya”, Fatma yerinə “Fatya”, Gülbadam yerinə “Gülya”, Xoşqədəm əvəzinə “Xoxa” çağırılanların yolu heç bir əcnəbi məmləkətə düşməyib?! Yainki düşübsə, heç onların öz dədə-baba adalarına münasibətini görməyiblər?! Əgər ki, hər işdə onlara oxşamaq istiyillər və bunu irəliləmişlik - “müasirlilik”, “intelligentlik” hesab edillər, çox əcəb. Onda başqa əməllərdən niyə başlayırlar?! Elə əzəl başdan onlar kimi özcə dillərini sevməyi, qədirləndirməyi öyrənsinlər də! Axı yaziqdı bu Ana dili! Yaziqdı babalardan bizə miras qalan bu dil ki, göz görə-görə şikəst ola...” (“Molla Nəsrəddin” radio jurnalı, 1986).

Yaxud həmin verilişin başqa bir sayı:

“Ey, mənim haqqı-ədaləti özgə məmləkətlərinə axtaran alım, sənətçi, küskün həmvətənlərim!

Eye, mənim şəri-şeytandan, quru böhtandan, ala çatıdan qorxan ilanvurmuşlarım!

Eye, Vətənini dilim-dilim, rizə-rizə edib öz aralarında bölmə-bölüm bölənlər. Onu hərraca qoyub satan müxənnət övladlarım!

Bu xalqın ölüm-dirim günündə atalarının çirkab qoxulu pulları hesabına təhsil adıyla düşmən qarşısından özgə torpaqlara qəçib, orada rahat yaşayan, ana-bacılarından xəbərsiz, zəlil, naqis övladlarım!

Eye, dünyanın müxtəlif məmləkətlərində - İran, Türkiyə, Amerika, Fransa, İsrail, daşı-daş üstündə qalmayan Rusiya və

eləcə də Azərbaycanımın künc-bucağında özlərinə sığınacaq tapıb, öz halal ömürlerini “oğurluq” yaşayan həmvətənlərim!

Ey, bütün bu qazanları qaynadıb qapaqlarını möhkəm tixayan övladlarım!

Ey, bu xalqın haqq-ədalət məhkəməsindən qorxanlar! Daha bəsdi!

Eşidin! Sevinin! Cox böyük qurbanlar hesabına əldə edilən azadlığın uzun, məşəqqətli yolu başa çatdı. Biz azad olduq. Dövlətimizin rəmzi olan üçrəngli bayraq başımız üstə dalgalanır. Öz dövlət himnimizin sədaları altında yuxudan ayılıb, yuxuya gedirik.

Daha qayıdın öz yurdunuza. Ta ki, analarınızın anası olan Vətənimizin yollarınıza dikilən həsrətli, nigarən baxışları intizardan qurtarsın. Hamımıza yer var bu Vətəndə. Vətən böyükdür. Böyüklərsə bağışlamağı bacarıır. Qayıdın ki, daha sərhədlərimiz bütövlənsin. Qayıdın ki, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər qayıtsın...

Gəlməli, görməli, qalmalı, ölməli yenə də Vətəndir! Vallah, doğru buyurublar: qəribin ölüsü də qərib olur. Vallah, Vətən satanın qəbri vətənsiz olur! İnanın buna. Qayıdın! Vətən sizinlə halallaşmaq istəyir.

Daha gün yarı olub. Daha gün günortadan keçib. Axşama az qalıb. Gecikirsiniz! Gün batır. Qaranlıq düşür. Yol-rız itər. Tapa bilməzsiz Vətəni.

Beşiyiniz başında sizə ana dilində layla çalan, sinəsi parça-parça, torpağı qan qoxulu, qız-gəlini əsir, xalqı qaçqın, didərgin, səfil, sərgərdan, Xocalı fəryadlı, dağ-daşı boynu büük, burum-burum tüstüsü göz yaşardan, sinə göynədən, ürəyi Şuşa, Laçın, Göyçə, Təbriz qubarlı Vətəndə halallıq ala bilməzsiz!” (“Molla Nəsrəddin” radio jurnalı, 6.02. 1993).

“Satirik realistlər xalq dilinə enməklə, ana dilinin ən dadlı, duzlu ifadələrini ədəbi dilə gətirməklə və xalq danışq dili ilə ədəbi dil arasında məsafə saxlamamaqla əslində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-türk ədəbi dilinin zənginləşməsi, inkişafı üçün təsəvvüredilməz dərəcədə böyük iş gördülər”.¹

Hər iki parçadan göründüyü kimi, adı danışq dilinin, canlı səhbətin, nitqin intonasiyasını, üslubunu bütövlükdə qoruyub saxlamaqda da “Molla Nəsrəddin” həm ana dilinə, həm də öz sələflərinə böyük sədaqət nümunəsi göstərir.

Radioda illerdən bəri ədəbiyyat redaksiyasında efirə hazırlanan “Nitq mədəniyyəti”, “Ana dili”, “Tərcümə saatı” proqramları bila-vasitə ədəbi dil normalarının dirləyicilərə sirayət etməsinə, Azərbaycan dilinin çoxçalarlı, zəngin söz ehtiyatının, dil imkanlarının efirə gətirilməsi ilə xalqın neçə minillik yaddaşına dönüşə, dilimizdə bu gün unudulmaqda olan, amma əslində çox incə və zərif mənaları ilə təkcə nitqimizə deyil, mənəvviyatımıza da gözəllik gətirən sözlərin qorunub saxlanmasına xidmət edir:

“Qədim romalılar poeziya ilə natiqlik məharəti arasında müəyyən bir hədd qoyaraq demişlər: “İnsan anadan şair kimi doğulur, natiq kimi isə sonradan yetişir, formalaşır”.

Bu müddəə doğrudurmu? Doğurdanmı poeziya yaradıcılıqdır, o, fitri qabiliyyətdən və təbii istedaddan asılıdır, şifahi nitq isə yalnız vərdiş vasitəsi ilə əmələ gələn bir ustalıq, yaxud məharətdir?

Bu suala cavab vermək üçün şifahi nitqin, ümumiyyətlə, hansı yollarla inkişaf etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Şübhəsiz, bu məsələnin həlli bizə şifahi nitq təliminin imkan və hüdüdlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

¹ N. X u d i y e v. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1995, səh. 414.

“İnsan həyatında şifahi nitqin bir-biri ilə yanaşı qoşa gedən iki yolu vardır. Bunlardan biri insanın fiziki və ruhi inkişafı ilə müəyyənləşən kortəbbi yoldur. Bizim hər birimiz ta kiçik yaşlarından, uşaqlıq dövründən, özümüzdən asılı olmayıaraq, mühiti-mizdəki adamların nitqini mənimseməyə başlayır və bu yolla da söz ehtiyatımızı genişləndiririk. Eyni zamanda, həyati təsəvvür-lərin dairəsi genişlənir, dərkətmə və yaradıcı təxəyyül qabiliyyəti artır ki, bu da bizdə fikir və hissələrimizi daha dəqiq əks etdirə bilən sözlər axtarmaq meyli, onları rəngarəng və emosional bir nitqlə ifadə etmək arzusu doğurur.

Həyatda xüsusi bacarıq və istedad sahibi olan müəyyən adamlar da olur ki, onlarda bu keyfiyyət daha sürətli, həm də çox güclü inkişaf edə bilir. Xalq içərisindən çıxmış, öz-özünə yetişmiş istedadlı kəslərə “sinədəftər” deyirlər. Çexov demiş-kən: “Ziyalı adam üçün oxuyub-yazmağı bacarmamaq nə dərəcədə layiqsız, yaramaz bir işdir, səliqəsiz və pis danışmaq da bir o qədər nöqsandır” (“Nitq mədəniyyəti” verilişində professor A. Abdullayevin çıxışından. Radio, 1968).

Azərbaycan radiosunun “Səs xəzinəsi”ndə qorunan ədəbi incilərimizin hansı birinə nəzər salsaq, efirdə səsləndiyi tarix-dən asılı olmayıaraq, ona dönsək, istər diktör, aktyor, qiraətçi tərəfindən səlis ifadə, istərsə də bədii əsərin dəyərcə seçimi baxımından Azərbaycan ədəbi dilinə xidmətin bariz nümunəsinin şahidi olarıq. Amma ədəbi dilin radio verilişləri vasitəsilə bəh-rələnməsi, boyartımı yalnız, əsrlərdən bize miras qalmış zəngin anadilli bədii ədəbiyyatın efirə gətirilməsi, səhnələşdirilməsi, “Radio teatri”nda tamaşa olaraq dinləyiciyə təqdim olunması, yaxud yüksək səviyyəli “Bədii qiraət” saatlarında efirdən səs-ləndirilməsi ilə məhdudlaşdırılmış.

Azərbaycan radiosunda yalnız Azərbaycan xalqının öz mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri deyil, dünya xalqlarının ədə-

biyyat və mədəniyyət abidələri ilə tanışlıq, müxtəlif əcnəbi dil-lərdən, xüsusilə Qərb, Avropa, rus xalqlarının dillərindən tərcümə edilmiş əsərlərin səsləndirilməsi də ədəbi dilin ifadə imkanlarını kifayət qədər genişləndirir, müəyyən dil, üslub araşdırma-larına, yeniliklərə gətirib çıxarır. Azərbaycan dilinin geniş bədii imkan və gözəllikləri “Tərcümə saatı” adlı programla efirə çı-xan dünya ədəbiyyatı nümunələrində xüsusilə qabarıl nəzərə çarpir. “Tərcümə saatı”nda dinleyici dünyanın tanınmış sənətkarlarının sayseçmə əsərləri ilə tanış olmaqla yanaşı bu gün dünyaya meydan oxuyan Qərb sənətkarlarının, “Nobel” mükafatı laureatlarının əsərlərinin bizim dildə – ana dilimizdə nə qə-dər gözəl səsləndiyinin də şahidi olur. İstər-istəməz bunun sa-yəsində, tərcümə yoluyla ədəbi dilimizə yeni üslub, sintaktik, leksik norma və qəliblər də daxil olur. Təbii olaraq, belə “gəl-mə” normalar da ədəbi dilə neçə-neçə yeni cəalarlar verir.

Son illər “Radio teatri”nda tanınmış Amerika yazıçısı Edqar Po, Folkner, Markes, Xorxe Luis Borxes, Heminquey, Kobo Abe, Alber Kamyu, Meşə Səlimoviç və başqa qələm ustalarının, “No-bel” mükafatı laureatlarının əsərləri tərcümə edilib dinləyicilərə təqdim olunur, sevilə-sevilə dinlənilir. Onlardan bir neçəsindən bəzi məqamlar:

“...Bizim kənddə bəlkə də ən maraqlı adam, bu mənim fikrimdir, bəli, ən maraqlı adam Xuan Kandeladır. İnandırıım ki, onun söz-söhbətlərinə qulaq asmaqdan doymazsan... O vaxtlar yadimdadi, mən də cavan bir uşaqq idim, şəkər plantasiyalarında icarədə işləyirdik. Axşam olanda hamımız bir nəfər kimi Xuanın başına yiğışardıq, dövrə vurub oturardıq. Gözümüzü dikərdik Xuanın sifətinə. Gözlərdik görək o, nə vaxt öz nağılinə başlayacaq. Cöhrəsi indiki kimi yadimdadi. Qara, ağıllı gözləri qalın, qara qaşlarının altından adamin sifətinə zillənərdi. Dili, ne-cə deyərlər, sümüksüz idi, başı isə... Eh, başı dünyanın olan-ol-

maz əhvalatlıyla dolu... Xuan mahaldakı bütün adamların əсли, nəslİ, özü haqqındakı söz-söhbəti yerli-yataqlı, cikinə-bikinə-cən bilirdi. Dağlar, təpələr haqqında elə şeylər danişirdi ki, elə bil həmin dağları o özü yaratmışdı. Çaylar barədə elə əfsanələr uydururdu ki, deyən o çayları özü əliynən qazib çəkmişdi... Bəlli, axşam olan kimi cüçələr anac toyuğun başına yiğışan kimi, bizlər də dövrə vurub, Xuanın ətrafında bardaş qurub oturardıq. Onun boğazında bütün meşə heyvanları, quşlar, hələ bundan əlavə, bütün musiqi alətləri yaşayardı elə bil... Söhbətə başlayan kimi öz səsi yaddan çıxar, kimin sözünü danişardısa, onun səsiylə danişardi.

...Eh... üstündən neçə illər keçsə də mənə elə gəlir ki, dünyaya teatrı Xuanın simasında dahi bir aktyorunu, əvəzolunmaz, mahir bir nağılcını itirib” (Kuba yazılıcısı Xorxe Kardoso. “Xatırə ağacı...” radiotamaşa, 1994).

“Radio teatrı”ndakı başqa bir personajın dilinə nəzər salaq: “(həyəcanla)... Deməli, izə düşüblər?! Runeberq ələ keçib. Bəlkə də artıq sağ deyil... Runeberq sağ olsayıdı, Medden onun mənzilində nə gəzirdi?... Səsindən tanıdım! O da məni az qala nəfəsimdən tanıdı. İt kimi iy bilir, zalim oğlu. Hardan zəng elədiyimi də duymamış olmaz. Deməli, çox olsa, beşcə dəqiqədən sonra bu ev üzük qaşı kimi muhasirəyə alınacaq. Tələsməliyəm. Deməli, bizi satıblar. Və satqının kim olduğunu da mən çox gözəl bilirəm. Bir də... bir də Runeberq bilir. Daha doğrusu, bilirdi. Çünkü indi Runeberq ya ələ keçib, ya da onun meyidi elə öz mənzilində alman kapitanı Riçard Meddenin ayaqları altındadı. Bəlkə də Medden mənimlə danişanda son nəfəsiymiş. Medden çəkməsinin ucuyla onun çənəsinə toxunurmuş. Yox!... Tələsməliyəm...” (Argentina yazılıcısı Xorxe Luis Borxesin hekayələri əsasında “Yol ayricindəki bağ” radiotamaşasından parça. 1995).

Müasir dövrün kapital dünyasından soraq verən başqa bir əsərdən parçaşa nəzər salaq:

“HEYL DONOVAN: - Pol, əzizim, işlərimiz mən düşündüyümdən də əla gedir... Təsəvvür eləyirsən, qoca Uilyam Stouel özü öz əliylə “Stouel İnterprayziz” şirkətinin bütün aksiyalarını mənə - “Donovan İnterprayziz”ə təslim edir?

POL: - Ooo... Sizi yalnız təbrik eləmək olar... Bəs xeyir iş haçındı?

HEYL: - (çaşqın) Hansı xeyir iş?...

POL: - Hələlik aksiyaların, sənədlərin rəsmiləşdirilməsini deyirəm...

HEYL: - Bu gün “Direktorlar şurasında” özü təklif etdi bunu... Özü də sənədləri rəsmiləşdirib, “Milad bayramı münasibəti ilə” gəmi gəzintisində şəxsən mənə təqdim edəcəyinə söz verdi. Təsəvvür eləyirsən, “Donovan, İnterprayziz” İngiltərənin ən qüdrətli investisiya şirkəti olur... Mən - cənab Heyl də cəmi 28 yaşında bu boyda şirkətə prezidentlik edirəm...

POL: - ...Həm də 28 yaşınan azad-asudə dolaşan Heyl çox asanlıqla qoca Uilyam Stouelin toruna düşür, daha doğrusu, qoca Uilyamin yox, onun qızı şıltaq və cavan, 18 yaşına təzəcə qədəm qoymuş Redjinin, miss Rodjinanın...” (“Milad bayramına qədər toy”). Müasir ingilis yaziçisi Liza Ceksonun eyniadlı romanı əsasında radiotamaşa).

Təqdim etdiyimiz bu üç əsər (tərcümə edən və səhnələşdirən Ş.Əlixanlıdır) müxtəlif ölkə yaziçılarının dil, təxəyyül və istedadının məhsuludur. Müxtəlif məişət və həyat hadisələri, eləcə də dil xüsusiyyətləri ilə zəngin olan bu nümunələrdə tərcümə vasitəsilə ayrı-ayrı xalqların və müəllifin dilinə xas istər leksik, istərsə də sintaktik dil normaları ana dilimizə gətirilib. Əsər boyu tərcümə yoluyla ədəbi dilimizi zənginləşdirən söz birləşmələrinə dönə-dönə rast gəlmək olar.

Əlbəttə, radioteatrın repertuarı olduqca zəngindir və burada həm ədəbi-dram əsərlərinin radio üçün səhnələşdirilmiş variantına, həm səhnə əsərlərinin teatrdan translasiyasına, həm də radio üçün yazılmış orijinal radiopyeslərə geniş yer verilir. Büttün bunlar isə radiodramaturgiya anlayışı altında birləşdirilir. Bəs radiodramaturgiyanın öz spesifik dili varmı? — sualı təxminən 20-ci illərdən sənətşünasları və dilçiləri düşündürmüştür. Ədəbi dramın yeni qolu olan orijinal radiopyeslərin getdikcə populärarlaşması hamiya belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermişdir: radiopyeslər spesifik dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu radio əsərin spesifik təbiəti, dramatik quruluşu, bədii ifadə vasitələri, hadisə və obraz problemi haqqında istər xaricdə, istərsə də ölkəmizdə nəzəriyyəcilər müxtəlif mövqə tutsalar da, onların əksəriyyəti radiodramaturgiyanın əsas ifadə vasitəsi olan dilin spesifikasiyini, burada sözün və nitq vasitələrinin çox funksiyallılığını yekdilliklə təsdiq etmişdir. Bəlkə də bu məsələ heç bir mübahisə doğurmadığı üçün tarixi, sənətşünaslıq, sosial-psixoloji cəhətlərdən tədqiq edilən radiopyeslər linqvistik baxımdan kifayət qədər öyrənilməmişdir.

30-cu illərdən təməli qoyulmuş Azərbaycan radioteatrı zəngin inkişaf yolu keçərək xeyli cilalanmış və orijinal radiopyeslər onun praktikasında möhkəm yer tutmuşdur. İndiyədək tanınmış yazılıclarımızın qələmindən çıxan onlarca radiopyes gözəl bədii sənət nümunəsi kimi radionun “Qızıl fond”una daxil edilmişdir. Bu nümunələr radiodramaturgiyada dil materialının orijinallığı baxımından söz deməyə imkan verir. Çünkü bir janr kimi radiopyesin spesifikliyi və bədii estetik imkanları, ilk növbədə, məhz onun orijinal dil xüsusiyyətlərində özünü biruzə verir.

Konkret olaraq radiodramaturgiya dilinin özünəməxsusluğu nədədir? Onu səhnə və televiziya pyeslərindən, həmçinin kino dilindən hansı əlamətləri fərqləndirir? “Radiodramaturgiya di-

li” əsərində bu suala cavab verən Q.Məhərrəmovun hər şeydən əvvəl, radiodramaturgiyanın spesifik təbiətini, onun bədii ifadə vasitələrinin məhdudluğunu, görmə faktorunun yoxluğunu, monoloq və dialoq kimi mühüm nitq elementlərinin burada daşıdı-çı çoxcəhətli funksiyaları nəzərə almağı vacib sayır.¹

Adətən, teatr pyesini oxuyarkən onu gur işıqlı səhnədə təsəvvür edirik. Burada şərti məkan göz qabağındadır: zəngin dekorasiyalar, qurulmuş səhnə, aktyorların pafosluları nitqi. Onların hərəkətləri, zəngin mimika və jestləri də göz öündə canlanır. Burada hadisələrin gedişi bilavasitə səhnə ilə bağlıdır və məhz bu cəhət istər-istəməz nitqin də xarakterinə təsir edir. Aktyorlar fikir və məqsədlərini sözün, mimika və jestlərin köməyi ilə heç bir çətinlik çəkmədən tamaşaçıya çatdırırlar.

Lakin radiopyesdə aparıcı qüvvəyə malik olan söz mahiyyətə səhnəli deyildir və onu nəinki teatra xas olan jest, mimika, ümumiyyətlə, heç bir zahiri, fiziki hərəkət müşayiət etmir.

Radiodramda söz görünmür, o, yalnız intonasiyada, insanın canlı səsinin ahəngində mövcud olur. Personajların hərəkətləri, onların nəfəsləri və ürək döyüntüləri öz əksini yalnız bu “görünməyən” sözdə tapır. Radiopersonajlar dirləyici təsəvvüründə ancaq dilin canlı səs sisteminin spesifik əlamətlərinin köməyi ilə görünürler. Burada deyilən hər söz mahiyyəti hadisə və obrazdan ayılır, ümumiləşdirir və eyni zamanda hissi obraz yaradır. Deməli, səhnə əsərinə nisbətən radiopyesdə söz, insan nitqi daha çox funksiya daşıyır. Bu pyesin bütün ifadə gücү sözlə, onun hadisə və xarakterləri əksetdirmə imkanları ilə bağlı olur. İfadə edənin görünməməsindən, obrazların jestlərdən və emosional mimikalardan məhrummasına baxmayaraq, radiopyeslərdə söz daimi və həllədici elementdir. Təsadüfi deyildir

¹ Bax: Q. Məhərrəmov. Radio dramaturgiya dili. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1990.

ki, elə bu xüsusiyyətlərinə görə çox tədqiqatçılar radiodramaturgiyanı söz teatri adlandırırlar.

Burada bütün dramatik hadisələrancaq dil vasitələrindən qidalanır və radionun səs təbiətinə uyğunlaşaraq, yalnız bu janrıda şərtiliyi qəbul olunmuş spesifik nitq elementlərinin köməyi ilə inkişaf edir. Buna görə də bəzən radiodramaturgiya dilinin spesifikasiyi teatr üçün qeyri-adi, hətta inandırıcı olmayan hadisələri səsləndirməyə imkan verir. Məsələn, R.İsmayılovun “Qardaş torpağında” əsərində ölülər danışır, A.Babayevin “Yadigar” əsərində daşlar dil açır, Ə.Əylislinin “Ömürdə naxışlar” sənədli radiopyesində isə müəllif əsərin qəhrəmanına efirdən müraciət edir və s.

Radiodramaturgiyanın dili güclü, assosiativ, poetik və ekspressiv imkanlara malikdir, eyni zamanda o, real və inandırıcıdır. Müasir radiotexnika radiodramaturgiyada istənilən səs üçün, ilk növbədə isə obrazların canlı səsi üçün geniş imkanlar açır. Həssas mikrofon insan nitqini, hətta piçilti ilə deyilmiş ən zəif və titrək ahəngi belə dinləyiciyə aydın şəkildə çatdırır. Qavrama zamanı dinləyici radiopyesdə cərəyan edən hadisələrin məhz həmin anda baş verdiyinə inanır. Personajların nitqindən, onların müxtəlif danışq şəraitlərindən doğan hadisələr dinləyici təsəvvüründə canlanır. Dramatik hadisə ilə dinləyici təsəvvürü arasında məsafə sanki yoxa çıxır. Əlbəttə, bu bir tərəfdən, ümumiyyətlə, sözün ifadə imkanları ilə bağlırsa, digər tərəfdən radiopyesdə sözün spesifik rolü və dil quruluşunun özünəməxsusluğu ilə izah edilməlidir. Çünkü radiodramaturgiya hadisələri göstərmək imkanından məhrum olduğu üçün onları xüsusi tələblə yanaşılan nitq materialı üzərində qurur. Burada bədii ədəbiyyatın heç bir növünə xas olmayan mühüm spesifik cəhət özünü göstərir. Radiopyesin dili, buradakı insan nitqi nəinki təsvir vasitəsi kimi çıxış edir, hətta o özü bilavasitə təsvirin

predmetinə çevrilir. Fikrimizcə, bu, radiodramaturgiyanın dilini səciyyələndirən ən mühüm xüsusiyyətdir və o, dramaturqlar qarşısında faydalı estetik imkanlar açır.

Radiodramaturgiya dilinin spesifikliyi, eyni zamanda onun kompozisiyasında geniş istifadə edilən dialoq, monoloq və daxili monoloq kimi nitq elementlərinin funksional, semantik və sintaktik xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır.

Radioya məhz teatrda keçmiş bu nitq elementləri, xüsusilə dialoq radiopyesdə mahiyyətçə yeni səciyyə daşıyır. Hegelin “Əsl dramatik forma” adlandırdığı dialoqda iştirak edənlər mövqelərindən asılı olmayaraq, xarakterlərini və məqsədlərini açıq şəkildə bir-birinə söyləyərək mübarizəyə girir və beləliklə də hadisələrin real inkişafına təkan verirlər. Dialoqun bu xüsusiyyəti hərəkətin dinamikasından, dekorasiyadan, işiq, qrim və jestlərdən məhrum olan, hadisələri yalnız insan nitqi ilə əks etdirən radiopyes üçün daha xarakterikdir.

Radiodramaturgiyada dialoq həm zaman və məkan haqqında informasiya verir, həm obrazları səciyyələndirir, həm də hadisələr arasında məntiqi əlaqə yaradılmasına xidmət edir. Radiopyeslərdə dialoqun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də personajların fiziki fəaliyyətini əks etdirməsidir. Nə teatrda, nə kinoda, nə də televiziyyada dialoqun belə bir funksiyası yoxdur. Əlbəttə, onun ən başlıca funksiyası təsvir və təəssürat yaratmağa xidmət etməsidir. Ə.Əylislinin “Bu kənddən bir qatar keçdi” radiopyesindən bir parçaya nəzər salaq:

(qapı taqqıltısı, ayaq səsləri)

“Ana: - Rüstəm, oğul!.. Qoy səni bir də yaxşı-yaxşı öpüm, a qızım! Sən gələn yollara qurban! (öpüşürlər).

Tahir: - Yavaş-yavaş, ay arvad, birdən çəşib məni də öpərsən.

Ana: - Səni niyə öpmürəm ki?! (öpür). Gedib istansiyadan mənə gəlin gətirmişən.

*Nənəqız: - Əmi, əmi, bura bax! Bu gülü mən əkmişəm e...
Gör neçə dənə gülü var?.. Hər gün birini dərib Rüstəm əmimin nişanlısına verəcəyəm (gülüşürlər).*

Ana: - Mahizər, qadan mənə, o sərin sudan gətir, tök, qoy yuyunsunlar, zehinləri açılsın (su tökülür).

Nərminə: - Sağ olun!.. Sağ olun!.. Mən ancaq əllərimi yuya-cağam”.

Yeri gəlmışkən, bir maraqlı cəhəti də deyək ki, radiodramaturgiyada personajın görünməsi dialoqların tez-tez dəyişməsini, obrazların bir-birinə fasiləsiz replikalarla müraciət etməsi zərurətini meydana çıxarır. Məhz informasiya yükü zəngin olan bir dialoqun ani şəkildə başqası ilə əvəz olunması real dramatik vəziyyət yaradır ki, bu da radiopyesin poetikasına xas olan başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, B.Vahabzadənin “Təyyarə kim”, A.Babayevin “Yadigar” və T.Rüstəmovun “Dəniz çağırır” radiopyeslərində məhz dialoqların tez-tez bir-birini əvəz etməsi hadisələrin dinamik inkişafına təkan verərək rəngarəng dramatik vəziyyətlər yaradır. Bu, öz növbəsində radioəsərin asan qarınmasına kömək edir.

Radiodramaturgiyada personajların daxili aləminin daha aydın və qabarıl şəkildə açılmasında, dinləyiciyə çatdırılmasında monoloq və daxili monoloqlar da böyük potensial imkanlara malikdir. Radiopyesin təbiəti ilə daha üzvü şəkildə uzlaşan bu nitq elementləri obrazların mənəvi aləmini, səciyyəsini asanlıqla dinləyicinin mühakimə obyektinə çevirir. Onlar məhz radiopyes üçün xarakterik olan spesifik mühit – mahiyyətcə səslərdən ibarət olan bir mühit yaradırlar. Monoloqların birbaşa dinləyiciyə yönəldilməsi onun öz təfəkkürünü pyesin hadisələri üçün “səhnə”yə çevirməsinə sövq edir. Bu nitq elementlərinin də radiopyeslərdə daşıdığı funksiyalar janrin dilinin spesifikasiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Radiodramaturgiya dilinin orijinalliğinden danışarkən intonasiyanın buradakı çox mühüm rolunu qeyd etməmək olmaz. Radiopyeslərin məhz səsli formada mövcudluğunu burada intonasiyanın aparıcı dil vasitəsinə çevriləşsinə imkan verir. Radioobrazların nitqinin fərdiləşməsində, onların daxili aləminin, fikir və düşüncələrinin emosional şəkildə dinləyiciyə çatdırılmasında, hadisələrin başvermə şəraitinin xarakterizə olunmasında, nitqin özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsində intonasiya başlıca yer tutur. Məhz intonasiya deyiləcək ifadəni yaradır və onun mühüm konstruktiv əlamətinə çevirilir. Biz Ə.Əlibəylinin “Əbədiyyət”, A.Babayevin “Səhər şəfəqləri”, T.Rüstəmovun “Bir səmanın ulduzları”, Q.Rəsulovun “Çağırış”, F.Qocanın “Mənzil əhvalatı”, S.Azərinin “Axırıncı papiro” radiopyeslərindən görünməz obrazların səsini eşidən kimi bu prosesdə danışığın predmeti ilə bağlı olan informasiyanı sanki vizual şəkil də qavrayırıq. Belə ünsiyyətin dolğunluğunu yalnız zəngin intonasiya çalarları tamamlayır. Və müəyyən məsafənin mövcudluğuna baxmayaraq, biz hətta jestlərin və mimikaların köməyi olmadan belə ifadələrin dəqiq mənasını başa düşürük.

Əlbəttə, bütün bunlarla yanaşı radiodramaturgiya dilinin spesifikliyi nitqin fərdiləşdirilməsində, onun şifahi dilə məxsus sintaktik xüsusiyyətlərində, xüsusən orijinal cümlə quruluşunda da özünü aydın göstərir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, spesifik dramatik quruluşa və bədii ifadə vasitələrinə malik olan radiopyeslərin həm də zəngin və orijinal dil xüsusiyyətləri vardır. Bu dil xüsusiyyətləri onun sintaktik xüsusiyyətlərində daha çox üzə çıxır. Çünkü nitqin təsirliliyi, onun emosionallığı və ekspressivliyi bir çox hallarda məhz hansı sintaktik konstruksiyaların seçilməsindən asılı olur. Əsasən danışq dilinin və radionun spesifik təbiətinin təsiri ilə formallaşan radiodramaturgiya dilinin sintaktik xü-

susiyyətləri şifahi nitq normalarının müəyyənləşdirilməsində də mühüm linqvistik amil kimi çıxış edir.

1.Şifahi danışığa xas olan ən mühüm keyfiyyət — ifadələrdə fikir bitkinliyi və semantik birləşmələrin mövcudluğu radiodramaturgiya dilinin sintaksisində də özünü göstərir. Buradakı sintaktik vasitələr tekçə müəyyən fikrin ifadəsinə deyil, həm də nitqin quruluşunun bütövlüyüնə və onun hissələrinin əlaqələndirilməsinə xidmət edir.

2.Hadisələrin və dialoqların dinamikliyini təmin etmək, qarışımları asanlaşdırmaq üçün sadə cümlələrdən istifadə edilir. İnformativ yükü çox olan obrazların dilində isə mürəkkəb, xüsusi sən tabeli mürəkkəb cümlələr işlədilir: “M a l i k: *Qan! Bəs ni-yə susursan? Al, mənim yastiğımı başının altına qoy. Bu həbi də at. Al, bu da su*” (R.İsmayılovun “Cərrah ürəyi”).

3.Cümlələrin quruluşu üçün sadəlik, həcmi üçün lakoniklik əsas şərttdir. Obrazların nitqinin ağır ifadələrlə yüklenməsi fikrin məntiqi düzülməni və emosionallığı pozur, mənanın qavranmasını çətinləşdirir. Buna görə də radiodramaturgiya dilinin sintaksişi üçün təktərkibli cümlələr xarakterik hesab olunur.

4.Bəzən nitqi fərdiləşdirmək, obrazların intonasiyalarını bir-birindən seçmək və psixoloji situasiyaları dolğun əks etdirmək üçün qısa nida cümlələrindən istifadə edilir. Bu, əsasən obrazların ilk sözü olur və onun ardınca əsas fikir söylənilir: “Ə ş r ə f: *Plan batdı!.. Bu nə müsibətdir!*” (T.Rüstəmov. “Səmanın ulduzları”). “*I m r a n: Aha! Deməli, belə! Siz bu daşı tərix hesab edirsiniz*” (A.Babayev. “Yadigar”).

5.Bilavasitə intonasiya üzərində mövcud olan radiodramaturgiya dilinin sintaksisində sintaqmlar böyük rol oynayır. Semantik və sintaktik proporsiya əsasında yaranan sintaqm fikrin dirləyiciyə dəqiq çatdırılmasına xidmət edir. Məhz burada nitqtaktları sayılan sintaqma üslubi sintaksişin əsas kateqoriyaların-

dan birinə çevrilir. “C ü m ş ü d: Mən də sizə qəti bildirirəm ki, bu döyüşdə iştirak etməliyəm” (S.Azəri. “Axırıncı papiroş”).

Bütün bunlarla yanaşı radiodramatürjiya dilinin sintaktik xüsusiyyətləri dialoq və monoloq kimi nitq vasitələrinin quruluşunda, həmçinin intonasiyadan asılı olaraq nəqli cümlənin funksional zənginliyində də aşkara çıxır.

Danılmaz həqiqətdir ki, hər bir ədəbi dilin gözəlliyi, zərifliyi onun sadəliyində, saflığında və öz xalq dilinə yaxınlaşmasındadır. Bu mənada öz mənbəyini xalq ruhundan alan, saf və bənzərsiz ədəbi dil nümunəsi nümayiş etdirən “Bulaq” verilişi barədə xüsusi danişmaq gərəkdir. Xalqın qədimdən-qədim, çoxəsrlik yaddaşından sözüllüb gələn el deyimləri, adət-ənənələr, bayatılar və s. cəm olduğu bu verilişin hər sayında, demək olar ki, ədəbi dilimizdə bu gün unudulmaqdə olan, amma illərdən bəri bu dilin söz “çəmənində” ətrinin bənzəri olmayan bir çıçəyin, bir qöncənin yeni rayihəsi, yeni nəfəsi duyulmaqdadır: “Hər xalq öz dilində görünər” deyib hansısa bir loğman. Öz dilində dünya yaradan xalq, şübhəsiz ki, ölməzdir: “... Yer üzünə ağac gəldi, canlı gəldi, insan gəldi. Günlərin bir günündə insanların dilinə söz də gəldi. Hayqırıtlar, qışqırıqlar, çıqırıtlar yavaş yavaş əriyib getməyə üz qoydu. İnsanın dodaqlarından göy göyərçin kimi sözlər pərvazlanıb uçdu. Elə, ulusa sözlə birlikdə bir ağırlıq gəldi, bir ucalıq gəldi.

El ağsaqqalı söz söylədi, söz dildən-dilə, eldən-elə keçib atalar sözü oldu. El ağıbırçəyi söz söylədi, söz cəhrədən əyrildi, ilmə-ilmə xalı butası oldu, beşik başında bir laylaya çevrildi... El-obada kişilər söz verdilər, kəlmə kəsdilər. Söz aşirdilar, söz seçdilər, söz qoşdular. İgidlərimiz söz tapıb, söz dedilər, yağının yeddi qatından keçdi, düşmən üstə söz və qılinc çəkdilər. Əldə qılinc oldu, dildə söz! Əldə atın yuyəni oldu, dildə söz! Əldə xış oldu, dildə söz!.. Qopuz olan yerdən söz boylandı, saz səsi gələn yerdən söz ucaldı” (“Bulaq”, 1971).

“Bizim elin, bizim dilin bir ana kitabı var - “Dədə Qorqud”.
Dədə Qorqud boyalarından, qopuzundan süzülüb gələn hər söz tarixin bir yarpağı, bir olmuşun, bir keçmişin soraqcısıdır...

Dədə Qorqud ruhunun davamçısı dahi Füzuli demişkən:

Can sözüdür əgər bilirə, insan

Sözdür ki, deyirlər özgədir can...

*Can sözü olduğu qədər hər sözün özü də bir candır. Öz taleyi-
ni yaşamış bir can.*

*Bu can olduğu qədər hər sözün özü də bir candır. Öz taleyi-
ni yaşamış bir can.*

*Bu can doğulur, böyüür, sevir, sevilir, artır, törəyir və vaxt
vədə yetişəndə dünyadan köcüb gedir.*

*Gəlimli-gedişli dünya, son ucu ölümlü dünya - deyən xalqın
yaratdığıları gəlimli olmuş, gedimli olmamış, son ucu sonsuzlu-
ğa gedib çıxan sərvət yaranmışdır” (“Bulaq”, 1973).*

Göründüyü kimi, xalq yaradıcılığına həsr olunan “Bulağ”ın dilində milli kolorit, folklor üslubu daha qabarıq nəzərə çarpır. “Bulağ”ın dilində əsasən xalq danışiq dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları gözlənilir. Belə ki, danışiq dili üçün səciyyəvi olan cümlə növləri, tipik xalq söz və ifadələrinin (*bilicilər, el-oba yiğinaq qurur, yaz öynəsi, bir suyu tanış gəlir və s.*) seçilib yerində işlədilməsi həmin verilişin daha da gözəl olmasına kömək edir.

“Bulaq” verilişində təhkiyə üsulu, danışiq dili intonasiyasının saxlanması da müsbət xüsusiyyətlər kimi göstərilə bilər. Nümunə üçün aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək:

*“Hə, istəklilərim, Pəri nənə yuxudan ayılan kimi toxdadi,
gördü nəvəsi axşamnan şərbət düzəldib, bir qurtum, iki qurtum
içdi ki, ürəyində qut olsun: “Hamı aydınlığa çıxsın, biz də içində”, - deyib yollandı Ağcagılə. Yuxuydu, nəyidi görmüşdü, de-
di öyrənsin görsün bu nə olub-olacaqdı, deyir, yuxunu ürəyinə*

salarsan, dilinə gətirməzsən, iraq-iraq gecəni sənnən gecəliyər. Gərək bir ağızı xeyirri, sözü düşərri tapasan, yuxunu yozdurasan. Yozucu da yoza-yoza ürəyini yerinə sala, gününü aydınınğı eliyə. Məsəl var, deyir, şər deməsən, xeyir gəlməz, uzaq-uzaq elə ki, yozucu ağızını sürdü, ürəyində qara qaldı, onda gərək yuxunu yozasan. Hə, istəklilərim, yuxuyozma da buna deyillər; Yenə el-obada beş-altı ağızı xeyirri tapırsan, yuxunu bir-bir bunnara danişib nəfəsdən-nəfəsə keçirirsən, yozursan, yuxu da qaçax düşür.

Hə, gəbə dediyin yoldu, gedənnərimiz gəlsin, ay Pəri nənə. Uzaq-uzaq, ayaqqabiynan corab dərrixdi, ayağıyalın yüngüllük-dü, sevinişdi, yuxuda birinnən pay almaq yaxşıdı, uşaq da ki, səsdi, gecə yuxusunu görərsən, səhər yüyürə-yüyürə özüynən səs-küy gətirər, amma xeyirədi, uşaq xeyirə yüyürər” (“Bulaq”, 1974).

Bu dil bizim ulu babalarımızın dilidir, bu dil xalqımızın ruhu, onun keçmişə bağlılığı, sabaha gedən yoludur. Ona görə də “Bulaq” vaxtaşırı sözə, dilə, onun təbliğinə də güzgü tutur:

“Əl-ələ tutmuş sözlər qom-qom, topa-topa, yiğcam-yiğcam “Qaytağı”, “Varsağı”, “Tərəkəmə” oynadı. Hər oynama bir güzgü oldu, bir qosqu oldu, bir boy oldu, dildən-dilə, eldən-elə yayıldı. Dədəm Qorqud bir gün gördü ki, bu sözlərin ağızını bir yerə yiğmasa, onların axırını, baxarını tapmasa, düz dünya bir-birinə qarışacaq. Bəs neyləsin, necə eləsin?

Qorqud dədə sözləri sıra-sıra düzdü, yerbəyer elədi, hər birinin kökünü, ilgəyini göstərdi.

Sözləri isti, soyuq deyə iki yerə ayırdı, ciy söz söyləyənləri ciy adam çağırın, - dedi. Dedi ki, söz şüşə kimidi, söz sindiranın sözü sinar. Sinmaz olsa, sözü boşa gedər. Beləsinin sözündən boyun qaçırlarlar, sözünü yerə salarlar.

Dedi ki, el-obada o adamlar sözün başında da, sonunda da anılsın ki, onlar sözünün yiyəsidir.

Dad yarımcıq əlindən!” (“Bulaq”, 1980).

“İndi ki, hazırlıqlıdan söz düşdü, bir nəfərdən danışaq sizə. Bu bir nəfər də kim ola, kim olmaya, İsləyillilin Lahic kəndində yaşayan Qulu Şeyda. Baməzə kişidi, lağlağıları, şəbədələri adnandı. Duzlu-məzəli zarafatlarının qabağında dayanmaq hər oğulun işi deyil, indi Qulu kişinin işdəklərindən ikisini yetiririk qulluğunuza. Bu söhbətimizi də toy üstən sayın, istəkli oxular! Onsuz da toylarımızda ürəyaçan, könul oxşayan məzəli söz-söhbətlər az olmur.

Hə... deyirlər günlərin birində, hardasa bir tikiliyə elliyin iməciliyi gərək olur. Hamı yiğilir bu yerə, hərə bir işin qulpundan yapışır, bacardığından. Qulu Şeydanın da canisulu çağlıarıymış. Amma di gəl ki, özünü işə verməzin biriyydi. Kənd əhli dincə qoymur, yapışır yaxasının ki, gərək kömək eləyəsən. Canı boğazına yiğilir, qalxır yerinnən ki, gedib bir özünü göstərə orallarda. Elə ki, Qulu iş başında peyda olur, zarafat-zarafat işin ən ağırını qoyurlar kişinin boynuna, deyirlər, bu bir yekə qalaq çay daşı var ha, daşıyb qurtarasan gərək. Qulu Şeyda da neyləyəsidi, candərdi bir daş aparır, iki daş aparır, üçüncüsünü yarida atıb düzəlir yolun ağına. Soruşturular ki, ə, Qulu, nə oldu, nə tez yoruldun? Qulu da qayıdır cavabında ki, mən bura işləməyə gəlmişəm, qardaş, daha pəhlivanlığa yox...” (“Bulaq”, 1983).

“...Bir gün də axşam ayağı Qulu qalxır yerinnən, qayıdır arvadına ki, bəs Fatma, inəy qalib bayırda, gedim ağızin döndərim həyətə, qurd-quş basıb yeyər. Arvadı dönür buna ki: “Əşı, otur yerində, Allah kərimdi, qismət olsa, inşallah heç nə olmaz”. Qulu da ömründə bircə kərə arvadının sözünə baxıb inəy söhbətin boşlayıb. Səhərin gözü təzəcə eşilən çağ Qulu yorğanı atır üstünnən, geyinib həyətdən çıxır, gəlir inəyin həmişə otladığı dərənin ağızına. Alatoranda nə görsə yaxşıdı, inək sərələnib yerə, qarnı yırtılıb, canavarlar bircə-bircə başlarını inəyin qarnına

soxub sökürlər iççalatını. Qulu Şeyda daha nə sənə, nə mənə, dinməzcə qayıdır evə arvadını silkələyib oyadır:

- Arvad, arvad, deməzsən, nə gördüm?!
- Əşİ, qoy yataq, sən canın, hə, nə gördün?

- Getdim gördüm inəyimiz uzanıb yerdə, qarnına da Kərim girir, İnşallah çıxır, İnşallah girir, Qismət çıxır” (“Bulaq”, 1986).

Göründüyü kimi, “Bulaq” verilişində xalqın unudulmaqdə olan deyimləri, sözləri çox incə ruhlu hekayətlərlə və əslində dilin ədəbi normaları pozulmadan, leksik zənginlik və sintaktik dəqiqliklə yenidən özünə qaytarılır. Özü də bu o illərdə idi ki, Azərbaycanda “rusdillilik” baş alıb gedirdi. Bu o illər idi ki, öz dilində danışana az qala həqarətlə baxılırdı. Və yüksək vəzifələrə irəli çəkilmək istəyənlər könüllü surətdə bu dildən imtina edir, bəziləri doğrudan-doğruya ana dilində danışmağı əskiklik sayır, bəziləri isə “işinin xatırınə” bilmərrə bu dildən üz döndərirdi. Evlərdə, ailələrdə rus məktəbində oxuyan uşaqların sayı artır, hətta uşaqlarını rus məktəbinə qoymayanlara çoxu ağız büzür, kəm baxırdı. Amma belə bir vaxtda efirə yol tapan “Bulaq” verilişi, sən demə, bir çox ürəklərin əsl “mənəvi ehtiyacı, qəlb susuzluğu” imiş. Həmin illərdə onun ünvanına saysız-hesabsız məktublar axışıb gəlirdi. Elin-obanın ahılı, ağsaqqalı bu verilişin ərsəyə gəlməyinə daha çox sevinirdi. Bu da təbii idi. Çünkü veriliş onlarla çox təbii – öz kökünə, binəsinə bağlı munis bir dillə danışındı. Bəlkə də uzun illərdən bəri, dəqiqlik desək, ölkədə hər şey “qırmızı sovet rənginə” boyanandan sonra ilk dəfə idi ki, xalq özünün gündəlik həyatında, məişətində işlətdiyi bu dilə mətbuatda, radioda rast gəlirdi. Elə buna görə də “Bulağ”ın hər buraxılışını saf, təmiz bulaq suyu kimi sinəsinə çəkir, onun ab-havası ilə köks dolusu nəfəs alırdı.

“Bulaq” verilişinin folklor materiallarının toplanılması, onun

daha da bitkin hala salınması, cilalanması işində xüsusi xidmətləri olduğu kimi, canlı xalq danışiq dilinə, müasir yazılı ədəbiyatımızın dilinə də təsiri danılmazdır. Dövri mətbuatımızda, nəşriyyatlarımızda çap olunan bəzi kitabların yazılış tərzində, üslubiyyatında bir “bulaqvarılık” hiss edirəm ki, mən bunu kiçik də olsa “Bulaq” verilişinin xidməti sanıram.

“Özünün meydana gəlişi, bugünkü varlığı ilə “Bulaq” bir dəha sübut etdi ki, dil nə qədər ütülənərsə, bir o qədər itirər. Dilin gözəlliyi onun mənalı ilkinliyində, deməli, təravətində, arxalı-dayaqlı kökündədir. Və sən demə, xalqın da bu ilkinliyə, bu arxalı-dayaqlı kökə ehtiyacı varmış, qəlbində ona yer saxlayıbmış” (B.Vahabzadə. “Bulaq” kitabına ön sözdən. Gənclik, 1994).

Bəli, hər bir millətin dili də əslində təbiət hadisəsidir. Uzun illər, əsrlər boyunca istidən, soyuqqdan, qardan, əvvündən, sazaqdan keçə-keçə formalışır. Təbiət hər bahar oyandığı, ilkinə döndüyü zaman qənirsiz olduğu kimi, dil də əslinə, binəsinə dönəndə daha gözəl olur. Deyirlər, qədim dünyanın insanları göy gurultusuna, yağışın, küləyin səsinə, çayların, sellərin, suların, şəlalələrin, meşələrin, yarpaqların xışiltisi-na— qisası, təbiətin səsinə Yaradanın nidası “Özünün yaratdıqlarına xatırlatması” — deyə səcdə edərlərmiş. Qəribə olsa da, XX yüziliyyin insanı da radio dalğalarından sözüllən hər kəlmədə, hər sözdə, hər ifadədə qeybdən gələn səs sayağı ilahi bir məna axtarır. Bu isə, heç şübhəsiz ki, radio mikrofonları önündə dayanan hər kəsin məsuliyyətini birə on artırır. Radioda çıxış eləyən hər kəs — istər jurnalist olsun, istər yazıçı, yaxud heç incəsənət xadimi deyil, ən adı bir fəhlə, bir işçi olsun, nitqini xalq dilinə, danışiq dilinə yaxın tərzdə qurmağa çalışır. Radioda məhz belə səmimi söhbətlər, ürəkdən gələn sözlər həvəslə dirlənilir, ürəklərə yol tapır. Radiounun təbliğ etdiyi ədəbi dil ümumxalq dilinə qarşı çıxan, ayrıca müstəqil

bir dil deyil; o yalnız milli dilin bütün normalarına cavab verən, ana dilinin cilalanmış, arınmış, xüsusi, ürəyəyatımlı bir formasıdır. Radio ədəbi dili işlənib büllurlaşmış, nümunəvi bir dildir; o, ümumxalq dilində işlənən ifadə vasitələrinin cəm olduğu milli ünsiyyət silahıdır. Radio dilində ən zəruri və ilkən şərt xalq dilinə, adı danışiq dilinə əsaslanmaqdır, ikincisi, orfoepiya qaydalarına ciddi riayət etməkdir. Radiomuzun “qızıl fond”unda qorunub saxlanan görkəmli incəsənət xadimlərinin, söz və sənət ustalarının bir nümunə kimi səslənən çıxışları bu gün ədəbi dilimizin gözəlliyini “sərgiləyən” nəfis mədəniyyət nümunələridir. Tanınmış səhnə ustaları Əli Zeynalov, Mehdi Məmmədov, Leyla Bədirbəyli, Barat Şəkinskaya, Hamlet Qurbanov, Səməndər Rzayev, Hamlet Xanizadə radio-nu özləri üçün bir məktəb sayıblar, özlərini bu məktəbə həmişə borclu bılıblər.

Səməndər Rzayev: “Bulaq” verilişi bir aktyor kimi mənim potensial imkanlarımı yenidən cilaladı. Mən səsimdəki ikinci “məni” “Bulaq”da kəşf etdim. Çox vaxt söz düşəndə deyirlər ki, “Bulağ”ı aparıcıları dinləyicilərə sevdiriblər. Amma mən tam səmimiyyəti ilə deyə bilərəm ki, “Bulaq”dan sonra mən səhnə üçün də sanki yenidən doğuldum” (“Aktyorlar və rollar” verilişindən. 1970).

Əli Zeynalov: “Biz əslində İncəsənət İnstitutunda səhnə danışığı dərslərində nə mənadasa orfoepiyanın, yəni danışiq dilin qanunlarını öyrənmişdik. Amma radio, buradakı hər çıxış, hər yeni lent yazısı, bədii qiraət aktyorda səlis danışiq dilinə yi-yələnməyə bir vərdiş yaradır. Bir də efirdən özünü dinləyəndə nöqsanları görmək asan olur. Bu mənada radio böyük məktəbidir” (“Görkəmli səhnə ustaları” verilişindən. 1967).

Hamlet Xanizadə: “Mən hər yerdə dönə-dönə bunu etiraf etmişəm: istər kinoda, istər səhnədə, istərsə də televiziya ekra-

nindəki az-çox uğuruma görə mən radioya borcluyam. Radio sə-nətkarın dilinin saflaşması və inkişaf etməsi üçün əsl imtahan meydanıdır” (“Səhnə ustalarımız” verilişindən. 1989).

Tanınmış sənətkarlarımızdan Fuad Poladov, Əminə Yusifqızı, Səfurə İbrahimova, İlham Əsgərov, Laləzar Mustafayeva və başqaları da ayrı-ayrı söhbət və müsahibələrində bu fikri dönə-dönə vurğulayırlar, bir sənətkar olaraq özlərini radio ədəbi dil məktəbinə borclu saydıqlarını deyirlər. Öncə də dediyimiz kimi, radio ədəbi dili təbliğ etməklə yanaşı həm də ədəbi dil qanun-larını, dilimizin gözəlliyini, gözəl danışmaq, fikirləri gözəl ifa-də etmək qabiliyyətini dinləyicilərə öyrədən bir ədəbi estetik dil məktəbidir. Radioda zəngin sənət yolu keçmiş adamların, Azərbaycan elminin tərəqqisində xidməti olan görkəmli alimlərin, ziyalıların hər çıxışı əslində ayrı-ayrılıqda dilimizin zəngin-liyinin, imkanlarının əyani təsdiqidir. Gözəl nitq qabiliyyətinə malik olan belə insanlar sözlərin deyim tərzini, cümlənin, sö-zün, səsin vurgusunu hər kəsə nümunə ola biləcək tərzdə seçir deyə, istər radionun səs yaddaşında qorunan söhbətlər, istərsə də bu gün təqdim olunan verilişlərdəki məqamların hər biri gö-zəl bədii dil nümunəsidir. Bu çıxışlar əslində misilsiz xatırə ol-maqdan savayı, həm də ədəbi dil xəzinəmizin inciləridir. Bu yönə “Maraqlı müsahibələr”, “Sizinlə üz-üzə”, “Elçi daşı”, “Unudulmayanlar”, “Söz”, “Sənət korifeyləri” və sair veriliş-lərdə də kifayət qədər nümunəyə rast gəlmək olar.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, radioda ədəbi dil nor-malarının pozulması hallarına da tez-tez rast gəlinir. “Hər bəd-likdə bir xeyir var” müdrik deyimini xatırlasaq, ədəbi dil qanun-larının istər leksik, istər sintaktik baxımdan radioda hərdən po-zulmasını nəinki qənaətbəxş, hətta gərəkli saymaq olar. Axı “dil, doğrudan da, çox ütüləndikcə öle bilər”. Əslində ifrat də-rəcədə qəlibə sığışmaq, xüsusən şifahi danışiq dilində sxolastik,

quru, şablon ifadələri ölçüb-biçmək yalnızlıq, radioda isə dirləyicini itirmək deməkdir. İnsan robot deyil, maşın deyil, demək ki, onun danışığında, təbii olaraq, hərdən mübtəda, xəbər yeri ni səhv də sala bilər. Radioda ədəbi dil normalarının xalq dilinə yaxınlaşması, folklor ifadə tərzinə qayıdış, əslində 60-ci illərdən başlayaraq özünü biruzə verməkdədir. Və artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Bulaq” verilişinin bu işdə böyük rolu olub. Həmin illərdən başlayaraq “Bulağ”ın təsiri ilə başqa verilişlərdə də, o cümlədən həmin dövr ədəbiyyatında və radiodakı çıxışların özünün də üslubunda, deyiliş, yazılış tərzində bir “bulaqvari-lıq”, yəni əsl dilə – xalq dilinə qayıdış duyulur. Bu isə təbii ki, “sovət senzurası”nın şablon cümlə və sözlər qəlibinə sıxışdırıcı verilişlərdən qat-qat üstün və gözəl idi. “Sovət senzurası” dövrünə toxunmuşkən, o illərin radio dilinə kiçicik bir nəzər salmaq pis olmazdı. Əvvəlcədən müsahibin də nə deyəcəyini onun yerinə yazıb çap etdirən və “qlavlit”dən keçirən müəllif heç şübhəsiz ki, veriliş lentə alınanda çalışırdı ki, həmsöhbəti həmən yazı çərçivəsindən bir cümlə nədi, kəlmə belə kənara çıxmasın, necə deyərlər, xatalı sözlər işlətməsin. Əks halda, bilmək olmazdı, bədahətən deyilən sözün, fikrin, ifadənin “ağrı-acısı”nı veriliş müəllifindən rəhbərlik və bəlkə də daha mötəbər kürsülərdə əyləşənlər necə çıxacaqdı?! Belə olan şəraitdə, radionun ədəbi dilin inkişafına yardımından çox ziyanı dəyə biləcək bir vaxtda da öz qələmi, səriştəsiylə az-çox dili və səmi-miyyəti qoruyanlara yalnız əhsən demək olar.

Məlumdur ki, 60-70-ci illərdə sintaktik normadakı təbəddülat, bir qayda olaraq üslubların təsiri ilə baş verirdi. Beləliklə, ədəbi dilin sovet dövründəki inkişafının birinci mərhələsində norma planı üslub planına təsir edirdi. Bu isə sovet dövründə ədəbi dilin bu və ya digər müstəqil qanuna uyğunluğa malik olduğunu nümayiş etdirirdi.

Tam məsuliyyəti ilə demək olar ki, radioda da üslub ədəbi dil normalarına bəzən yaxşı mənada təsir edir. Fikrin daha asan və anlaşıqlı olması naminə hərdən cümlənin sintaktik quruluşu qəbul olunmuş dil normalarını pozsa da, qulağa asan gəlir, gözəl anlaşılır. Çünkü radioda yazılı dildən fərqli olaraq nitqin intonasiyasının, vurğunun, ahəngin böyük əhəmiyyəti var. Nitqin intonasiyası sözləri daha aydın, daha dürüst ifadə etməyə imkan verir. Adətən, nitqin səsində, onun tonunda danışanın daxili aləmi elə gözəl ifadə olunur ki, bu, sözlərin tələffüzündə də öz əksini tapır və o, ən qüvvətli təkmilləşmiş yazılı nitqdən daha artıq cəlbedici, inandırıcı olur. Təbii ki, bu, şifahi nitqdəki intonasiya hesabına mümkün olur. Bu yerdə məşhur Bernard Şounun gözəl bir müqayisəsi yada düşür: “Şifahi nitqdə “bəli” və ya “yox” deməyin əlli yolu, tərzi olduğu halda, yazıda bunun yalnız bircə ifadəsi var: “bəli” və ya “yox”. Şifahi nitqin geniş auditoriyaya malik olduğu bir yerdə – radioda intonasiya vasitəsi ilə lap ədəbi dil normaları pozulan məqamda belə, onu qulağa çatdırırmamaq mümkünündür. Bunun üçünsə aydın məsələdir ki, jurnalistin, aparıcının təcrübəsi, səriştəsi vacibdir.

Radioda ədəbi dil normalarının pozulması halları daha çox ayrı-ayrı çıxışçı və həmsöhbətlərin nitqində nəzərə çarpir. Müxtəlif bölgələrdən olan insanların, təbii olaraq, dillərindəki dialekt və şivələr söhbət zamanı, xüsusən canlı söhbət zamanı efirə yol alır. Bu, radionun hər hansı bir qonağı, verilişdəki həmsöhbət üçün bağışlanması haldır. İnsan illərdən bəri etdiyi bir vərdişi 30 dəqiqəlik veriliş çərçivəsində, efir zamanı nə unuda, nə də biryolluq tərk edə bilər. Amma radioda çalışan hər bir kəs yerindən, yurdundan, hansı dialektdə danışdığınından asılı olmayaraq, bir aparıcı kimi mikrofon önungdə dayanarkən, ilk növbədə, xidmət etdiyi xalqın ədəbi dil normalarına sığınmalı, ondan bəhrələnməli və xalq deyimlərini də qəbul olunmuş formada,

hamının başa düşəcəyi bir tərzdə işlətməyə borcludur. Radio jurnalisti, hər şeydən əvvəl, böyük bir sərvətin, Azərbaycan ədəbi dilinin qoruyucusu, təbliğatçısı, həmçinin bu dilin inkişaf yolunda yardımçısı olduğunu bir an belə unutmamalıdır.

“Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən laylay şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır, onu qorumaqdan gözəl nə ola bilər?...” (N.Nərimanov).

Radio nə qədər ki, bu dildən bəhrələnir, nə qədər ki, bu dilin ləyaqətli qoruyucusu və yaradıcısıdır, demək ki, onun da nüfuzu artacaq və ana layası qədər, qədim bir xalq musiqisi qədər insanların ruhunun bir parçasına dönəcəkdir.

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də xalq (danışlıq) dilinin təbliğində radionun digər populyar ədəbi-bədii və musiqi proqramları da öz xeyirxah rolunu oynayır. Məsələn, “Duyğu” ədəbi-bədii programı adından da göründüyü kimi, sırf ədəbiyyata, gənc və istedadlı yazarların yaradıcılığının təbliğ və təhlilinə, gəncliyimizin göz, könül dünyalarının tərənnümünə xidmət edir. “Çərxi-felək” programını hazırlayanlar sənətdə öz sözünü demiş ixtiyar sənətkarları arayıb-axtarır, onların keşməkeşli, dolanbac ömür yolunu gənc nəslə örnək olaraq sərf-nəzər etməyə çalışırlar. Aylıq program olan “Yol”un da adını çəkmək istərdik. Bu, bütövlükdə Azərbaycan efirinin ən sanballı verilişlərindən biridir. “Yol”da daha çox itkilərimiz və qazandıqlarımızdan söz açır, gənclərimizə vətənpərvərlik duyğusu aşılamağa can atırıq. “Vaxt” verilişi isə sanki günümüzün hansısa bir hadisəsinin mahir rejissor, yaxud jurnalist qayçısı ilə kəsilib efirə qoyulmuş hissəsidir. “Vaxt”da reallıq, dinamika var; bizim nəbzimizin döyüntüsü, azadlıq mücadiləmizin ayaq səsləri var; “Vaxt”da mədəniyyətimizin müasir problemləri, dilimizin qayğıları var.

Musiqi proqramlarında, yaxud daha çox musiqi ilə müşayiət olunan ədəbi proqramlarda Azərbaycan dili özünün tam gözəlliyi, emosionallığı və mənəni duyğulu bir tərzdə ifadə gücү ilə ortaya çıxır. Məsələn, dinləyicilər arasında çox populyarlıq qazanmış və 20 illik efir ömrü olan “Axşam görüşləri” musiqi proqramını dinləyərkən adam istər-istəməz bu hissələri keçirir. Verilişin aparıcısı filologiya elmləri doktoru Rəfael Hüseynovun dadlı, duzlu danışığı, onun elmi-intellektual səviyyəsi “Axşam görüşləri”ni hamının sevimlisinə çevirib. Verilişi cəsarətlə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin radio salnaməsi də adlandırmaq olar. İllər boyunca Azərbaycan dinləyicisi məhz “Axşam görüşləri”ndən çox gizli mətləbləri anlayıb. Hamının tanımadığı neçə-neçə sənət korifeyinin adını eşidib. “Axşam görüşləri” həm də bir növ “Xatirələr xəzinəsidir”. Verilişdə müəllifin can yanğısı ilə axtarış üzə çıxartdığı neçə-neçə insanın bu və ya digər sənətkarlarımıza haqqında xatirələri də öz geniş əksini tapır.

1992-ci ilin dekabr ayından efirə çıxan “Saritel” musiqi proqramı haqqında da eyni sözləri demək olar. Folklorçu Elxan Məmmədəlinin apardığı bu veriliş yarandığı ilk aylardan şöhrətli bir radio proqramına çevrilib. Bu da ilk növbədə “Saritel”də mütəxəssis sözünün, mütəxəssis qənaətinin geniş dinləyici küləsinə müsbət təsiri və dil materiallarından ustalıqla istifadə olunması ilə bağlıdır.

Aşıq sənətinin problemlərindən bəhs edən “Saritel”də dinləyicini maraqlandıran sənət məsələlərinə cavab təpilir. Məsələn, verilişdə aşiq məktəbi, aşiq mühiti, bunlar arasındaki fərq və ya oxşarlıq, aşiq üslubu, sənətdə fərdi və ümumi üslub, aşiq sənətinin qolları, saz havaları və onların təsnifatı, sazin pərdə düzümü, kök sistemi, köklər təsnifində havaların xarakteri kimi nəzəri məsələlərlə yanaşı dinləyicilər aşıqlarımızın ifalarını və onlar haqqında məlumatları dinlədikcə bu verilişə gündən-günə ma-

raqları artır. Veriliş daim öz dinləyiciləri ilə temasdadır. "Saritel"in ünvanına gələn çoxsaylı dinləyici məktubları, sazsevərlər-lə fərdi görüşlər və telefon danışçıları bir daha sübut edir ki, "Satitel" bundan sonra hələ neçə illər efir həyatı yaşaya biləcək.

Bütün bunlar onu göstərir ki, yalnız xalqın mənəvi xəzinə-sindən, onun əsrlər boyu damla-damla topladığı söz ehtiyatından bəhrələnməklə dinləyicilərin qəlbinə yol tapmaq mümkündür.

* * *

Göründüyü kimi, Azərbaycan radiosunun dili radionun mövcud olduğu onilliklər ərzində kifayət qədər sürətlə inkişaf etmiş, üslubi-funksional diferensiasiya prosesi keçirmiş, zənginləşmişdir. Ümumiyyətlə, müşahidələr, təhlillər göstərir ki, Azərbaycan radiosunun dili aşağıdakı funksional-üslub diferensiasiyasına malikdir:

I. Publisistik dil.

- 1)informativ-publisistik dil;
- 2)bədii-publisistik dil;
- 3)elmi-publisistik dil.

II.Bədii dil.

III.Eymi dil.

IV.Rəsmi dil.

V.Məişət dili.

Lakin heç şübhəsiz, radio dilinin əsas forması diferensiasiya imkanlarının genişliyi ilə seçilən publisistik dildir. Ona görə də, radio dilinin inkişafı dedikdə, birinci növbədə publisistik dilin inkişafı nəzərdə tutulur.

TELEVİZİYA DİLİ

EKRAN VƏ DİL (NİTQ) PROBLEMI

Mavi ekranın öz dili, öz ifadə vasitələri vardır — fikrini heç kim inkar edə bilməz. Lakin təəssüf ki, sözlə təsvirin uyğunluğuna, vəhdət və harmoniyasına əsaslanan bu dili bəzən uzun illər televiziyada çalışan jurnalistlərin heç də hamisi lazımlıca dərk etmir. Məsələn, dəfələrlə ekranda belə faktla qarşılaşıraq ki, jurnalist əlində mikrofon məktəbin, yaxud hər hansı binanın fonunda dayanaraq fasadı çox tanış olan həmin məkanı — məktəbi, universiteti, filarmoniyani, Şəhidlər xiyabanını təxminən bu cümlələrlə təqdim edir: “İndi biz məktəbin qarşısındayıq”, “Biz filan universitetin qarşısında dayanmışıq”, “Çəkiliş qrupumuz burada — Azərbaycan Dövlət Filormoniyasının qarşısındadır” və s. Halbuki kamera həmin məkanları bir kadrla göstərir və heç bir izahata ehtiyac olmadan jurnalistin sözlə təqdim etdiyi məkan haqqında dolğun informasiya verir. Deməli, jurnalistin, eləcə də sözün vəzifəsi bu görünən, vizual informasiyanı təkrar etmək deyil, həmin görüntünün mahiyyəti haqqında tamaşaçıya bilgi verməkdir. Əks təqdirdə jurnalistin: “Biz filan sayılı məktəbin dəhlizindəyik, bir azdan zəng vurulacaq, şagirdlər siniflərə axışacaq” deyimi tamaşaçıya heç bir şey vermir. Əksinə, televiziya dilinin spesifikliyi baxımından bu cümlə yersizdir. Çünkü onsuz da həqiqətən kadrda zəng vurulur

və məktəb dəhlizi kimsəsizləşir. Jurnalistin məharəti isə onda olmalıdır ki, o, baş vermiş hadisəni mənalandırsın, kadrın daxili mahiyyətini tamaşaçıya izah etsin. Yalnız belədə o, televiziya (ekran) dilinin tələblərinə cavab vermiş olur.

Bu misallardan göründüyü kimi, televiziya dili anlayışı xüsusi bir mahiyyət kəsb edir. Yəni bir tərəfdən görüntü ilə bağlı olan kadr, plan, rakurs, panorama, iri plan kimi ifadə vasitələri, digər tərəfdən isə danışq və sözlə bağlı nitq birləşərək televiziyanın spesifik dil xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bütövlükdə televiziya dili kütləvi informasiya vasitəsi kimi televiziyanın özünün tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Çünkü “danışan güzgü” XX əsrin texniki və intellektual inkişafının nəticəsində meydana çıxmışdır. Nəzərə almalıyıq ki, yaşadığımız dövr intellektual sıçrayışlar, elmi-texniki inqilablar, sürət və heyrətli kəşflər dövrüdür. Şübhəsiz ki, bu dövrün ən mühüm əlamətlərindən biri də budur ki, o, kommunikativ əlaqələr şəbəkəsini genişləndirməklə yanaşı onu bir sistem kimi, həm də sıxlasdırılmış, bəşəri ünsiyəti daha çevik forma və vasitələrlə zənginləşdirmişdir. Dövrün texniki nailiyyətləri, xüsusilə peyk-rabitə ötürücüləri qarşılıqlı informasiya mübadiləsində məsafə və vaxt əngəlini heçə endirməklə bərabər, digər tərəfdən həmin informasiyanın kütləsini də xeyli böyütmiş və ağırlaşdırılmışdır. Təbii ki, bu proseslə bağlı olaraq, informasiya axınının iki tərəfi kimi kommunikatorla resipiyyent də (hər iki söz latinca olub, “ötürən” və “qəbul edən” mənalarını verir) funksional və məzmun baxımından təkamülə uğramışdır. Bu gün kommunikator öz obyektinə yalnız mətbuat səhifələrindən, radiodan deyil, həm də televiziyadan müraciət edir. Onun əlində hər şeyə qadir olan elektron informasiya sistemi kimi güclü cəbbəxana var. Resipiyyentin isə ənənəvi oxucu tipini (mətbuat), daha sonra dinləyici tipini (radio) bu gün dinləyici-tamaşaçı tipi üstələmişdir. Əslində bu bölgü şərtidir və hər

üç tip paralel şəkildə mövcuddur. Burada söhbət üçüncü tipin bu gün tədricən dominant tipə – aparıcı tipə çevrilməsindən gedir. Televiziyanın audiovizual xarakteri, yəni eyni vaxtda həm eşitmə-dinləmə, həm də görmə-seyretmə mənbəyi olması mətbua-ta və radioya nəsib olmayan bu üstünlüyü yarım əsrən cəxdir ki, onu bəşəriyyət üçün mötəbər və ən cəlbedici kommunikatora çevirmişdir. Televiziyyada kommunikator eyni zamanda mil-yonlarca resipiyyentə üz tutmaq, söz demək imkanı qazanır... Be-ləliklə, televiziya ünsiyyət formalarını axtarır və ən əsası ünsiy-yətə cəlb edilənlərin sayını cəxaldır. Televiziyanı mətbuatdan, kinematoqrafiyadan, radiodan fərqləndirən belə bir populyarlı-ğın, “cəsarət” və “ərköyünlüyü” ciddi səbəbləri var. Belə ki, ekranda “...hadisələri baş verdiyi vaxtda, yaxud az sonra görmə-yimiz bizi də iştirakçıya çevirir”. Kiçik ekranın bu xüsusiyyəti “iştirak effekti” adlanır.

Televiziyyaya xas olan bu ümumi – universal cəhətlər bizi sövq edir ki, bilavasitə əhəmiyyətli olan iki məqam üzərində ayrıca dayanaq: bunlardan birincisi, teleauditoriyanın digər in-formasiya vasitələri ilə müqayisədə hədsiz genişliyidir. Kiçik ekran öz təsir və nüfuz dairəsi ilə kütləviliyi son həddə qədər əhatə edir və ehtiva etməyə qadirdir. Bir az aşağıda görəcəyi-miz kimi, telekommunikasiyaya xas olan bu üstünlüğün dil və nitq anlayışları ilə bilavasitə əlaqəsi vardır.

İkinci məqam isə teleinformasiyanın digər informasiya vasi-tələrindən fərqli olaraq iki kanalla – həm görmə, həm də eşit-mə duyğuları ilə ötürülməsidir. Dil və nitqlə bilavasitə bağlı olan bu cəhət, ümumilikdə televiziya verilişlərində linqvistik amilin öyrənilməsini və tədqiqini bir mövzuya çevirir. Nəzərə alsaq ki, hətta televiziya verilişlərində dinamik təsvirlə müşayi-ət olunan “görümün” özü belə, nəticə etibarilə, dil materialına çevrilərək, əsasən daxili nitq axarında mənimsənilir, yaddaşa

köçürürlür, hiss və təfəkkür materialı kimi “həzm olunur”, o zaman məsələnin principial aktuallığı bir daha təsdiqlənmiş olar. Teleinformasiyanın verilməsində eşitmə duyğusuna əsaslanma və istinad etməni isə artıq sifir dil-nitq mövzusu hesab etmək olar. Nəticə etibarilə televiziyaya xas olan audiovizuallıq təsvir və söz sinxronizmindən başqa bir şey deyildir. Burada, sadəcə olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, bu dil canlı şifahi dildir və yənə də məhz dil baxımından onu digər informasiya vasitələrin-dən fərqləndirən, habelə əlavə edək ki, yuxarıda xatırlatdığımız auditoriya genişliyini təmin edən məhz bu amildir.

Televiziya verilişinin dili canlı dildir, tamaşaçı-dinləyici üçün bilavasitə fəaliyyətdə olan mövcud dildir. Kommunikator istər reportyor olsun, istər aparıcı olsun, istər diktör olsun fərqi yoxdur, hər cür vəziyyətdə öz nitqini şifahi formada ifadə edir. Onun gücü və məzmunu da elə bundadır: həmin nitqin necə qu-rulmasında, hansı formada təzahür etməsində, hansı məzmunla yüklənməsindədir.

Müşahidələr göstərir ki, məşhur Amerika sosioloqu Maklunin təbirincə desək, televiziya adlanan “elektron cadugəri” özünün elmi-texniki parametrlərinə görə nə qədər saxələnirsə, nə qədər zənginləşirsə zənginləşsin, müxtəlif elektron-kompyuter sistemlərilə nə qədər silahlanırsa silahlansın, yenə onun aqibəti haqda son qərarı əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil verir. Bu mənada televiziya verilişlərində sözlə müşayiət olunmayan – mətnsiz təsvir mümkündür, lakin təsvirsiz söz mümkün deyildir, – deyənlər az haqlıdır. Çünkü teletamaşaçı bir qayda olaraq sözsüz təsviri də yenə elə söz vasitəsilə, onu məhz “sözə (oxu: daxili nitqə) çevirərək” qavrayır və ruhuna hopdurur.

Bu mənada müasir bəşər mədəniyyətinin, mövcud sivilizasiyanın ən mühüm göstəricisi kimi televiziyanın ictimai şüurun formallaşmasında, sosial psixologianın təşkil və tənzimində

yüksək funksional əhəmiyyətindən danışarkən, onun mənəvi-estetik tərbiyədə, maarifçilik işində müstəsna təbliğati-təşviqati rolunu xatırlarkən dil-nitq amilindən sərf-nəzər etməyin, bu vacib problemi diqqətdən kənardə qoymağın yolverilməzliyi bir daha təsdiqlənmiş olur. Dilin yalnız ictimai ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mənəvi sərvət olduğu, özündə tarixi yaddaşımızı və mədəniyyətimizi hifz və əks etdiyi çoxdan sübut və etiraf edilsə də, mədəniyyətimizin mühüm bir sahəsi kimi televiziya dilinin istər ortoloji (mədəniyyət müstəvisində), istər ədəbi dilin üslubları, istər nitq problemləri, istər qrammatik-orfoe-pik normalar, istərsə də sosial psixologiya baxımından öyrənilməsinin və tədqiqinin indiki vəziyyəti ilə barışmaq əsla mümkün deyil. Əslində, televiziya dilini araşdırın, ona ümumi psixoloji təsnifat verən fundamental nəzəri material müasir dilçiliyimizdə yox dərəcəsindədir. Doğrudur, Akademianın “Nitq mədəniyyəti” şöbəsinin təşəbbüsü ilə şifahi ədəbi dilimizə, onun daha çox işlənildiyi ayrı-ayrı sahələrə aid məqalələr yazılsa, tədqiqatlar aparılsa da televiziya verilişlərinin dili indiyə qədər tədqiq edilməmişdir. İ.Məmmədovun “Ekran-efir və dilimiz” kitabı bu istiqamətdə müəyyən bir işin başlanğıcından xəbər verirdisə, həmin təşəbbüs elə təşəbbüs olaraq qaldı. Belə olan sərtdə televiziya dilinin sahələr və janrlar prizmasından, məsələn, ictimai-siyasi verilişlər, informasiya proqramları, ədəbi-bədii verilişlər və ya elmi-təhsil verilişləri baxımından hər hansı bir nəzəri materialın mövcudluğundan, təbii ki, heç söhbət gedə bilməz. Zənnimizcə, belə bir boşluğun yaranması iki səbəbdən irəli gəlir: birincisi, televiziya informasiya vasitələri içərisində ən cavanıdır və o, milli ictimai şürur sferasına qırx ildən artıqdır ki, daxil olmuşdur. Bu mənada tədqiqat baxımından müşahidələrin hələ də davam etdiyi fikri ilə təsəlli tapmaq olardı. Lakin bizcə, bu, ən zəif səbəbdür. Əsas səbəb televiziya dilinin bilava-

sitə ədəbi dilin şifahi növündə gerçəkləşməsidir. Bu isə xüsusi səy, xüsusi zəhmət və xüsusi müşahidə orijinallığı tələb edir. Yazılı dil materialı (tutaq ki, mətbuat – qəzet, jurnal materialı və ya radioçixış üçün hazırlanmış ssenari) həmişə tədqiqatçının əli altındadır. İstədiyi vaxt ona müraciət edə bilər. Televiziya dilini isə canlı olaraq dinləmək və ya maqnit lentlərinə köçürərək sonradan dinləyib təhlil etmək tələb olunur. Lakin hər cür tədqiqat əziyyətinə, müşahidə çətinliklərinə rəğmən ədəbi dilin şifahi növünün mühüm, aparıcı, geniş auditoriyası olan bir sahə kimi televiziya dili bizimlə hər gün canlı ünsiyyətdədir. Biz onu eşidir, dinləyir və istəsək də, istəməsək də bu dilin nüfuzu ilə hesablaşmalı oluruq. Məhz elə bu baxımdan da müasir dilçiliyimizin bu sahəyə professional filoloji müdaxiləsi danılmaz bir zərurətə çevrilir.

Ümumiyyətlə, kütləvi informasiya vasitələrinin dili bir mövzu və tədqiqat obyekti kimi dilçiliyimizdə, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığımızda yeni hadisə deyil. Sadəcə olaraq, burada söhbət həmin mövzunun və tədqiqat obyektinin məhdudluğundan və darlığından gedir, diqqət və marağın, adətən və əksərən mətbuat dili üzərində cəmləşməsinə işarə olunur. “Əkinçi” qəzetiindən və “Molla Nəsrəddin” jurnalından başlayaraq ta bu gənə qədər mətbuatımız dil baxımdan müxtəlif aspektlərdən az öyrənilməmişdir. Halbuki kütləvi informasiya vasitələri özünün müasir anlamında daha geniş məna daşıdığı kimi, bu vasitələrin dili də özünün ifadə və təzahür növünə parçalanmışdır. Kütləvi informasiya vasitələrində məhz “işlətmə sahəsinə”, əhatə auditoriyasına, təsir dairəsinin kütləviliyinə görə ədəbi dilin şifahi növü ön mövqelərə çıxmışdır. Elə ona görə də təbii bir sual meydana çıxır: ədəbi dilin şifahi növünə istinad edən kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusilə televiziya dilinin tədqiqə cəlb olunmasının, bu istiqamətdə müxtəlif filoloji araşdırmalara baş-

lamağın vaxtı çatmamışdır mı? Ədəbi dilimiz qarşısındaki mənəvi məsuliyətimizi, onun bu gününə və gələcəyinə cavabdehliyimizi, xüsusilə bu dilin müstəqilliyimizin əsas təyini və atributu olduğunu nəzərə alsaq, təbii ki, həmin suala ancaq müsbət cavab vermək lazımdır.

Səciyyəvidir ki, 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Əsas Qanunda — Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ana dilinə xüsusi diqqət yetirilmiş, onun dövlətin həyatında müstəsnə mövqeyi ayrıca bir maddə ilə vurğulanmışdır. Həmin Konstitusiyanın dövlət dili ilə bağlı 21-ci maddəsində oxuyuruq: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edən, onun yazılı və şifahi qaydalarının daha da canlandırılmasında mühüm rol oynayan şifahi nitq tribunalarından biri də televiziyadır. Televiziya isə bu vəzifənin öhdəsindən ilk növbədə ədəbi dil normalarını təbliğ etməklə gəlir.

Göründüyü kimi, dil bilavasitə dövlət mənafeyi ilə sıx əlaqədə götürülür. Televiziyanın bu sahədə hər hansı uğurlu işi, mütərəqqi təşəbbüsü dövlətimizin müstəqillik yolunda inamlı addımlarına jurnalistikamızın zəruri xidməti və borcu kimi dəyişirləndirilir.

Müasir mərhələdə televiziya dilinin öyrənilməsini zəruri edən mühüm səbəblərdən biri də məhz budur: cəmiyyətə sosial-mənəvi baxımdan təsir göstərməkdə dil faktorunun, ictimai şürünün formallaşmasında, xalqın estetik və intellektual imkanlarının genişlənməsində, milli-bəşəri dəyərlərin kütləvi şəkildə mənimsənilməsində dil aspektinin inkaredilməz üstünlükleridir.

Məlumdur ki, keçmiş sovetlər birliyi özünün dövlət və rejim siyasətinə uyğun olaraq, dilə də ideoloji silah kimi baxmış, uzun

onilliklər ərzində onu “təbliğat, təşviqat və təşkilat” maşınının inhisarında saxlamağa çalışmışdır. Dilin demokratizminə, xəlqiliyinə, təbii inkişaf meylinə və stixiyasına belə şüurlu təzyiq, həmin birliyə daxil olan qeyri-rus millətlərin dilinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə istər-istəməz öz təsirini göstərmişdir. Dilimin öz daxili, təbii müqavimətinə baxmayaraq, bir tərəfdən onun fonetik-qrafik sistemində yerli-yersiz təftişlər aparmağa, digər tərəfdən lügət tərkibində yersiz sözlərin işlənilməsinə, başqa bir yönəndə isə qrammatik quruluşuna büsbütün yabançı olan morfem və sintaqmların (söz birləşmələri və cümlə tərkibləri) daxil olmasına şərait yaradılırdı. Ədəbi dilimizin istər şifahi, istərsə də yazılı qolunda zaman-zaman müşahidə olunan belə qüsurlu təmayül isə nəticə etibarilə, onun emosional-ekspressiv təsir gücünün zəifləməsi, məntiqi və üslubi bütövlüyünün və tamlığının zədələnməsi üçün də zəmin yaratmış olurdu. Hakim millətə xidmət edən şovinist əhval-ruhiyyəli sovet ideologiyasının milli dilimizi (əslində, milli ruhumuzu) ölgünləşdirməyi, taqətdən salmağı hədəf götürən bu məkrli siyaseti təəssüf ki, bizim televiziyanın da yan keçməmiş, onun dil palitrasına təsir etmişdir. Bu mənada tam əsasla demək olar ki, elə indinin özündə də televiziya dilində tez-tez rastlaşduğum təhkiyə solğunluğu, tamşaçı-dinləyiciyə müraciətlərdəki quru, hərarətsiz rəsmiyətçilik, söz-fikir dissonansları, üslub yeknəsəkliyi, nitqdə emosiya qıtlığı, basmaqəlib cümlələrə meyl sadəcə və yalnız qeyri peşəkarlığın ifadəsi deyil, dövlət və rejim səviyyəsindən müxtəlif siyasi və ideoloji fəndlər və təxribatlar yolu ilə dilimizin demokratizmini və xəlqiliyini öldürmək səyinin təzahürüdür.

Azərbaycan televiziyasının 40 illik yubiley tədbirləri zamanı ölkə prezidentinin bu və ya digər məsələlərlə bağlı mövqeyini açıqlayan “Azərbaycan” qəzeti belə yazır: “Azərbaycan dilinin inkişafi, hər bir azərbaycanının, vətəndaşın Azərbaycan dilini

yaxşı bilməsi və öz fikirlərini səlis ifadə etməsi çox böyük məsələdir. Təəssüf ki, uzun müddət buna fikir verilməmişdir”¹.

Azərbaycan prezidentinin fikrincə, televiziya verilişlərinin aparıcıları, diktorları çox səlis danışmalıdır: “Dilimiz gözəldir, amma bu dildə danışanda sözləri, ifadələri elə tələffüz etməliyik ki, danışığımız cazibədar olsun. Ədəbi dili təbliğ etmək, hamiya öyrətmək, televiziyanın vəzifələrindən biridir”.

Təəssüflə qeyd edək ki, ədəbi dili təbliğ etmək — milli mənəviyyatımızın bu mühüm, vacib sahəsi hələ də dilçiliyimizin elmi nəzarətindən kəndarda qalır. Biz mövzunun tələbinə uyğun olaraq, tədqiqat boyunca məsələnin bu aktual cəhətinə tez-tez qayıdacaq, konkret nümunə və faktlar timsalında ona müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışacaq. Burada sadəcə olaraq, məqsəd millət və dövlət mənafeyi baxımından diqqəti televiziya verilişləri dilinin müstəsna roluna, onun yerinə və mövqeyinə yönəltmək idi. Bizcə elə bunun özü də televiziya verilişləri dilinin müasir dilçiliyimiz üçün necə bir əhəmiyyətli və işlənilməmiş tədqiqat sahəsi olduğunu yaxşı əks etdirir. Yuxarıda Elektron İformasiya Verilişləri Sistemində televiziyanın audiovizuallığının, öz auditoriyasına görmə-eşitmə-dinləmə aktını eyni məqamda və eyni vaxtda icra etməyə imkan və şərait yaratdığını onun başlıca əlaməti kimi göstərmişdir. Bunu da qeyd etmişdik ki, məhz bu əlamət televiziya dilinə də spesifik bir orijinallıq gətirir və şifahi ədəbi dilimiz fonunda ona xüsusi bir status bəxş edir. Lakin bununla belə unutmayaq ki, teleyayım öz məqsəd və məramına, informasiya məzmununa və müraciət etdiyi sosial ünvanlara görə rəngarəng və çox yönlü olduğu kimi televiziya dili də yekcins dil deyildir. Televiziya programlı informasiya mənbəyidir və o, müxtəlif məzmunlu, müxtəlif çeşidli, müxtə-

¹ Bax: “Azərbaycan” qəzeti, 15 fevral 1996-cı il.

lif auditoriali verilişlər toplusundan hasil olunur. Təbii ki, bu prosesdə həmin verilişlər öz ruhuna, janrına, kompozisiyasına, dramaturgiyasına və süjetinə görə tələffüzdən tutmuş üsluba qədər mərhələləri əhatə və ehtiva edən özünəməxsus dil kütləsi tələb edir. Başqa sözlə desək, yəni televiziyyada, məsələn, uşaq verilişlərinin dili ilə ictimai-siyasi proqramların dili və ya bədii-əyləncəli şouularla elm-təhsil və maarif proqramlarının dili arasında prinsipial və əsaslı fərqlərin olacağı və mümkünülüyü şəksizdir. Televiziya dilinin daxili təsnifatını onu ayrı-ayrı verilişlər və proqramlar müstəvisində, frontal qaydada təhlilə gətirməyin zəruriliyi də elə buradan irəli gəlir. Çünkü bunsuz bütövlükdə sistemin mənzərəsini bərpa etmək, tipoloji ümumiləşdirmələr aparmaq mümkün deyil.

Müasir televiziya nəzeriyyəciləri müəyyən istisnalarla çoxsaylı, çoxçəsidi televiziya verilişlərini əsasən üç proqram ətrafında qruplaşdırırlar: 1. İctimai-siyasi proqramlar (cari-operativ xəbərlər bloku da daxil olmaqla); 2. Bədii-əyləncəli tamaşa və şouular; 3. Maarifçilik.

Müşahidələr göstərir ki, bu proqramlar hər üç istiqamətdə vahid şifahi ədəbi dilimizə istinad etsə də onun materialından hər biri öz janr xüsusiyyətinə və auditoriya gerçəkliyinə görə bəhrələnir, daha doğrusu, bəhrələnməlidir. Çünkü həmin material, başqa sözlə desək şifahi ədəbi dil sisteminin hərkətə gətirilən müəyyən bir kütləsi həmişə bir qayda olaraq zərif və melodik, fonetik sistemə, zəngin lüğət tərkibinə, çevik qrammatik quruluşa, üslubi rəngarəngliyə arxalanır və istinad edir. Məsələ peşəkarlığın səviyyəsində və istedadın dərəcəsindədir. Müasir telejurnalistikada nədən danışmaq sualı peşəkar üçün doğurdan da bir problemdir, necə danışmaq sualı ikiqat problemdir. Həm də yalnız ona görə yox ki, nədən danışmağın taleyi çox zaman və adətən danışmaqdan asılı olur. Həm də ona görə ki,

məhz bu sonuncu məqam bir qayda olaraq jurnalist intellektinin, jurnalist vətəndaşlığının və jurnalist mədəniyyətinin sınaq meydanına çevirilir.

Maarifçilik televiziyyada xüsusi bir fəaliyyət və xidmət yönünlü təşkil edir və televiziyanın rəngarəng verilişlər şəbəkəsinə özündə elm, təhsil, təlim və tərbiyə sahələrini əhatə edən müstəqil bir program bloku kimi daxil olur. Əgər televiziyanın bu istiqamətdə verilişlərini və programlarını məzmun və mündəricə baxımından təsnif etsək, auditoriya ilə kommunikativ əlaqənin mənəvi tutumu baxımından çeşidləsək, o zaman maraqlı bir mənzərə alınır; məlum olur ki, əgər ictimai-siyasi programlar televiziyanın həyatla əlaqələrinin operativliyini, sosial-siyasi proseslərə müdaxilə və qiymət verməkdə analitik fəhmini nümayiş etdirirsə, bədii-əyləncəli verilişlər və şoular onun estetik zövqünü və simasını göstərirəsə, intellektual, öyrədici, “katarsis” — tərbiyəverici və islahedici imkanlarına cavabdehlik məhz maarifçilik programlarının üzərinə düşür. Maarifçilik programlarını isə şərti olaraq iki qismə bölmək mümkündür: öyrədici programlar və təhsil programları. Öyrədici programlar əsasən biliyi populyarlaşdırmaqla məşğuldur. Tədris programları isə biliyi öyrətmək məqsədi güdürlər. Belə bir bölgü təbii ki, şərti xarakter daşısa da o, auditoriyaya üz tutan kommunikatorun (jurnalistin, mütəxəssisin, müəllim-pedaqoqun və s.) daşıdığı funksiyani dəqiq müəyyənləşdirir. Bu auditoriya əsasən maraq dairəsi geniş və rəngarəng olan ziyalı təbəqəsindən və öyrənməyə, biliyə can atan yeniyetmə məktəblilər və tələbə gənclər kütləsindən ibarətdir. Məsələn, son illər Azərbaycan televiziyasının bəzi veilişləri efirə aşağıdakı başlıqlar altında çıxır: “İşıq”, “Elm: islahatlar, problemlər...”, “Elm xadimlərimiz”, “Dünya, səndən kimlər keçdi...”, “Təhsil”, “Müəllim nüfuzu”, “Ana dil”, “Fransız dili”, “İngilis dili”, “Alman dili”, “Təhsil: düşün-

cələr, problemlər...”, “Örnək”, “Şəfa”, “Tibb məsləhətxana-sı”, “Səadət”, “İnsan və təbiət”, “Haqqın dərgahı”, “Azerbaijan tarixi”, “Gör-götür dünyası”, “Bağçılıq” və s.

Bu başlıqlar altında tamaşaçılara çatdırılan yüzlərlə maraqlı veriliş vasitəsilə geniş dinləyici və tamaşaçı auditoriyası ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərlə tanış olur. Ədəbi dilin orfo-epiya normaları geniş şəkildə yayılır, öyrədirilir, möhkəmləndirilir. “Sağlamlıq” televiziya jurnalında tamaşaçılardan onlarla tibb termini və bunların necə tələffüz edilməsilə tanış olurlar: *poliklinika, diaqnostika, profilaktika, infeksion, gigiyena, klinika, cərrahiyə, stomotoloji, fizioterapevtik (üsullar), kardioloji, klinik laboratoriya, bağırsaq infeksiyası, mədə-bağırsaq traktı, təbii qidalanma, süni qidalanma, qulunc xəstəliyi, sinir sistemi, klimakterik dövr, patoloji, mikroinfarkt, diaqnoz, reqidron (dərmansız, iynəsiz regidronu maye halında içməklə müalicə olunur), baktrial, antibiotik, fermantasiya, bağırsaq florası, preparat* və s. Həm də maarifə, təhsilə, pedaqogikaya aid terminlərlə geniş tamaşaçı kütləsi tanış olur: *litsey, gimnaziya, kollec, fənn kabinetləri, universitet, kafedra, dekanlıq, özəl təhsil, ödənişli təhsil, yoxlama vərəqəsi, bakalavr, aspirantura, doktorantura* və s.

Televiziyanın da özünəməxsus bir sıra terminləri ədəbi dilimizə gətirilir: *ekran, kadr, titr, telemətn, subtitr, sinxron çıxış, kamera, efir, aparıcı, təsvir kadrları, ikili təsvir* və s.

Respublika Elmlər Akademiyasına həsr olunmuş silsilə verilişlərdə tamaşaçılardan respublika elm aləminin mənzərəsi ilə bərabər müxtəlif elm sahələrinə aid yüzlərcə terminlərlə də tanış olurlar: *elm, fundamental elm, Məmmədəliyev məktəbi, beynəlxalq akademiya, neft akademiyası, energetika, suyun texnologiyası, katalitik kreking, neft emalı, katalitik üsul, kauçuk, kobalt, nikel, katalizlər, metalkompleks, avtokombinat, sənaye xəritəsi, dəzgahqayırma, polimerlər, kompüter, şəbəkə, enerji məbləği,*

reaktiv güc, blok, mühərrik, generator, kilovat, enerji mexaniki, dispetçer, transformator, super kompüter, elektrik yük və s.

Göründüyü kimi, bu cür verilişlərin xüsusi elmi, pedaqoji, təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətilə yanaşı dilçilik, nitq mədəniyyəti baxımından da elmi dəyəri çoxdur.

Bunu də qeyd etməliyik ki, televiziya vəzifəsinə, məqsədi-nə, mövzusuna görə başqa kütləvi informasiya vasitələrindən daha universaldır. Bu universallıq onun dilində və üslubunda da özünü aydın göstərir. Onun problematika, janr və tematika baxımından elmi-terminoloji, sosial-texniki, pedaqoji-didaktik, öyrədici-şərhedici aspektlərlə uzlaşmasını, bu aspektləri yerinə və məqamına görə toplu halında, istərsə də ayrı-ayrılıqda əhatə və ifadə etmək iqtidarında olmasını zəruri şərt kimi irəli sürür. Müasir mərhələdə sivilizasiyanın ən mühüm faktorlarından olan biliklərin toplanması, ötürülməsi, yayılması və kütləviləşdirilməsi işinin ağırlıq mərkəzi artıq televiziyyaya köçürürlür. Klassik və ənənəvi “Kitab bilik mənbəyidir” formulunun doğruluğuna şəkk gətirmədən əlavə edək ki, məhz “bilik mənbəyi” olmaq baxımından televiziyanın öncül mövqeyinə rəqib və şərik ola biləcək ikinci bir informasiya şəbəkəsi tapmaq qeyri-mümkündür. Bu mülahizə zənnimizcə iki cəhətdən əlamətdar hesab olunmalıdır; əvvəla, burada verilişlərin səmərəsini nəzərəçarpan dərəcədə artırmaqla görümlə söz-deyim iki bərabər hüquqlu faktor kimi qeydə alınır. Bir çox televiziya nəzəriyyəçiləri kimi verilişin tamaşaçıya hesablanan optik-təsvir-görüm yönü şisirdilərək dirləyiciyə istiqamətlənən akustik-nitq-deyim yönündən sərf-nəzər edilmir. Digər tərəfdən, yuxarıdakı mülahizə şifahi dilin, canlı danışığın ünsiyyətdə üstünlüğünün dolayı etirafı kimi də az maraq doğurmur. Bəli, çıxışçı təhkiyəsinin “yapışqlı, cəzibədar”, təsirli və sirayətedici olması üçün yazılı dilə nisbətdə şifahi dilin imkanları daha geniş, daha zəngindir.

Aydın məsələdir ki, vahid şifahi ədəbi dil bazasında tələjurnalıstin və ya danişan mütəxəssisin dili yalnız mövzu və problem baxımından deyil, habelə ünvanlandığı kontingentin yaşı, bılık səviyyəsi, maraq dairəsi, intellektual hazırlığı baxımından da söz seçiminə, üslüb seçiminə sintaktik fiqur, cümlə quruluşu seçiminə məruz qalır və qalmalıdır. Televiziya verilişlərinin dilində ən böyük qüsurlardan biri də elə məhz bu seçim prosesində diqqətsizlik və bəzən də məsuliyyətsizlik nəticəsində üzə çıxır. Bir də görürsən ki, ekrandakı jurnalıstin, mütəxəssisin timsalında yeniyetmə şagird quru akademizmin, hərarətsiz ritorikanın; valideyn ağır, usandırıcı sillogizmlərin; müəllim dolaşlıq, pintl və əsəbləşdirici təhkiyə – monoloqun hədəfinə çevrilir. Eləcə də əzbərçilik, yazı normativlərini qeyd-şərtsiz, kor-koranə təqlid təhkiyənin “kitab dili” deyilən saxta bir dil konstruksiyası üzərində qurulması tamaşaçı-dinleyici auditoriyasının seyrəlməsinə, verilişlərə kütləvi marağın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə olduğu kimi:

“*Yeniləşmənin dirilik küləyi təkcə təlimdəki ağrılı nöqtələri üzə çıxarmaqla məhdudlaşmamış, həm də elmi-pedaqoji ax-tarışların son dərəcə zəruriliyini müəyyənləşdirmişdir*”.

Yaxud: “*Xoş gördük, hörmətli tamaşaçılar! Verilişlərimizin ünvanına maraqlı suallarla dolu çoxlu tamaşaçı məktubları daxil olmuşdur. Sualların çoxuna cavab verməyə çalışırıq. Amma məktublarda bəzən elə suallar yazılır ki, şübhəsiz belə suallara cavab vermək çətindir*”.

Bu cümlələrdəki ritorika və sözcülük aydın şəkildə özünü göstərir. Halbuki şifahi ədəbi dilimiz özünün ən parlaq və səciyyəvi ifadəsini ilk növbədə televiziya verilişlərində tapmalıdır. Çünkü yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, televiziya verilişlərinin yaradıcı qrupu və iştirakçıları hər şeydən əvvəl intellektual qüvvə-

lərdir – jurnalistlər, müəllimlər, alımlər və ayrı-ayrı sahələr üzrə mütəxəssislərdir. Bütün bunlar televiziya verilişlərinin dilinə elmi maraq, diqqət və nəzarətin zəruriliyini göstərməklə bərabər bu sahədə çalışanlara konkret əməli-praktik köməyin də vacib olduğunu sübut edir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin əksər proqramlarında ayrı-ayrı qüsurlar səciyyəvi xarakter daşıyır: danışq dili elementlərinin intensiv olaraq fəallaşması, şifa-hi ədəbi dili sıxışdırmaq və onun imtiyazlarına yiylənmək cəhdid və s.

DANIŞIQ DİLİ VƏ ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİL

Danışq dilinin şifahi ədəbi dilin statusuna ardıcıl müdaxiləsi və praktikada çox zaman onun adından çıxış etməsi səbəbsiz deyil. Bu, hər şeydən əvvəl onun bir anlayış kimi dilçilikdə öz tərifini tam tapmaması və terminoloji hüdudlarının qətiləşdirilməməsindən irəli gəlir.

Danışq dilinə açıq meylin bir səbəbi də görünür ənənəvi bir rəydən – onun təbii koloriti, ilkin stixiyani qoruyub saxladığı, zəngin xəlqi ruhla aşılılığı təsəvvüründən doğur. Lakin unutmaq olmaz ki, kolorit təbiiliyini, stixiya ilkinliyi fikir axınının, nitq prosesinin emosional və ekspressiv tərəflərini qabartsa da, xəlqi ruh predmetin və obrazın tipikləşdirilməsinə geniş imkanlar açsa da, bütün bunlar bir küll halında həmin fikir axınının, nitq prosesinin məzmun planını bütün məntiqi xətləri ilə əhatə etməyə qadir deyildir. Çünkü bu dilin sistemi işləklik baxımından xeyli məhduddur və ünsiyyət sahələrini tam və bütünlüklə qavramağa və əhatə etməyə gücü yetərsizdir. Burada artıq şifa-

hi ədəbi dil arsenalına istinad etmədən keçinmək qeyri-mümkündür.

Adətən, gündəlik həyatda, ailə-məişət mühitində daha çox istifadə olunan danışq dilinin ən mühüm dəyərlərindən biri də elə onun bu xassəsində - ümumxalq dili ilə ədəbi dil, o cümlədən şifahi ədəbi dil arasında təmas nöqtəsi və qovuşdurucu körpü olmasındandır. Ümumxalq dilinin bir donor kimi öz faktoloji və enerji ehtiyatlarını milli ədəbi dilə ötürməsində danışq dilinin müstəsna rolu dilçilikdə çıxdan etiraf olunmuş həqiqətlərdəndir. Lakin bununla belə televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinin fəallaşması yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünkü verilişlərin dilinin məhz ədəbi dildən kənar olan dialektizmlərlə korlanması, teletəhkiyənin lorulaşdırılaraq bəsitleşdirilməsi, müxtəlif arqo və jarqonlarla çırkləndirilməsi bu fəallıq zəminində baş verir. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, belə bir xoşagəlməz hal, hər şeydən əvvəl, ədəbi dil normalarını yaxşı bilməməkdən və ümumiyyətlə, ədəbi dil haqqında təsəvvürlərin yaygınlığından irəli gəlir. Halbuki danışq dilinin ədəbi dilimizin zənginləşməsində danılmaz müsbət rolü təsdiq və sübut olunmaqla bərabər, onun ədəbi dil statusu səviyyəsindən ictimai ünsiyyət vasitəsinə çevrilməyinin yolverilməzliyi də müasir dilçiliyimizdə kifayət qədər əsaslandırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, danışq dili vahid, bütöv bir sistem olmayıb müxtəlif danışq sistemlərinə istinad edən bir dildir ki, bu sistemlərdən də ayrı-ayrı sosial sferalarda ancaq məhdud insan qrupları istifadə edirlər. Bu da təbii ki, danışq dilinin ədəbi dilə müqayisədə məhdud imkanlara malik olduğunu, onun fəaliyyət dairəsinin qapalı və darlığını göstərir.

Telejurnalistikada danışq dili sistemlərinin formallaşması (bu fəallıq təəssüf ki, hələ də davam edir) başqa bir təhlükə də doğurur: ekran əyalətçilik ab-havası ilə yüklənmiş olur; ayrı-ay-

rı aparıcıların, jurnalistlərin, teleşirakçıların, veriliş müəlliflərinin timsalında ekran az qala müxtəlif danışq dili sistemlerinin yarış meydanına çevrilmiş olur; regional şivə-tələffüz xüsusiyyətləri, bir yerdə işlənib digər yerdə işlənməyən leksik və frazeoloji vahidlər, elliptik cümlə strukturları ədəbi dili bu və ya digər şəkildə deformasiya etmiş olur. Məsələn, televiziya verilişlərində bu cür qüsurlu meyl ara-sıra müşahidə olunmaqdadır. Bir başqa yerdə dediyimiz kimi, əgər nəzərə alsaq ki, ekran dilini yalnız kommunikativ-informativ funksiya daşıdır, həm də geniş xalq kütlələrinin ədəbi dilimizi praktik şəkildə mənimseməsi işinə xidmət edir, o zaman problemin aktuallığı bir daha təsdiqlənmiş olur. Bu mülahizə, hər şeydən əvvəl, televiziya verilişlərinin diliñə aid edilməlidir. Çünkü televiziya verilişlərində respublikamızın elmi-pedaqoji qüvvələri, başqa sözlə desək, ziyanlı orduyu iştirak edir. Bu verilişlərin əsas vəzifələrindən biri də öyrətmə, maarifləndirmə və savadlandırma işini təşkil etməkdir. Bu mənada ədəbi dilimizə və onun normalarına sədaqət duyğusu, bu normaların zədələnməsinə və pozulmasına güzəştsizlik ilk öncə televiziyanın bu cür verilişlərində qorunub saxlanmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat meylin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi, tələffüzdə nəzarətsizliyə və sərbəstliyə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər məna variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsində yalnız özünün doğulduğu, boyabaşa çatdığı ərazidə işlənən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, *zıqqı* (vasvası), *sozalamaq* (xəstələnmək), *əp-*

pək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpi və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formallaşmasının başlıca meyari olan seçmə və əvəzətmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur. Burada xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, hər hansı sözün və ya ifadənin televiziya dilinə gətirilməsi və ona işləklik xüsusiyyəti verilməsi heç də kimlərinə (o cümlədən, telejurnalıstların) arzusu ilə baş vermir. Sözün dildə qərarlaşması və sabitləşməsi hər şeydən əvvəl bu dilin öz inkişaf meylindən və spesifikasından, öz daxili təkamülünün səciyyəsindən doğan bir haldır. Yeri gəlmışkən deyək ki, ümumxalq dilindən və o cümlədən danışq dilindən ədəbi dilə gətirilən və ədəbi dil tərəfindən də bütün məna dəlğunuğu ilə mənimsemənilən bir çox sözlər vardır ki, onların bugünkü fəallığında telejurnalıstlərimizin xidmətləri də az deyildir. Məsələn, *saxlanc, baxım, yetərsay, ödənişli, uğur, anlam, dəyərləndirmək, gizlinc, bəy* (müraciət forması), *dışarı, yağıval, həşəm* sözləri bu qəbildəndir.

Televiziya verilişlərinin dilində ədəbi dilin normalarından kənaraçıxma, uzaqlaşma hallarından biri də tələffüzə nəzarətsizlikdən baş verir. Deməli, tələffüzdə də hər hansı bir özfəaliyyət, dilin meyar və prinsipləri ziddinə getmək, subyektiv iradə nümayiş etdirmək yolverilməz haldır. Halbuki bizim telejurnalıstlər çox zaman məhz bu amili unudurlar, canlı danışq, təbii, səmimi danışq adına dilimizin norma və qaydalarına saygısızlıq göstərilərlər. Bu qüsür hər şeydən əvvəl nitqin hər hansı bir şivə üstündə köklənməsindən irəli gəlir. Məsələn, tutaq ki, Gəncə, Bakı, Quba, və ya Naxçıvan şivəsi bütövlükdə ədəbi tələffüzün funksiyasını mənimseməmiş olur. Nəticədə tamaşaçı tele-

aparıcının nitqində aşağıdakı kimi qəribə və gülünc deyim tərzləri ilə qarşılaşır: *bacı əvəzinə bajı, odun əvəzinə udun, pa-paq əvəzinə popağ, da-də ədatı əvəzinə dayna, siz əvəzinə söz, belə əvəzinə belənçik, nə üçün əvəzinə nös* və s. Bəla burasındadır ki, belə faktlar, sadəcə, jurnalistin və ya veriliş iştirakçısının hansı mədəni səviyyədə olduğunu əks etdirmir. Bu, hələ dərdin yarısıdır. Əsas bəla ondadır ki, bu cür tələffüz qüsurları təqlidə çevrilir.

Əlbəttə ki, yuxarıdakı mülahizələr, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, ümumiyyətlə, təcrübədə canlı danışq dilinin, şivə və dialekt sistemlərinin inkarı kimi başa düşülməməlidir. Burada söhbət qaynaqlara, mənbələrə yaradıcı və optimal münasibət-dən gedir. Bəhrələnmənin ədəbi dil baxımından səmərəli və effektli olması nəzərdə tutulur.

Ədəbi dil dilçiliyimizin özündə belə hələ mübahisəli məsələ olaraq qalır. Bu faktı xatırlatmaq burada bir də ona görə yerinə düşür ki, canlı təcrübədə, mövzumuzla bağlı olaraq, məsələn, televiziya jurnalisti sənətində danışq dili şivə, dialekt, ədəbi dil sistemlərinin, adətən və çox zaman qarışdırılması, bir də bu nəzəri fikir müxtəlifliyi zəminində baş verir. Ədəbi dil barədə mövcud elmi-nəzəri fikir ayrılıqları akademik mübahisə hüdudlarını aşaraq bu və ya digər şəkildə canlı peşəyə təsir göstərmiş olur. Lakin bununla belə özünü mədəni, ziyanlı hesab edən hər bir şəxs, xüsusilə jurnalist, o cümlədən, telejurnalist ədəbi dilimizin başlıca əlamətləri və keyfiyyətləri barədə heç olmasa minimum təsəvvürə və biliyə malik olmalıdır. Ədəbi dilin fərqləndirici əlamətlərindən ikincisi onun normalaşdırılmış ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ədəbi dilin üçüncü fərqləndirici əlaməti onun hamı üçün məcburi olmasıdır. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir ədəbi dildən istifadə edənlər həmin dilin müəyyən edilmiş normalarına əməl etmə-

yə borcludurlar. Müasir mərhələdə ədəbi dilimizin yuxarıda xatırlanan əlamətlərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində televiziyanın istər tamaşaçı-dinləyici auditoriya-sı, istər texniki bazası, istərsə də kadr potensialı baxımından imkanları digər informasiya mərkəzləri ilə müqayisədə olduq-ca genişdir. Belə bir genişlik isə dilimizin saflığının, zənginliyinin keşiyində dayanmaq, bu dili mədəni-mənəvi, elmi-sosial tərəqqinin mühüm amilinə çevirmək işində onun üzərinə xüsusi vəzifə və məsuliyyət qoyur. Mövzusundan, janrıdan, müşahidə bucağından asılı olmayaraq, hər bir televeriliş ədəbi dilimizin səciyyəvi cizgilərini, onun aparıcı göstəricilərini nəinki göz bəbəyi kimi qorumalı, həm də bu səciyyəvi cizgilərin, bu aparıcı göstəricilərin məntiqi, elmi, emosional və ictimai qüdrətini bütün dərinliyi ilə üzə çıxarmaqdə əsl yaradıcı novatorluq göstərməlidir. Televiziya verilişlərində ədəbi dil xətalara, şivəciliyə, nitq kasadlığına, filoloji savadsızlığa bəraət qazandırmaq meyli, yəni dil-ədəbiyyat müəllimi, jurnalist, yazıçı və ya şair yox, həkim, mühəndis, fermer, biznesmen olduğu üçün istədiyi kimi danişa bilər təsəvvürü yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər milli ədəbi dil milli sərvət kimi hamiya məxsusdursa, bu sərvətə hörmət, ehtiram, onunla saygılı rəftar da hamının müqəddəs borcu və vəzifəsi olmalıdır. Verilişin dili, onun leksik-semantik tutumuna, qrammatik konstruksiya bütövlüyünə, üslubi gözəlliyyinə, nitq-tələf-füz keyfiyyətlərinə verilən tələblər diqqətdən kənarda qalır. Bir də görürsən ki, bəlkə də əlləri qızıl olan gözəl bir cərrah, çoxsaylı ixtiralar sahibi, istedadlı bir mühəndis olduqca qüsurlu, bəzən, hətta anlaşılmaz, dolaşq bir dil-təhkiyə ilə tamaşaçı-dinləyici öünüə çıxarılır. Verilişi hazırlayan jurnalistin televistirakçı və ya aparıcı ilə birtərəfli və formal əməkdaşlığı burada ədəbi dil amilinin nəzərdən qaçırılması bütövlükdə cazi-

bədar və gərəkli bir verilişin dinlənilməsini və təbii ki, qavranılmasını çətinləşdirir.

Bəzən başqa bir yanlış təsəvvürdən doğan digər bir paradoxla da qarşılaşırıq: ədəbi dil adına yazılmış hazır mətni necə varsa, eləcə də oxumaqla kifayətlənirik. Biz televiziyyada yazılı mətnlərdən istifadənin, hətta bu mətnin oxunmasının belə (təbii ki, səhbət diktör mətnlərinən getmir) əleyhinə deyilik. Bu prosesdə narahatlıq doğuran dilimizin orfoepik tələbləri ilə orfoqrafik tələbləri arasındaki fərqlərin gözlənilməməsidir. Bəzən tələf-füzün orfoqrafik tələblər əsasındı qurulması informasiyanın mənimsənilməsində dinləyici-tamaşaçı üçün ciddi maneə yaradır.

Televiziyyada və telejurnalistlər arasında apardığımız müşahidələr göstərir ki, ədəbi dil qanunlarının gözlənilməməsi, onun sisteminin qorunmaması, ona yersiz müdaxilə halları, bir qayda olaraq, ədəbi dili formalasdırı, onu təşkil və tənzim edən normalar barədə təsəvvürlərin məhdudluğundan və bəsitliyindən irəli gəlir.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ ƏDƏBİ DİL NORMALARI HÜDUDLARINDA

Dislində dil normaları, onun variantları dilçilikdə diqqəti ayrıca cəlb edən problem məsələlərdən biridir. Bu gün ziyalılar arasında, o cümlədən telejurnalistikada bir çox mübahisəli məqamlar elə bu zəmində, yəni məsələnin dilçiliyin özündə də hələ mübahisəli olması zəminində baş verir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində əsasən dörd meyar təklif olunur: a)təbiilik, b)işləklik, c)sabitlik, ç)zərurilik. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, televi-

ziya verilişlerinin aparıcıları və təşkilatçıları hazırladıqları verilişlərdə öz dil-nitq mətninə məhz bu baxımdan nəzarət etməyi bacarmalıdırular. Başqa sözlə desək, tamaşaçı-dinləyiciyə müraciət edən, ona hər hansı bir məlumatı, mövzunu, informasiyanı, bilgi və dəyəri aşılamaq istəyən jurnalist mütləq dil və nitqini bu normalar süzgəcindən keçirməyi özünə borc bilməlidir. Ekrana çıxanlar özlərinə hesabat verməlidirlər. Mənim nitqim ümumi ədəbi dilin ruhuna yad deyil ki? O, Azərbaycanın hər bir regionunda başa düşülmüşü? Təsadüfi, gəlişigözəl səciyyə daşımır ki?

Gizli deyil ki, bizim humanitar peşə adamları – alımlər, yazıcılar, şairlər, xüsusilə jurnalistlər arasında yeni söz yaratmaq, bəzən savadlı görünmək xatırınə başqa dillərdən, fərqiñə varmadan əcnəbi söz və ifadə almaq həvəskarları çoxdur. Halbuki belələri unudurlar ki, ədəbi dilin işləklik meyarı zorakılığı, onun strukturuna və sisteminə yad olan bu cür müdaxiləni əsla qəbul etmir. Məsələn, apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, televiziya verilişləri aparıcılarının dilində ərəb mənşəli malikdir, malik olmaq söz və ifadələri tez-tez işlədir. Xüsusilə müəllimlərimiz bu ifadələri az qala dilimizin yeganə leksik-qrammatik vahidi kimi işlətməyə çalışırlar. Halbuki həmən ifadələrin məhz işləklik baxımdan ümumi ədəbi dildə təsir və nüfuz dağılığı olduqca məhduddur. O, adətən, ədəbi dilə yazıçı üslubu vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Xüsusilə şifahi ədəbi dildə leksik-semantik imkanları minimumdur. Lakin bununla belə, ekrandan çox tez-tez səslənən “Azərbaycan xalqı zəngin yeraltı, yerüstü sərvətlərə malikdir”, “böyük ideoloji təsirə malik olan...” , “geniş hüquqlara malik olan...” deyim və tərkibləri necə başa düşmək olar?...

Televiziya jurnalistləri verilişlərin təqdimində məsələnin təbiilik, işləklik, sabitlik və zərurilik aspektlərini unutmamalıdırular. Ədəbi normaya, onun meyarlarına hörmət, əslində, milli di-

lə hörmətin ifadəsidir. Fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarının geniş yayılmasının təbliğində orta və ali məktəblərin, radio və televiziyanın rolü əvəzsizdir. Buna görə də həmin müəssisə və birliliklərin üzərinə ciddi dil məsuliyyəti düşür. Məktəblərdə hər bir dil vahidi ədəbi cəhətdən ölçülüb-biçilməli, radio və televiziya verilişlərində isə dil normalarına ciddi riayət olunmalıdır. Əks təqdirdə burada buraxılan hər hansı dil qüsürü milyonlarla dinləyici və tamaşaçının öz nitqində səhv'lərə yol verməsinə səbəb ola bilər. Televiziya dili şifahi ədəbi dilə əsaslandığı üçün onun bir qayda olaraq orfoepik normanın nəzarətində qalması təbii haldır. Çünkü orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalara əsaslanaraq formalasdırıran, başqa sözlə desək, danışq səsi cəhətdən qovuşdurucu və ümumiləşdirici normaları əks etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli toplusudur. Bu mülahizəni müəyyən mənada orfoepiya ilə tələffüz arasında prinsipial fərq olmadığı fikrinə bir işarə kimi də qəbul etmək olar. Biz bu mövzuya şifahi ədəbi dil üslubu barədə söhbət açarkən yenə qayıdacağıq. Burada yalnız bir neçə mühüm məqama toxunmaqla kifayətlənəcəyik ki, bu sıradə vurğu məsələsi xüsusilə nəzərrə çarpir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir sözün deyimində – bu söz istər dilin öz doğma sözü, istərsə də əcnəbi söz olsun, fərqi yoxdur – heca vurgusunun yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi mədəni danışığın, əslində, ədəbi tələffüzün əsas şərtlərindən hesab olunur. Ən sadə şəkildə sözün tərkibindəki hecalardan birinin daha uca tonla deyilməsi kimi başa düşülən vurğuda, hər şeydən əvvəl, danışq səsləri kimi sözlərin mənaca fərqləndirilməsinə xidmət edir. Omonimlərlə – şəkilcə və formaca eyni, məna və məzmunca müxtəlif olan sözlərlə zəngin dilimizdə vurgunun müstəsna yeri və mövqeyi vardır. Ədəbi tələffüzə verilən dil tələbləri, o cümlədən dilimizdəki heca vurgusunun işlənmə yerini və məqamlarını mükəmməl bilən jurna-

list, təbii ki, bu cür linqvistik situasiyalarda əsla dolaşıqlığa yol verməyəcəkdir. Çox təessüflə deyək ki, bəzi telejurnalıstlarımız ekran önünde ədəbi tələffüzün məhz bu yönündə özlərini doğrudə bilmir, ciddi qüsurlara yol verirlər. Məsələn, dilimizdəki mövcud çəkmə (ipi çəkmə – çəkmə aldım), qarın (qarın üstü ilə – qarın nahiyəsi), dondurma (dondurma şumu – dondurma yedim) kimi sözlərin məna fərqi məhz heca vurğusu baxımından qarışdırılır. Tamaşaçı-dinləyici sözün hansı mənada işlənildiyini məhz təhkiyənin ümumi mətnindən hasil etmək kimi bir çətinlik qarşısında qalır.

Məlumdur ki, ədəbi dilimizin doğma sözlərində vurğu, adətən, sözün son hecası üzərinə düşür. Lakin televiziya verilişlərinin aparıcıları arasında tələffüzdə vurğu ilə əlaqədar bu ədəbi dil normasının da gözlənmədiyi az müşahidə olunmur. Məsələn, “başqa” əvəzinə “başqa”, “çağır” əvəzinə “çağır”, “büttün” əvəzinə “büttün”, “oxu” əvəzinə “oxu” kimi deyimlərə az rast gəlmirik. Lakin bununla belə telejurnalıstlarımız arasında vurğu ilə bağlı kütləvi tələffüz qüsurları, adətən, yad mənşəli, əcnəbi sözlərin deyimində müşahidə olunur. Məsələn, Homer Homer kimi, Paris Paris kimi, kafedra kafedra kimi və s. tələffüz olunur.

Ümumiyyətlə, ədəbi dilimizin orfoepik normaları baxımından alınma sözlərin tələffüzündə telejurnalıstlarımız, xüsusilə həssas və ehtiyatlı olmalıdır. Məlumdur ki, indiki azad bazar iqtisadiyyati şəraitində müstəqilliyimizin bəhrəsi kimi başqa dünya xalqları ilə sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi əlaqələrin xeyli genişləndiyi məqamda dilimizə çoxlu yeni sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlər isə, adətən, ilk dəfə televiziyanın səslənir və geniş kütlələrin tələffüzünə köçürürlər. Ona görə də belə sözlərin ədəbi dilimizin orfoepik normalarına müvafiq tələffüzü, da-ha doğrusu, bu tələffüzə həmin sözlərin uyğunlaşdırılması işi

bilavasitə telejurnalıstların üzərinə düşür. Öz fəaliyyətinin əsas kütləsini maarifçilik istiqamətinə yönəldən televiziya verilişləri bu mənada, xüsusilə çeviklik göstərməli, həmin söz, ifadə və birləşmələrin daha uyğun və optimal tələffüz variantının tapılmasında fəal olmalıdır. Məsələ burasındadır ki, həmin sözlərin fəaliyyəti bizim izahlı dilçilik lügətlərində öz məna şərhini və tələffüz şəklini tapmadığı üçün televiziya verilişləri aparıcıları bu yöndə bəlkə də dilçi vəzifəsini icra etməlidirlər. Dilimizə yenicə daxil olmuş bu cür sözlərin – terminlərin tələffüzündə variantlılığa yol verilməsinə qarşı ilk səddi onlar çəkməlidirlər. Dilimizin yad dilə xas tələffüz çalarlarının kor-koranə təqlid edilməsi tələffüz normalarının pozulmasının əsas səbəblərindən biri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, adamlar üçün, yeni danışanlar üçün vahid, universal normalar təyin etmək çətin olduğu kimi, ədəbi tələffüz üçün də müvafiq universal normalar müəyyənləşdirmək çətindir. Belə bir çətinlik hər şeydən əvvəl, şifahi dilin spesifikasiyından, onda subyektiv-psixoloji başlangıçın da mövcud olmasından irəli gəlir. Lakin bununla belə dilçilərimiz uzun illərin gərgin əməyi nəticəsində tələffüz vasitələri kimi sait və samit səslər üçün normativ hallar müəyyənləşdirmişlər ki, bu normaları gözləmək televiziya jurnalıstlarının də qarşısında bir vəzifə kimi durmalıdır. Onların bəzisini burada göstərməyə ehtiyac var. Məsələn, məlumdur ki, dilimizin orfoepiya normalarına rəğmən müəyyən məqamlarda sait səslər mütləq tələffüz edilməlidir.

Leksik normalar və leksik vasitələrdən istifadə. Dilin lügət fondu, leksik tərkibi ilə cəmiyyətdə baş verən ictimai-tarixi proseslər, milli inkişaf və tərəqqi arasında sıx asılılıq vardır. Çünkü hər bir xalqın maddi və mənəvi varlığı, onun sosial-mədəni səviyyəsi, mifli dünyagörüşü ilk növbədə öz ifadəsini söz-

də – leksik vahiddə tapır. Bu mənada telejurnalistikada dil vahidi kimi sözə həssaslıq, sözlə professional rəftar, onun emosional və məntiqi, forma və məzmun cəhətlərini bir toplu halında qavramaq bacarığı mühüm şərtləndəndir. Bəzən bütöv bir telemətn içərisində öz məqamını tapmayan, yerində işlənməyən hər hansı bir söz bütövlükdə söz axınıni pozur, fikir anlaşılmazlığı yaradır, deməli, təbii ki, verilən biliyin, məlumat və informasiyanın tamaşaçı-dinləyici tərəfindən qarvanılmasını da çətinləşdirir. Digər tərəfdən, bunu də nəzərə almaq lazımdır ki, televiziyyada söz, adətən, təsvirlə sinxron şəkildə müşayiət olunur. Yəni burada görmə-təsvir ilə eşitmə-söz deyimin birinin digərini tamamlaması vacib şərtlərdəndir. Təsvir sözə əyalilik, maddilik bəxş etdiyi kimi, söz də gərək təsvirin məzmun və mahiyyətini, onun səciyyəvi keyfiyyət göstəricilərini açıb üzə çıxara bilsin. Bütün bunlar telejurnalistlərimizin üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyur. Çünkü leksik normaların müəyyənləşməsində, sabitləşməsində və ya normadan yayınma, dilin ümumi sistemindən kənaraçixma hallarında onların fəallığı inkare-dilməz bir faktdır. Adətən, tamaşaçı-dinləyici auditoriyası yeniyetmələrdən və gənclərdən ibarət olan televiziya verilişləri leksik normalara obyektiv və elmi əsaslarla əməl etməkdə əsl nümunə göstərməlidirlər.

Dünya dilləri, xüsusilə söz yaradıcılığı lügət tərkibi baxımindan daimi təmas və qarşılıqlı əlaqələrdədir. Bütün bunlar leksik normaların müəyyənləşdirilməsi işinin, bu əsasda dilin sistemini zədələmədən onun qanun və qaydalarına obyektiv şəkildə əməl etmək vəzifəsinin nə qədər çətin olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Bununla belə, televiziya verilişləri aparıcılarının öz dil-təhkiyə sistemini qurarkən sözdən istifadədə yadda saxlamalı olduğu bəzi prinsipləri burada qeyd etməyə ehtiyac vardır. Bunlardan birincisi, sözdən düzgün istifadə normasıdır.

Məlumdur ki, dilimizin lügət tərkibi zəngin olduğu kimi, fikrin məna çalarlarını, məzmun incəliklərini bütün xətləri ilə ifadə etməyə də qadir bir dildir. Bu dilin lügət tərkibi özünün sinoni-mik cərgəsi ilə, məntiqi bütövlüyü, məzmun tamlığı, ekspres-siv, emosional və nəhayət, obrazlı tutumu ilə nəinki türk dilləri ailəsində, habelə dünya dilləri sırasında öncül bir mövqe tutmaqdadır. Bu isə o deməkdir ki, dilimizin lügət tərkibi sözdən istifadə imkanlarını xeyli genişləndirdiyi kimi, jurnalistə söz seçmək, məna incəliklərini fərqləndirmək üçün də geniş im-kanlar açmış olur. Sözdən düzgün istifadə leksik normalardan ən mü hümü kimi onun işlənmə məqamının dürüst tapılmasında üzə çıxır. Söz yerindədirmi? O, telemətnin tamamlayıcı ele-menti ola bilərmi? Fikir axınımı izafı yüklə yüklemir ki? Bütün bu suallara doğru cavab sözdən düzgün istifadənin əsas şərtlə-rindəndir. Sözün ümumi mətn daxilində işlənmə məqamı də-qıqləşdirilməyəndə və ya ümumi mətnə ya gəlişigözəllik xati-rinə, ya sadəcə olaraq lügət ehtiyatının qitlığı gətiriləndə o za-man, təbii ki, nitq qüsurlu olur. Bu, xüsusilə telejurnalıstin şifa-hi nitqində eybəcər bir şəkil alır. Televiziya verilişi aparıcılarının dilində çox tez-tez işlənən *deməli*, *məhz*, *baxımdan*, *bu mənada*, *nögteyi-nəzər*, *tərəf-müqabil*, *şey*, *haradasa*, *hansi ki*, *necə deyərlər* və s. bu kimi deyim və ifadələr fikrimizə səciy-yəvi nümunələrdir. Sözdən düzgün istifadə normasının pozul-ması ən çox özünü sözlükdə eks etdirir. Məsələn, aparıcıının dilindən eşidirik: “*Dinləyicilər təkliflərimizi haradasa qəbul etməyə bilərlər. Olsun ki, dediklərimiz onlara inandırıcı görün-məsin. Lakin bununla belə müşahidələr demək olar ki, həmişə dediklərimizi təsdiq edir*”. Və ya: “*Həmsöhbətim müəyyən mənada haqlıdır, necə deyərlər, ona başa düşmək olar*”. Daha başqa bir nümunə: “*Məhz bu mənada mənim mövqeyim, necə deyərlər çoxlarının ürəyincə deyil*”.

Söz üzərində müntəzəm və davamlı şəkildə işləmək jurnalist üçün həyati dəyər daşıyan bir vərdiş olmalıdır. Ümumxalq dilini, onun dialekt və şivə çeşidlərini, ədəbi dilin sistem və qanun-qaydalarını, bu dilin başqa dillərlə qarşılıqlı təmasda zənginləşmə axarlarını, heç olmazsa, kafi dərəcədə bilməyən jurnalist təbii ki, tamaşaçı-dinləyici ilə üz-üzə qalarkən özünü narahat hiss edəcək.

Televiziya verilişlərinin dilində milli dilin öz daxili imkanları hesabına yaradılmış yeni sözlərdən fəal istifadəni müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Xüsusilə ölkəmiz müstəqillik yoluna qədəm qoyandan sonra bu prosesin genişlənməsi dilimizin də müstəqilləşmə yolunda olduğunun ifadəsi kimi başa düşülməlidir. Məsələn, *kvorum* əvəzinə yetərsəy, *parlament* əvəzinə *Milli Meclis*, *privatizasiya* əvəzinə özəlləşdirmə kimi söz və ifadələrin ədəbi dilimizin lügət fonduna daxil edilməsində və kütləviləşdirilməsində bizim jurnalistlərimizin də layiqli əməyi vardır.

Televiziya verilişlərinin dilini ədəbi dilimizin leksik normaları baxımından öyrənərkən terminlərdən istifadəni də mühüm normalardan biri kimi xatırlatmaq vacibdir.

Televiziyanın ayrı-ayrı verilişləri dilimizin terminoloji cəb-bəxanasına istər-istəməz daha tez-tez müraciət etməli olur. Məsələn, “Sağlamlıq” verilişində tibbə dair, tədris-təlim verilişlərində pedaqogikaya aid, elmi bilikləri yayan verilişlərdə müxtəlif peşə və ixtisaslara aid terminlərdən istifadə zərurəti yaranır. Lakin terminlərdən istifadə edərkən norma baxımından burada, təbii ki, müəyyən əndazə və ölçü-biçi gözlənilməlidir. Əks halda, televiziya verilişlərinin əsas prinsiplərdən biri — onun kütləviliyi və hamiya aidliyi prinsipi pozulmuş olardı. Deməli, müxtəlif mənşəli və müxtəlif məzmunlu terminlərin, məfhüm və anlayışların tamaşaçıya və dinləyiciyə çatdırılmasında uyğun

üsul və vasitələrin, əlverişli yol və imkanların axtarılıb tapılması telejurnalisten qarşısında mühüm vəzifə kimi durmalıdır.

Verilişlər hazırlanarkən müxtəlif sahələrə aid terminləri ümumxalq və danışq dilindən almaq daha məqsədə uyğun olardı. Əgər telemətn sərf elmi mövzuya və ya hər hansı bir ixtisas sahəsinə həsr edilibsə, burada da, yeri gəldikcə, sadələşmələr aparmaq, terminin kütləvi, aydın və anlaşıqlı qarşılığını tapmaq olduqca vacibdir.

Televiziya verilişlərinin dilində terminlərin işlədilməsi baxımdan başqa bir qüsür da paralellikdə təzahür edir. Bu da öz növbəsində leksik normanın pozulmasına götərib çıxarıır. Ümmiyyətlə, birvariantlılıq, qeyri-sinonimlik terminlərinin yaranmasında əsas məntiq-dil prinsipi kimi çıxış edir. Televiziya verilişi dilində isə termin bir verilişdə bir cür, digər verilişdə başqa cür işlənir. Bəzən hətta jurnalist eyni mətn daxilində, bir verilişdə eyni məshhumu müxtəlif terminlərlə ifadə edir, termin müxtəlifiyinə yol verir. Məsələn, *deputat-millet vəkili, aptek-əczəxana* və s. Sözün bu mənasında terminlərə müraciət edərkən jurnalist birinci növbədə terminin işleklik dairesindən, anlaşma hüdudlarından çıxış etməli, onun nisbi kütləviliyinə əsaslanmalıdır. Televiziya jurnalistlərinin bu istiqamətdə işi həm də qanuna uyğun bir prosesi — termin paralelliyində adlardan birinin sıradan çıxmazı kimi təbii bir prosesi sürətləndirmiş olardı.

Nəticə etibarilə deyək ki, əcnəbi sözlərin işlədilməsi məsələsinə jurnalistlərimiz xüsusi həssaslıqla yanaşmalıdır. Unutmaq olmaz ki, sözlərin başqa dildən alınmasının müəyyən bir zəruri əsası olmalıdır. İstənilən vaxt istənilən sözü alıb işlətmək, belə təşəbbüslerdə subyektivizmə yol vermək düzgün deyil. Hər cür əcnəbi sözü dilə daxil etmək, bu sahədə xüsusi bir canfəşanlıq göstərmək çox zaman mənfi nəticə verir, dili qəlizləşdirir və başa düşülməz edir.

Jurnalistikada, o cümlədən televiziya jurnalistikasında morfoloji və sintaktik normaları, bir az da konkret desək qrammatik normaları dərindən bilmək, onların dinamikasından, qarşılıqlı əlaqələrindən, nitq aktında yeri və mövqeyindən baş çıxarmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, biz öz fikirlərimizi, duyğu və təəssüratımızı dil-nitq prosesinə cəlb edərkən müəyyən qrammatik əlaqələrə, forma və birləşmələrə istinad edirik və bu zaman təbii ki, həmin əlaqə forma və birləşmələrin ümumidlə vahidləri olduğu fikrindən çıxış edir. Publisist əsərlər, eləcə də telepublisistika ayrı-ayrı janrlarda, mövzularda yazıldığından hər bir janın təbiətinə, məhiyyətinə uyğun leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir. Dilə xas olan və daha çox bədii üslubu səciyyələndirən, bədii əsərlərin əsas əlamətləri saylan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisist əsərlərə də sirayət edir. Elmi və bədii təfəkkürün sintezi saylan publisistikada, şübhəsiz ki, müxtəlif leksik-semantik söz qrupları, morfoloji, sintaktik kateqoriyalar zəngin üslubi çalarlar, publisistik üslubu fərqləndirən, ayıran cəhətlərə xidmət edəcəkdir.

Morfoloji kateqoriya kimi fel zamanları teletəsvir və teleinformasiyada daha çox ekspressiv səciyyə daşıdığı üçün onun üslubi, estetik və leksik imkanları daha genişdir. Xüsusilə felin indiki zamanı verilişlərdə ifadəlilik və emosionallıq yaratmaq baxımından digər fel zamanlarını tez-tez əvəz edir. “Müəllim nüfuzu”, “Zamanla üz-üzə”, “Elm, islahatlar, problemlər” və digər verilişlər, adətən, “dəyirmi stol”lar, sinif-auditoriya formalarında, reportaj və söhbətlər şəklində qurulduğundan burada xəbərin - informasiyanın tamamlayıcı vahidi kimi felin indiki zamanının məntiqi və üslubi imkanları şəksizdir.

Fel zamanları özlərinin morfoloji əlamətlərilə də televiziya jurnalistikasında maraqlı bir təkamül prosesi keçirməkdədir.

Məsələn, məlum olmuşdur ki, televiziya verilişlərinin dilində nəqli keçmiş zamanın birinci forması *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* şəkilçisi ilə müqayisədə ikinci forması (nisbi keçmiş) *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisi daha fəaldır. Daha doğrusu, bu forma artıq şifahi jurnalist nitqi üçün qərarlaşmış və sabitləşmişdir.

Televiziya verilişlərinin dilini dilimizin sintaktik normaları işığında nəzərdən keçirərkən, hər şeydən əvvəl, mübtəda ilə xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması prinsipinə əməl olunmasının vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Çünkü fikir bitkinliyini, informasiya, məlumat dəqiqliyini və bütövlüyünü, məntiqi tamlığı və məzmun dolğunluğunu bu prinsipdən kənardə düşünmək qeyri-mümkündür. Təəssüf ki, ayrı-ayrı verilişlərdə, xüsusilə ixtisas sahələri ilə bağlı verilişlərdə bu prinsip heç də həmişə gözlənilmir. Mübtəda ilə xəbər arasında qrammatik dissonans baş verir; mübtəda xəbərin subyektinə, xəbər mübtədanın predikativinə çevrilə bilmir. Beləliklə, verilən bilik və ya məlumat məzmunca havadan asılı qalmış olur.

Televiziya dili nəticə etibarilə şifahi ünsiyyət forması olduğunu üçün burada adlıq və yarımcıq cümlələrin, sintaktik fiqurların six-six işlənilməsi təbii bir haldır. Məsələn, danışanda hər hansı bir sintaktik birləşmədə ikinci tərəfin mənsubluğu üzdə olduğu üçün və ya uzunçuluqdan qaçmaq naminə, adətən, birinci tərəf deyilmir. Lakin şifahi telenitqdə belə sərbəstliyə o zaman yol verilir ki, mənsubiyyət doğrudan də birinci tərəfin funksiyasını icra etməyə qadir olsun, məna dolaşıqlığına, subyektlərin üst-üstə düşməsinə gətirib çıxarması.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNİN DİLİNİN ÜSLUBI MÖVQEYİ

FUNKSİONAL ÜSLUB ANLAYIŞI

Üslub sözünə gündəlik həyatda, xüsusilə sənətin müxtəlif sahələri, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, o cümlədən dilçiliklə bağlı söhbətlərdə çox tez-tez rast gəlirik.

Dilçilikdə üslub, sözün ən geniş anlamında dil ünsiyyəti və sitələrinin sistemi kimi başa düşülə bilər.

Bizim dilimiz istər yazılı, istər şifahi — fərqi yoxdur həmişə müəyyən bir üslub hüdudlarında mövcud olur. Ona görə də ədəbi dilimizin üslublarının ümumi — universal və funksional səciyyəsi haqqında müəyyən bir biliyə malik olmaq hər bir jurnalistin qarşısında vacib vəzifə kimi durmalıdır. Digər tərəfdən jurnalistin özü də düşüncə, peşəkarlıq keyfiyyətlərinə görə hər hansı bir fərdi-sosial üslub dairəsində nitqini formalasdırı bilir və bu cəhdində dil amili bəlkə də ən güclü amil kimi özünü göstərir. Fərdi üslub alimin, yazıcıının, o cümlədən televiziya jurnalistinin dil baxımından fərdi ifadə tərzi, yaradıcılıq ədasıdır. Maraqlıdır ki, qədim Yunanistanda və Romada üslub elə fərdi ifadə və inikas tərzi, yaradıcılıq ədası kimi qəbul edilirdi. “Üslub insanların özüdür” fikri əbəs yaranmamışdır. Üslub fərdi nitq müxtəlifliyi və rəngarəngliyidir. Dünyada nə qədər insan varsa, o qədər də üslub vardır qənaətləri dilçilik üçün də təzə fikir deyildir.

Milli dilçiliyimizdə məqsəd və mövzusundan asılı olaraq, üslubiyatın aşağıdakı növləri göstərilir: a) ümumi və xüsusi üslubiy-

yat; b) nəzəri və təcrübi üslubiyyat; c) təsviri, tarixi və müqayisəli üslubiyyat.

Əvvəldə nəzərdən keçirdiyimiz bölgü və təsnifatlardakı zahiri müxtəliflik üslubiyyat haqqında mövcud olan təsəvvürə fərqləndirici deyil, daha çox tamamlayıcı vahidlər kimi daxil olur.

Bu deyilənlər, əlbəttə ki, televiziya jurnalistləri qarşısında dilimizin üslubiyatını bir mütəxəssis qədər dərindən bilmək tələbi qoymur. Burada, sadəcə olaraq, söhbət ondan gedir ki, həmin jurnalistin peşəkar taleyində üslub gerçəkliliyinin əhəmiyyət və dəyəri bir daha xatırlansın. Müşahidələr göstərir ki, dilin qrammatikasını dərindən mənimsəmə, zəngin lüğət fondu hələ jurnalistin yüksək nitq mədəniyyətinə malik olduğuna əsas və haqq vermir. Əgər qrammatik savad, zəngin lüğət üslubi kamilliliklə qovuşub tamamlanırsa, həqiqi uğur qazanmaq, yaradıcı nitq mədəniyyəti nümayiş etdirmək mümkün deyildir. Dildə mövcud olan elə keyfiyyətlər vardır ki, onları qrammatik vasitələrlə üzə çıxarmaq və ya kompensasiya etmək mümkün deyildir.

Dildə müxtəlif üslubların yaranması tarixi-ictimai zərurətin ifadəsi kimi baş vermişdir. Hər bir ədəbi dildə müxtəlif sahələr üzrə işlənən ifadə sistemi vardır. Bu müxtəliflik onların arasında təbii ki, müəyyən fərqlər yaradır. İfadə sistemləri arasındaki fərqlər dilin ünsiyyət vəzifəsinin hansı sahədə, nə kimi şəraitdə icra olunması ilə əlaqədardır. Müəyyən qrup ifadə vasitələri bu və ya digər ünsiyyət sahəsində daha çox və kütləvi şəkildə işlənir, bu sahə üçün daha səciyyəvi təsir bağışlayır. İfadə vasitələrinin bu cür sistem təşkil etməsi isə öz növbəsində nitq üslublarının təşəkkül tapması üçün şərait yaratmış olur.

Tarixən funksional üslubların yaranmasında yazıçıların, ziyanlılarının, din xadimlərinin, müəllimlərin xüsusi əməyi olmuşdur. Üslubları yaradan və inkişaf etdirən əsasən əmək fəaliyyəti sahəsinin mütəxəssisləridir. Ona görə də alim elmi üslubun,

yazıçı bədii üslubun, jurnalist publisistik üslubun təkmilləşməsində xüsusi rola malikdir.

Bu doğru fikrə yalnız onu əlavə edək ki, müasir jurnalist bu gün yalnız publisistik üslubun deyil, digər üslubların da təkmilləşməsinə öz töhfəsini verir.

Millətin mədəni-mənəvi simasını müəyyənləşdirən, sivilizasiya hadisəsi kimi təzahür edən televiziya, habelə radio, kino və s. bir qayda olaraq özünü şifahi ədəbi dildə realizə edir. Bu cahanşüməl elmi-texniki nailiyyətlər həm də ədəbi dilin şifahi nitq auditoriyalarıdır, şifahi informasiya və ünsiyyətin vasitəsidir. Deməli, onun ədəbi dilin şifahi ədəbi dil üslubuna və ya danışiq üslubuna öz töhfəsi vardır.

Materialda da məhz bu gerçəklilikdən çıxış edərək televiziya verilişlərinin dilinin üslubi mövqeyi və imkanları probleminə birlinci olaraq ədəbi danışiq üslubu baxımından yanaşmaq məqsədə uyğun hesab edildi.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ VƏ ƏDƏBİ DANIŞIQ ÜSLUBU

Dəbəti danışiq üslubu janr baxımından da rəngarəng və çoxnövlüdür: məsələn, məruzə, mühazirə, çıxış, dialoq, müsahibə, söhbət və s. Təbii ki, belə janr müxtəlifliyi ədəbi danışiq üslubunun daxilində müəyyən üslub variantlarının da varlığını şərtləndirmiş olur. Ədəbi danışiq üslubunu professor A.Qurbanov rəsmi ədəbi danışiq üslubu və qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubu deyə iki mikroüsluba bölgəkən televiziya üslubunu ədəbi danışiq üslubunun variantı kimi təqdim edir.¹

¹ Bax: A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1967.

Ədəbi danışq dilinin televiziya üslubu digər üslublar silsiləsində ən cavani olsa da işləklik dərəcəsinə, əhatə dairəsinə, şifahi ədəbi dilə, istinad gücünə görə müstəsna mövqeyə malikdir.

Ədəbi danışq dilinin televiziya üslubu janr baxımından, verilişin məruzə, mühazirə, dərs, dialoq, “dəyirmi stol”, reportaj, söhbət, intervü və s. şəklində aparılması baxımından rəngarəng olduğu kimi, özünün dil əlamətlərinə görə də çox yönlü və müxtəlifdir.

Televiziya verilişlərinin dilində ədəbi danışq üslubu, heç şübhəsiz, ilk növbədə mövzunun məqsəd və vəzifələri ilə sıx bağlı olub, danışq şəraitini və işlənmə mühitini əhatə edir. Televiziya verilişlərində və ümumiyyətlə, insanlar arasında ünsiyət çox müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə, müxtəlif məzmunda olur. Buna görə danışq da, nitq də müxtəlif çalarlıqda təzahür edir. Danışq iki şəxs arasındamı olur, yoxsa bir şəxs yiğincədamı nitq söyləyir, auditoriyada mühazirəmi oxuyur, sinifdə dərsmi deyir, yaxud bir şəxs radiodamı, televiziyadamı çıxış edir? Danışan kimdir və kimə müraciət edərək danışır? Danışan qocadırmı, cavandırmı, uşaqdırmı? Müsahiblər tanışdırırları, yoxsa tanış deyillər? — Şifahi ədəbi danışq üslubu teleauditoriya ilə ünsiyətə girən televiziya jurnalistinin qarşısına bu sualları bütün kəskinliyi ilə qoyur. Və onun jurnalist karyerası əsində bu suallara doğru cavab verməsindən asılı olur. Əgər aparıcı və ya jurnalist bu suallara doğru cavab verə bilərsə, deməli, o, ədəbi danışığın üslubi əlamətlərini də dürüst biləcəkdir.

Məlumdur ki, ədəbi danışq üslubu ümumxalq dilinin danışq qoluna daha yaxın olduğu üçün onun səciyyəvi əlamət və göstəricilərindən də fasiləsiz olaraq bəhrələnir. Məsələn, ədəbi danışq üslubu bu fonetika sahəsində televiziya jurnalistindən tələb edir ki, o, şəraitlə, məqamla, auditoriya və kontingetlə hesablaşaraq, xüsusilə canlı yayımlar zamanı sözlərin tələffüzünə

ciddi nəzarət etsin, nə zaman ucadan, nə zaman alçaqdan danışmağın məqamını duymağın bacarsın. Və ya nitq prosesində intonasiya əlamətləri ilə xüsusi üslubi məqam yarada bilsin.

Mənətiqi vurgu ilə intonasiya arasında tarazlığın qorunub saxlanması televiziya verilişlərində ədəbi danışq üslubunun əsas yönlərindən biri kimi əks olunur.

Nitqində ədəbi danışq üslubunu qoruyub saxlamaq istəyən televiziya jurnalisti dilimizin lügət tərkibinə də həssas yanaşmalı, mətn – veriliş daxilində sözün işlənmə məqamını doğru, dürüst müəyyənləşdirilməlidir. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dilmizdəki sözlər digər dil vahidləri ilə müqayisədə xüsusi üslubi üstünlüyü malikdir. Sözə xas olan obrazlılıq, sinonimlik, ekspresivlik və emosionallıq ona mətn daxilində xüsusi bir üslubi əməkliyət qazandırır.

Televiziya jurnalisti sözlə işlərkən belə bir cəhəti də yadda saxlamalıdır ki, ədəbi danışq üslubu ümumxalq danışq dili bazasında təşəkkül tapdığı üçün o, ümumişlək sözlərə daha çox istinad etməlidir. Terminlərlə yüklenmiş, mənası anlaşılmaz, deyilişi çətin sözlərdən qaçmaq lazımdır. Əvəzində isə idiomatik ifadələrə, çıxmənalı sözlərə, frazeoloji vahidlərə daha geniş yer vermək məsləhətdir. Ədəbi danışq üslubunun jurnalist qarşısında bir tələb və şərt kimi qoyduğu ünsiyyət aydınlığı və axılcılığına, kommunikativ əlaqə tamlığına bu üslubi vasitələrlə da ha tez və daha təsirli nail olmaq mümkündür.

Ədəbi danışq üslubu dilimizin qrammatikası sahəsində də televiziya jurnalistlərinin qarşısına xüsusi tələblər qoyur. Məsələn, elliptik təhkiyə ədəbi danışq üslubunun başlıca əlamətlərindəndir. Şifahi ədəbi danışqda üslubi məqam elədir ki, burada tam və bütöv cümlələrə, xüsusilə mürəkkəb cümlə tiplərinə ehtiyac hiss olunmur. Əslində belə danışq tərzi nitqi sönükləşdirir və onu hərarətsiz edir. Televiziya jurnalisti fikrin ifadəsin-

də, xüsusilə dialoqlar, “dəyirmi stol”lar, müsahibə və intervü'lər zamanı müxtəsər və yarımcıq cümlələrə daha geniş meydan verməlidir.

Ədəbi danışq üslubu baxımından telejurnalistikada başqa bir səciyyəvi qüsur da morfoloji aspektdə təzahür edir: söz-morfe-min hər cür vəziyyətdə yazıldığı kimi tələffüz edilməsi əslində bu qüsurun mənbəyini tamam başqa bir yerdə — yəni dilimizin yazı qaydaları ilə tələffüz qaydaları arasındaki qarşılıqlı asılılıq və əlaqələrinin müasir gerçəklik baxımından öyrənilməməsində axtarmaq lazımdır. Lakin bununla belə, ədəbi danışq üslubuna riayət etməyə can atan hər bir jurnalist bir neçə prinsipial məqama mütləq diqqət yetirməlidir.

Qənaət prinsipi dilin üslub, o cümlədən ədəbi danışq üslubu qatında əsas prinsip kimi çıxış edir. Məsələn, qrammatikamız aid elmi ədəbiyyata, yazı normalarına aid kitab və dərsliklərə nəzər salsaq, görərik ki, hər yerdə felin şərt şəklinin və xəbər şəklinin şühudi keçmiş zaman formasından başqa, yerdə qalan fel şəkillərinin ikinci şəxs cəminin morfoloji əlaməti *-siniz*, *-sunuz*, *-sünüz* şəklində təqdim olunur: *yaşayırsınız*, *götürməlisiniz*, *oxumalısınız*, *qaldıracaqsınız* və s.

Xəbərlik kateqoriyasında da ikinci şəxsin cəmi mənasında həmin şəkilcidən istifadə edilir: *peşəkarsınız*, *müəllimsiniz* və s.

Halbuki uzun müddətdir bədii dildə, xüsusilə şifahi ədəbi dil üslubunda həmin sözlər üslubi — morfoloji qənaət prinsipinə uyğun olaraq *yaşayırsız*, *oxumalısız*, *qaldıracaqsız*, *götürməlisiz*, *peşəkarsız*, *müəllimsiz* kimi işlənməkdədir.

Ədəbi danışq üslubunun bir mühüm əlaməti də etnolingvistik aspektdə üzə çıxır. Yəni şifahi danışq, adətən, jestlərlə və mimika ilə müşayiət olunur. Telejurnalistikada jestlərdən və mikikalardan yerli-yerində istifadə mühüm üslubi imkan mənbəyidir. Dinləyicini istiqamətləndirmək, onu səfərbər etmək, fikri

gücləndirmək, əlavə ekspressiv və emosional ovqat yaratmaq baxımından televiziya jurnalisti özünün şifahi nitqini jestləri və mimikası ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalı, telemətin qavranılmasında bu etnolinqvistik əlamətlərdən məqsədə uyğun şəkildə bəhrələnməlidir.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİ VƏ PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslub dilin hər iki qolunu – həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dili əhatə edən, çevik, ən işlək ədəbi dil üslublarından biridir. Publisistik üslub üçün başlıca şərt odur ki, bu üslubda yazılan əsərlərdə həyatı problemlər, ictimai-mənəvi məsələlər geniş xalq kütłələrinin anlayacağı bir səviyyədə izah və şərh olunsun. Əslində telejurnalıst elə publisistdir. Onun həyat materialı da, ünvanladığı obyekt də xalqın və kütłənin özüdür. Publisistik üslub sənədlər, faktlar, statik göstəricilər zəminində qurulur. Dil faktın sənədli mötəbərliyinə arxalanır və əsaslanır. Dil publisistik üslubun verdiyi imkanlar çərçivəsində faktları, məlumatları, sənədləri təhlil edir, aşdırır və nəhayət, qiymətləndirir.

Telejurnalistikada hadisəyə publisistik münasibət ilk dəfə və öncə dildə təzahür edir, qiymətvermə, dəyərləndirmə birinci növbədə təhkiyənin özündə əks olunur.

Televiziya verilişlərinin dilini, müəyyən mənada, bütünlük də publisistik üslub əsasında formallaşan dil hesab etmək olar. Çünkü bu verilişlərin auditoriyası, mövzuları, məqsəd və vəzifələri, bir qayda olaraq, kütłəvilik prinsipinə əsaslanır. Hətta ən elmi mövzu, konkret ixtisas sahəsi belə məhz publisistik üslu-

bun tələbi ilə sadələşərək, kütləvi dil biçimini olaraq, kütlələrə çatdırılır. Ədəbi dilin publisistik funksional üslubu universal xarakterdə olub, kütləvi kommunikasiya üçün geniş istifadə edilir. Hər cür kütləvi informasiya qəzet, jurnal, radio, televiziya vəsiyyəti ilə mitinq və iclaslardakı çıxışlarla, əsasən, publisistik üslubda geniş xalq kütlələrinə çatdırılır.

Publisistik üslub telejurnalistikada dilin müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. O, fonetik, qrammatik, lügət tərkibi sahələrində jurnalist qarşısında konkret fərqləndirici şərtlər qoyur. Bunlar təsadüfi şərtlər deyil. Publisistik ədəbiyyat öz məzmununda iqtisadi, siyasi, mədəni, fəlsəfi, dini və s. problemləri əhatə etdiyinə görə həmin sahələrlə əlaqədar anlayışlarla bağlı burada dil vahidlərindən istifadə olunur. Bununla da publisistik üslubun xüsusi dil əlamətləri özünü göstərir. Məsələn: fonetika sahəsi ilə əlaqədar deyə bilərik ki, publisistik üslubdan dilin həm yazılı, həm də şifahi qolunda istifadə edildiyi üçün jurnalistdən tələb olunur ki, o, səsləri tam və bütöv tələffüz etsin. Publisistik üslub səslərin aydın tələffüzünü gözləməklə bərabər nitq axınında onların ahengdarlığını, tonunu, melodiyasını, sürət və tempini də izləməyi jurnalist qarşısına bir tələb kimi qoyur.

Televeriliş aparıcıları unutmamalıdır ki, publisistik üslub yalnız informasiya vermə, biliyi ötürmə və ya problemi qaldırma işinə xidmət etmir. O həm də səfərbəredici, təşkiledici, fəallaşdırıcı xarakter daşıyır.

Televerilişlərin dilində publisistik üslubun yerindən və mövqeyindən danışarkən dilimizin lügət tərkibinin bu sahədəki rolu da nəzərə alınmalıdır.

Televiziya verilişlərinin dilində publisist təhkiyənin üslubi zənginliyi və üslubı imkan genişliyini təmin edən amillərdən biri də həmin üslubun digər üslublarla, xüsusilə elmi və bədii üs-

lubla qarşılıqlı təmaslarında üzə çıxır. Başqa sözlə desək, jurnalist publisist materialı təqdim edərkən, yalnız sadəcə publisistik üslubun dil əlamətləri ilə kifayətlənmir, yeri gəldikcə məqamına görə bədii üslubun dil-təhkiyə və janr imkanlarından da istifadə edir. Əgər biz fikrimizə konkret misal kimi publisistik üslubun lügəvi vahidlər cəbbəxanasına nəzər salsaq, maraqlı bir faktla qarsılaşırıq. Məlum olur ki, bu cəbbəxana elmi, siyasi, ictimai terminologiyaya biganə olmadığı kimi, bədii üslubun obrazlılıq, məcazlaşma keyfiyyətlərinə də yabançı deyildir.

Televiziya verilişləri geniş xalq kütlələrinə, biliyindən, sadavından, yaşıdan və həyat təcrübəsindən asılı olmayaraq, həmçün hər kəsə ünvanlandığı üçün burada təbii ki, dil daha plastikdir, üslub baxımından nisbi sərbəstliyə malikdir. Digər tərəfdən vahid publisistik üslub daxilində verilişlərdə qaldırılan hər hansı problem, toxunulan hər hansı bir mövzu lügəvi çəşni-sini öz ruhuna və öz mühitinə uyğun olaraq tapır. Məsələn, televiziya dilində ictimai-siyasi leksikadan, elmə, mədəniyyətə, ayrı-ayrı peşə sahələrinə aid terminlərdən geniş istifadə olunur. Və ya veriliş əgər milli – tarixi, etnoqrafiq, məişət ənənələri mövzusuna həsr olunmuşsa, publisistik üslub çox asanlıqla məqamına görə tarixizmlərə, məhdud dairədə işlənən söz və ifadələrə müraciət edir.

Məlumdur ki, televiziya verilişlərində publisistik üslub yalnız informasiya və biliyin ötürülməsi deyildir. O həm də qiyamətvermə, dəyərləndirmə, hadisə və faktı sosial və milli mövqelərdən işıqlandırmaq vasitəsidir.

VERİLİŞLƏRİN DİLİ: BƏDİİ VƏ ELMİ ÜSLUB

Bəzən “bədii üslub” adına, “bədii dil” ifadəsinə də rast gəlirik. Belə bir paralellik ondan doğur ki, müəyyən qrup dilçilər və poetika nəzəriyyəciləri bədii üslubun funksional olduğu, yəni milli ədəbi dil hüdudlarında fəaliyyət göstərdiyi fikrini qəbul etmirlər. Onların fikrincə, burada yalnız bədii ədəbiyyatın dilindən söhbət gedə bilər. Bu fikir bir də ona görə yanlışdır ki, o, obrazlı təfəkkürün və eləcə də obrazlı dilin sərhədlərini daral-daraq onu sırf bədii ədəbiyyatın inhisarına buraxır.

Bir qrup dilçilər isə “bədii üslub” anlayışını qəbul edir və bədii əsərləri bütövlükdə yox, onlardakı ancaq müəllif nitqini bədii üslub adlandırırlar. Onlar surətlərin danışığını qeyri-ədəbi hesab edirlər.

Bizim jurnalistlərimizin əksəriyyəti öz peşə sahələrinə parallel olaraq, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, nəzm və nəsrədə qələmlərini sınayırlar. Bu sıradə televiziya jurnalistləri də istisna təşkil etmirlər. Deyilənlər bir daha sübut edir ki, bədii üslub televiziya verilişlərinin dili üçün olduqca təbii və qanuna uyğun bir hadisədir. Mətnin mənimşənilməsində, onun qavranılmasıının asanlaşmasında və nəhayət, məqsədəmüvafiq dərk edilib yaddaşa köçürülməsində bu üslub jurnalistə xüsusi üstünlükler verir.

Hər hansı bir fikrin şifahi və yazılı ədəbiyyatdan gətirilən si-tat və faktlarla möhkəmləndirilməsi, dəlil-sübut məqamında bədii sözün obrazlı effektinə istinad, atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən yerli-yerində istifadə televiziya jurnalistinin tamaşaçı-dinləyici ilə kommunikativ əlaqəyə girməsində, qarşılıqlı, canlı

dialoq qurmasında, ən əsası mühakimələrinin təsirli və inandırıcı olmasında müstəsna rol oynayır.

Televeriliş aparıcıları unutmamalıdır ki, verilişlərdə üslubun təsiri altına düşmək əks-təsir də doğura bilər. Təhkiyənin zahiri bədii cilalanması, emosional obrazlı qabığı, deyimin ifrat dərəcədə bədii mütçərəddləşməyə uğraması məqsəddən yayın-maya gətirib çıxarar, diniyici-tamaşaçıya verilişin mahiyyətini anlamaqda mane olar. Bədii üslub adına bəzəkli kəlamlara, ibarəbazlığa, cümləpərdəzliyə, zahiri təsvir effektlərinə meyl (bu meyl isə təəssüf ki, jurnalistlər arasında çox müşahidə olunur) sadəcə olaraq sözçülüyü gətirib çıxarır.

Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri arasında qüsurlu bir hal da ritorik suallara, bədii nidalara yerli-yersiz aludəlikdə təzahür edir. Unutmaq olmaz ki, üslub üslub xatırınə yox, verilişin məqsəd və vəzifəsinə müvafiq seçilməlidir. Televiziya jurnalistinin orijinallığı və novatorluğu dediyi sözün nominal bədii yükündə və ya effektində yox, onun vasitəsilə qarşıya qoyulan məqsədə maksimum qısa və kəsə yolla çatmasında ifadə və əks olunur.

Televiziya verilişlərinin aparıcı mövzularından biri də elmi fəaliyyət sahəsidir. Elmi biliklərin yayılması, texniki nailiyyətlərin təbliği və intişarı, ictimai həyat hadisələri barədə məlumatların verilməsi balavasitə bu programların nəzarətindədir və onun vasitəsilə icra olunur. Biz televiziyyada bilik verən verilişlərdən danışırıqsa, əslində bu zaman elmi bilik verən verilişləri nəzərdə tuturuq. Elmi bilik isə dünyavi mədəniyyət hadisəsi kimi ciddi səciyyəyə və özünəməxsusluğa malikdir. Çünkü o, özünün təqdimatında və şərhində diqqəti həmişə məntiqi gerçekliyə yönəldir və dili də məhz bu istiqamətdə səfərbər olmağa dəvət edir. Dil, məntiq və məntiqi dil anlayışları dilçilikdə təzə hadisə deyildir və antik dövrdən ta bu günümüzə qədər bu mövzuya xeyli tədqiq-

qat əsəri həsr olunmuşdur. Burada mövzudan yayınmadan yalnız bunu qeyd edək ki, elmi biliyə xas olan məntiqlik, onun anlayışlar, məfhumlar, istilahlar, silogizmlərdən və s. ibarət sistem komponentləri həmin elmi biliyi ifadə edən dilə də təsirsiz qalmamış, bu dilin daxilində ədəbi dilin elmi üslubunu formalasdırmağa gətirib çıxarmışdır. Özünün təşəkkül tarixi baxımından bu üslub istisna olmaqla, dilimizin digər funksional üslubları ilə müqayisədə ən qədim və ən mükəmməl üslublardan biridir. Azərbaycan elmi istər tarixi-ənənəvi planda, istərsə də müasirlilik baxımından qazandığı uğurlarda, ictimai şüurun tərkib hissəsinə çevrilməkdə dilimizin elmi ~~üslub~~ üslubuna borcludur. Azərbaycan elmi inkişaf etdikcə onun üslubu da formalasdılmış və təkmilləşmişdir.

Elmi-tədris üslubu dedikdə, biz, hər şeydən əvvəl, televiziya programlarında yeni bilik verən verilişlərin dilini nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, burada ayrı-ayrı fənlərin, ixtisas sahələrinin teletədrisi müntəzəm olaraq həyata keçirilir. Məsələn, kimya, ingilis dili, fransız dili, alman dili və s. tədris olunur. Bu verilişlərdə elmi-tədris üslubu, təbii ki, konkret və ünvan baxımından görümlüdür. Bu üslub adətən, fənlərə maraq göstərənlər, həmin elm sahələrini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada çoxlarının başa düşmədiyi terminlərdən, məfhum və anlayışlardan nisbətən geniş istifadə etmək mümkündür.

Televiziya verilişlərinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən olan maarifçi-öyrədici proqramlar da elmi bilikləri yaymaqla və kütləviləşdirməklə məşğuldur. Ekranın yaradıcılıq qaydalarına əməl etməyə çalışan jurnalisti əsl çətinlik məhz burada yaxalayırlı: ya ciddi elmi bir mövzu şairanə-poetik bir dillə, obrazlı ibarərlə şərh və izah olunmağa başlanır, ya da təhkiyə quru, cansız terminlərlə, ağır və çoxpilləli sillogizmlərlə yüklenir. Hər

iki halda nəticə etibarı ilə elmi biliklərin yayılması və kütləvi-ləşdirilməsi məhz elmi-kütləvi üslub baxımından arxa plana atılmış olur.

Elmi-kütləvi üslub televiziya jurnalistindən tələb edir ki, imkan daxilində terminlər sadələşdirilsin, dilin öz doğma sözləri ilə ifadə olunsun, əgər buna imkan yoxdursa, onun açılışına, şərhinə imkan yaradılsın. Doğrudur, termin elm üçün ən başlıca dil-mən-tiq vasitəsidir. Onu sərbəst və ixtiyari şəkildə dəyişmək və əvəz etmək qeyri-mümkündür. Lakin bununla belə yaradıcı jurnalist burada da orijinal yol tutmalı, dilin bütün imkanlarından bacarıqla istifadə etməlidir.

Televiziya jurnalisti unutmamalıdır ki, istər elmi-tədris, istərsə də elmi-kütləvi üslubda anlayışın sərrast ifadəsi, onun təhkiyədə üslubi məqamının dəqiq müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu üslubda lirik haşıyələrə, bədii-emosional fona, ekspresiv sintaktik konstruksiyalara, məsələn, ritorik suallara, potetik xitablara, nida və modal sözlərə meydan açmaq qətiyyən yolverilməzdir. Elmi üslubda intonasiya və nitqin tempi kimi, fonetik baxımdan sözləri təşkil edən səslərin tənəffüsü də aydın, tam və bütöv olmalıdır. Çünkü bəzən bir sözün tələffüzündə yolverilən qüsür bütövlükdə təhkiyənin, deməli, həm də fikir axınının qüsüruna çevirilmiş olur.

TELEVİZİYA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ensiklopedik ədəbiyyatlarda, adətən, bəşəriyyətin əmək sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi, yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu kimi başa düşülən mədəniyyət anlayışının özünəməxsus linqvistik aspekti də vardır

ki, bu da dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, yazı mədəniyyəti kimi ifadələrdə təzahür edir.

Müasir dilçiliyimizdə nitq mədəniyyəti məsələlərinə marağın zəifliyini, nəzəri müddəaların qeyri-kafiliyini, qeyri-populyarlığını bir də bu faktdan görmək olar ki, ziyalılar mühitində, o cümlədən televiziya jurnalistləri arasında dil və nitq anlayışları, adətən, sinonim sözlər kimi başa düşülür, onların məna fərqinə varılmadan çox asanlıqla biri digəri ilə əvəzləndirilir. Halbuki bu anlayışlar arasında ciddi və köklü fərqlər vardır. Həmin fərqlərin nəzərə alınmaması və ya qarışdırılması jurnalistlərimizi peşə hazırlığı baxımından, adətən, çətin vəziyyətdə qoyur. Ona görə də dili və nitqi bir-birindən ayıran və fərqləndirən bəzi mühüm məqamlar üzərində burada bir az ətraflı dayanmağa ehtiyac vardır.

Biz həmişə gözəl danışmağa, mənalı, düşündürücü danışmağa can atırıq. İstəyirik ki, nitqimiz dinləyenlərin hamısını cəlb etsin, hamı bizə qulaq kəsilsin və hamı bizim nitqimizin təsiri altında olsun. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, həyatda Demosfen və ya Siseron olmaq səadəti çox az-az adama nəsib olur. Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev kimi ictimai-siyasi xadimlərin, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı kimi alımların natiqlik məharəti də hər adamın payına düşən nemət deyil.

Xüsusən görkəmli ictimai-siyasi xadim, XX əsr Azərbaycan siyasi tarixinin memarlarından biri, xalqımızın əsrin sonunda əldə etdiyi müstəqilliyi Prometey odu kimi qoruyub saxlayan müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyevin natiqlik məharəti sözün əsl mənasında nəsillərə nümunədir.¹

Biz televiziya jurnalistlərinin hamısından yüksək natiqlik us-

¹ Bu barədə geniş məlumat üçün bax: N. Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997.

talığı tələb etmirik. Söhbət onun öz nitqinə daimi diqqət və tələbkarlıq göstərməsində, həmin nitqin ardıcıl olaraq kamilliyi qayğısına qalmasındadır. Obrazlı desək, əgər televiziya, doğrudan da “çağırlılmamış qonaqdırsa”, həmin qonaq, ilk növbədə onu təmsil edən jurnalistinin nitqi ilə bu ərköyünlüyə haqq qazandırmalı, özünü mədəniyyət faktoru kimi doğrulda bilməlidir.

Radio və televiziya verilişlərində nitq mədəniyyəti baxımından tez-tez nöqsanlı çıxışlara təsadüf olunur. Bu nöqsanlar dialekt ünsürələrini və yersiz olaraq başqa dilin sözlərini işlətməkdə özünü daha çox göstərir. Əhalinin bütün sosial təbəqələrini əhatə edən radio və televiziyyadakı çıxışlar öz axıcılığı, aydınlığı, səlistliyi, düzgünlüyü və məntiqi ardıcılılığı ilə diqqəti cəlb etməlidir.

Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin inkisafi üçün radio və televiziyanın imkanlarından daha fəal istifadə edilməlidir.

Televiziyyada nümunəvi verilişlər çoxdur. Bu verilişlər dil və üslub baxımından xüsusi maraq doğurur. Məsələn, “Dünya, səndən kimlər keçdi” rubrikasından M.Vəkilovun xatirəsinə həsr olunmuş verilişi qeyd edə bilərik: “Biz hamımız görkəmli alimlərimizi ona görə sevir, ona görə xatırlayıır, tarix boyu yada salır və adlarını əziz tuturuq ki, onlar yalnız alim olmaqla qalmırlar. Onlar həm də öz xalqının böyük oğulları olur, ona xidmət etməyi, ona dayaq olmayı, onun yüksəliyi, gələcəyi naminə mübarizə aparmağı özlərinin əsas vəzifəsi, amalı, borcu hesab edirlər”.

Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına əsaslanan bu veriliş istər tələffüz baxımından, istər söz və ifadələrin seçilməsi və yerində deyilməsi baxımından, istərsə də sintaktik vahidlərin düzgün seçilib işlənilməsi baxımından nümunəvi hesab edilə bilər.

Veriliş obrazlı bir müqayisə ilə sona çatdı, məzmunca da nitq mədəniyyəti baxımından da tamaşaçılarda xoş təəssürat ya-

ratdı: “Deyirlər ki, quşlar arasında yeganə qu quşudur ki, ömrünün tamamlandığı günü duyur. Vaxt gəlib çatdıqda o özü ilə həmişə bir yerdə olan quşları səsləyir. Sonra onların müşayiəti ilə qanad açıb səmaya qalxır. Bu an o, bütün gücünü toplayır ki, ömründə qalxa bilmədiyi ənginliklərə uçsun. Elə ki, bu məqsədinə qovuşur, oradan özünün vida nəğməsini oxuyur, qanadlarını yiğib özünü qayalara çırpır. Mehdíxan Vəkilov da bax beləcə qu quşu kimi elmimizin zirvələrini fəth etdi. Lakin o, vida nəğməsini elə-belə oxumadı, onu bizə təqdim etdiyi son əsərinin səhifələrinə yazdı”.

“Pəncərəmə ay qonub”, “Ev üçün, ailə üçün” verilişləri də ədəbi dil normalarına əməl olunması baxımından diqqətəlayiqdir. Bu verilişlər təkcə mövzu aktuallığı ilə deyil, həm də sözlərin dəqiq tələffüzü, şifahi ədəbi dilə aid olan bütün tələblərə əməl olunması ilə tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdır. Aşağıdakı misallarda sintaktik vahidlərin, adlıq cümlələrin, onların hissələrinin düzgün sintaqmlara bölünməsinə diqqət yetirək:

“Buzovna... Abşeron torpağının zümrüd bir guşəsi. Mavi Xəzərli, ab-havalı dilbər guşəsi. Adamları da safdır, təbiəti, torpağı kimi...

Budur, özül atılır, ev tikilir, deməli, yeni bir ocaq yanır, ailə isinir... Son illər qəsəbə sovetinin köməyilə ehtiyacı olanlara, yeni ailələrə xeyli torpaq sahəsi ayrılib”. Həmçinin mavi ekrannda maraqla qarşılanmış “Şəfali əllər” verilişini də dil və üsluba, obrazlı ifadələrin işlənilməsinə görə nümunəvi hesab etmək olar. Burada telejurnalist və redaktorun mətnin dili üzərində məsuliyyətlə işləməsi aydınca hiss edilir: “Dünyanın bütün rəngləri uşaq təbəssümü qarşısında acizdir... Bəlkə dönyanın bütün çıçəkləri öz rəngini, ruhunu uşaqların təbəssümündən alıb. Ona görə də kiminsə könlünü açmaq, qəlbini, ruhunu şad etmək üçün bir dəstə çiçək bağışlayırıq”.

Televiziya dilinin özünəməxsusluğundan danışarkən son vaxtlarda ekranlarda maraqlı linqvistik üslub kimi diqqəti cəlb edən reklamların və anonsların dili barədə xüsusi söhbət açmaq lazımlı gəlir. İctimai-siyasi və sosial həyatımızdakı dəyişikliklərlə bağlı ekranlarda geniş yer tutmaqdə olan reklamlar bir tərəfdən hər hansı istehlak malının (və xidmətin) seçilməsində tamaşaçıya kömək edirə, digər tərəfdən bu reklamlar verbal və qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə ekranda maraqlı dil mənzərəsi yaradır. Televiziya reklamlarının dili, xüsusən onların sosial-psixoloji təbiəti və leksik-sintaktik xüsusiyyətləri barədə yazılılığına görə mən anonsların dilinə diqqət yetirməyi vacib sayıram.

Yəqin ki, siz televiziya ekranlarında tez-tez hər hansı film, yaxud veriliş haqqında anonsları görürsünüz. Bu anonsların məqsədi nədir? Əlbəttə, anonslar ilk növbədə tamaşaçıya bələdçilik edir, ona hər hansı program haqqında və ya bütöv bir telekanalın, yaxud onun bir qurumunun fəaliyyəti haqqında məlumat verir. Bu anonslarda demək olar ki, hər bir cümlə yenilik, təzəlik barədə informasiya ilə yüklenir. Məsələn, “Kino verilişləri” redaksiyasının XXI əsrə ekranlara çıxaracağı verilişlərin anonsuna diqqət yetirək:

... “Retro” kinozalı XXI əsrə formaca zənginləşəcək, daha maraqlı olacaq.

“Həyatın bir ani” yeni əsrə də öz nüfuzunu, yüksək reytingini daha da artıracaq.

“Cırdan” kinozalı XXI əsrə də uşaqlara bol-bol sevinc bəxş edəcək.

“Kinoalmanax”, “Kino-xəbər”, “Kinorevyu” yeni əsrə də sizin sevimli verilişləriniz olacaq.

XX əsrin kino inciləri, ən parlaq kino ulduzları, fantastik filmlər, romantik komediyalar, başqıçəlləndirən trillerlər, Azərbaycanın görkəmli kino sənətkarları, şərq dünyasının ekran əsərləri XXI əsrda.

Göründüyü kimi, bu anonsda əvvəlcə konkret verilişlərin adları çəkilir, bu verilişlərin nüvəsindəki ən ümumi yeniliklər sadalanır. Sonuncu abzasda isə fikirlər bir qədər ümumi və cazibədar şəkildə ifadə olunur. Məhz “*kino inciləri*”, “*ən parlaq kino ulduzları*”, “*fantastik filmlər*”, “*romantik komediyalar*” kimi ifadələr bu anonsun əsasını, onun təbliğatı yükünü müəyyən edir.

“Xalq yaradıcılığı” redaksiyasının təqdim etdiyi anonsda isə əksinə, ümumileşdirici ifadələr əvvələ çəkilmiş, verilişləri səciyyələndirən ən ümumi xüsusiyyətlər anonsun giriş hissəsində verilmişdir. Sonra isə həmin xüsusiyyətləri əks etdirən konkret verilişlər sadalanmışdır:

Yeni əsrin yeni verilişləri. Xalq yaddaşının, düşüncəsinin XXI əsr təntənəsi. Azərbaycan televiziyası yeni əsrə yeni sürprizlər hazırlayır. Əsrin ilk günlərindən yeni adlar, yeni rubriklər yalnız Azərbaycan televiziyasının ekranlarında. Xalq ruhundan, milli yaddaşdan, xalqın hünər, zəfər tarixindən, bu gənə, gələcəyə ümid, işıq dolu arzularından, folklorumuzda, nəğmələrimizdə yaşayış ilahi tuyğular, könül dolu sevgilər “Qala”, “Karvan”, “Gül-gülməcə”, “Üç nəslin bir fəsli” proqramlarında. “Dəmirqapı Dərbənd”, “Eldən-elə” proqramları da yeni dizayn və quruluş aynasında yeni əsrimizin sevilən proqramlarından olacaq.

Siz arzularınıza, maraqlarınıza uyğun hər şeyi bu proqramlarda tapa biləcəksiniz. Yalnız Azərbaycan televiziyasının ekranlarında.

Şübhəsiz ki, bu tip anonslar tamaşaçılarda folklor verilişlərinə xüsusi maraq doğurur və onlarda daim bu mövzularda verilişləri izləmək marağı oyadır. Bəzən isə anonslarda il ərzində görülən işlərə yekun vurulur və yeni il üçün fəaliyyət proqramı bəyan olunur, sonra yeniliklər ön plana çəkilir.

Hörmətli tamaşaçılar!

Artıq dörd ilə yaxındır ki, Azərbaycan milli televiziyanının ikinci kanalı ilə hər gün saat 19-dan 20-dək “Üz-üzə” programı bir saatlıq efir vaxtı ilə görüşünüzə gəlir. Bu müddət ərzində sözün qüdrətilə cilalanıb ürəklərə yol tapan ləkonik verilişlər, rəngarəng nəğmələr, təbəssüm dolu analarla pərəstişkarlar qazanmışıq.

Yeni əsr – yeniləşmə çağıdır.

“Xəzər” redaksiyasının “Üz-üzə” programı üçüncü minilliyyin ilk ilində yeniliyə köklənib, zaman tanımayan inamla, sevgi ilə Sizi saat yarımlıq görüşə dəvət edəcək.

...Hər gün milli televiziyanın ikinci kanalında “Üz-üzə” programına baxın.

Göründüyü kimi, anonsun giriş hissəsində redaksiya ötən il ərzində gördüyü işlərə sanki yekun vuraraq, yeni il üçün yeni strategiyasını müəyyənləşdirir. Hesabat xarakteri daşıyan birinci hissədə əsasən nəqli cümlələrdən istifadə olunursa, anonsun əsas məğzinin gizləndiyi ikinci hissədə üslub dəyişir və cümlələr daha ekspressiv səciyyə daşıyır. Hissələr arasındaki “*Yeni əsr – yeniləşmə çağıdır*” cümləsi isə keçid məqamı kimi diqqəti cəlb edir və o özündən sonrakı yeniliklər dalğası üçün bir növ ekspozisiya rolunu oynayır. Bu mənada “Gənclik və idman” redaksiyasının verilişlərinin anonsu da böyük maraq doğurur:

“Gənclik və idman” redaksiyası yeni ili, yeni əsri rəngarəng, bir-birindən maraqlı proqramlarla qarşılıyor. Hər bir gənc ailəni maraqlandıran suallara cavab verən, Azərbaycan ailəsinin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən bəhs edən “Ailələr, talelər”, tələbə döyüasının qayğılı, sevincli anlarına işıq salan “Tələbə klubu”, bizi özü ilə dünənimizə aparan “İki ömrüm olsayıdı”, zövqləri oxşayan, gözəlliyi əks etdirən “Moda, moda”, soykökümüz, yad-daşımız üstə köklənən “Şəcərə”, eləcə də “Gənclik və zaman”,

“Dayanacaqlar”, “Telerinq”, “Söz, əməl, niyyət”, “İllər, nəsil-lər”, “Ömür yaddaşı”, “Gənclər üçün: 39-44-52”, “Kimin sözü var”, “Ordan, burdan”, “45 dəqiqə sizinlə”, “Mənəvi dünyamız” kimi verilişlərdə Azərbaycan gəncliyinin qaynar həyatı eks olunacaq. XXI əsrin qurucuları ekrana yeni söz, yeni niyyət, yeni əməl sahibi kimi gələcək. Canlı yayımıla efirə çıxacaq reportajlar, yarışlar, dünya idman aləmindən ən son yeniliklər, idman ulduzları ilə görüşlər “Idman icmalı”, “Futbol+qol”, “Idman proqramları”, “Şahmat klubu”, “Futbol da bir dünyadır”, “Əlavə vaxt” proqramlarında sizə təqdim olunacaq.

Yeni əsrə sizə yeni əhval-ruhiyyə bəxş edəcək “Gənclik və idman” proqramlarına baxmağı unutmayın.

Televiziya anonslarının ümumi strukturu, məqsədi və dil estetikası üçün xarakterik olan bir xüsusiyyəti də onların mütləq hər hansı formada çağrıyla bitməsidir. Əvvəldə nümunə göstərdiyimiz anonsların “Hər şeyi bu proqramlarda tapa biləcəksiniz”, “İkinci kanalda “Üz-üzə” proqramına baxın”, “Yeni əsrə... “Gənclik və idman” proqramlarına baxmağı unutmayın” kimi çağrış cümlələri ilə bitməsi təsadüfi deyildir. Bu tip cümlələr tamaşaçını səfərbər edir. Televiziyanın “Səhər” proqramının anonsu bu cəhətdən daha səciyyəvidir.

5 ildən çoxdur ki, Azərbaycan televiziyası öz proqramlarını “Səhər”lə açır. “Səhər” - ən son yeniliklər, “Səhər” - canlı efirdə maraqlı görüşlər, “Səhər” - nəgməli anlar və xoş ovqatlar proqramıdır. Hər gün yeniləşən “Səhər” yeni ildə tamaşaçılarla canlı ünsiyyətə ənənəvi vaxtdan yarım saat tez - saat 7.30-dan başlayacaq. XXI əsrin “Səhər”i hər gün efirdə 2 saat yarım ərzində tamaşaçılara bir-birindən maraqlı rubrikalar, videoicmlər, bənzərsiz süjetlər, populyar müsəlqiçilər, arzuolunan qonaqlar təqdim edəcək. Ölkəmizdə və dünyada baş verən ən son yeniliklər və ən müasir informasiya texnologiyası “Səhər”də.

*Əziz tamaşaçılar, yeniləşən əsrimizin yeni “Səhər”inə baxın!
Hər gün səhərinizi “Səhər”lə açın!*

Burada anonslara xas olan daha bir dil xüsusiyyəti üzə çıxır. Yəni cümlənin sintaksisində əvvəldə programın adının statistik planda çəkilib, sonra onun xüsusiyyətlərinin sadalanması principcə reklam dili ilə anons dilinin bir çox hallarda eyni üsluba malik olmasını təsdiq edir. Müqayisə edək: “Səhər – ən son yeniliklər”, “Səhər – canlı efirdə maraqlı görüşlər” sintaktik konstruksiyası ilə “Baanti-cənnət ləzzəti”, yaxud “Kolqeyt – kariyesdən etibarlı müdafiə” cümlələri arasında sintaktik quruluşca heç bir fərq yoxdur. Əsasən nəqli cümlələrdən ibarət olan anonsların da dilində reklamsayağı konstruksiyalar az deyildir. Misallara müraciət edək:

Son illər Azərbaycan Dövlət Televiziyasında reallaşan keyfiyyət yüksəlişi uğurla davam edir. Zamanın nəbzini tutan, dövrün tələbləri ilə səsləşən ciddi yaradıcılıq axtarışları yeni ilin, yeni əsrin, yeni verilişlərindən soraq verir. “Ədəbiyyat və publisistika” redaksiyasında hazırlanan təzə verilişlər yola saldığımız minilliyyin milli-mənəvi, ədəbi-mədəni dəyərlərinə analitik baxışı ilə seçiləcək, dünəndən bu günə, sabaha körpü salacaq. “Ucalıq”, “Min ilin şərləri”, “Hər ağaçdan bir yarpaq”, “Saxlanc”, “Nar çıçayı”, “Vətənim”, “Ədəbi üfüqlər”... Bu yeni verilişlərlə yanaşı “Gülüstan”, “Şam işığında”, “Azərbaycan dil-i”, “Vətəndaş”, “Molla Nəsrəddin” və başqa teleprogramlar tam yeni biçimdə, təzə quruluşda görüşünüzə gələcək. Yeni idə yeni verilişlər, yeni-yeni sürprizlər gözləyir siz!

Yaxud televiziyada demək olar ki, hər gün tamaşa etdiyimiz “Hərbi proqramlar” redaksiyasının daha çox nəqli cümlələrdən ibarət anonsunu nəzərdən keçirək:

Ötən əsrin son illərində Azərbaycan Dövlət Televiziyasının çoxmilyonlu tamaşaçılarının intizarla gözlədiyi hərbi vətənpər-

vərlik verilişləri yeni əsrin ilk ilində yenidən ekranlarınızda! Əgər möhtəşəm hərb tariximizlə yenidən baş-başa qalmaq, günü-gündən hərbi qüdrəti və kamilliyi daha da artan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaxınlaşmaqda olan qələbə sevincini bölüşmək isteyirsinizsə, dövlət televiziyanın “Azərbaycan Silahlı Qüvvələri”, “Aypara”, “Səngər”, “Reportyor”, “Hərb tariximizdən fakt”, “El bir olsa”, “Vətən deyəndə...”, “Məmləkətim” verilişlərini izləyin! Bu verilişlər yeni əsrin yeni ilində yeni teledüşüncə tərzi, yeni teletəqdimatlarla qonağınız olacaq. Unutmayın ki, dövlət televiziyanın hərbi vətənpərvərlik verilişlərinə baxan hər kəs özünü daha güclü, daha inamlı və daha çox vətənpərvər hiss edir.

Hərbi vətənpərvərlik verilişləri – Azərbaycanı qələbəyə səsləyən verilişlər!

Övvəldə nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə olduğu kimi bu anonsun ümumi dil quruluşu üçün də həm çağırış, həm də xəbərsiz – elliptik cümlələr xarakterikdir. “...Hərbi vətənpərvərlik verilişləri yeni əsrin ilk ilində yenidən ekranlarınızda” tipli elliptik cümlələr bir çox anonsların sintaksisində özünü göstərir. Amma ekranlarda bütünlükə nəqli cümlələrdən ibarət anonslar da səslənir. Bu cəhətdən “Uşaq verilişləri” redaksiyasının təqdim etdiyi anonsda yalnız nəqli cümlələrdən geniş istifadə olunmuşdur.

Bu gün dünyanın səadəti, şirin səsi bildiyimiz balalar, ömrələrin, talelərin təntənəsi körpələr, yeni minillikdə – XXI əsr də müstəqil Azərbaycanın yaradıcıları qurucuları olan uşaqlar Azərbaycan Dövlət Televiziyanı arzularının ünvani bilir. Baxışları mavi ekrana dikilən milyon-milyon tamaşaçı, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini təmin edəcək yeni nəsil qayğılarının, problemlərinin həllini yüksək intellektə malik programlarda axtarır.

Yeni ildə, yeni minillikdə “Sərbəst düşüncə studiyası”, “Zəka”, “Fikir qanadlarında”, “Birimiz - hamımız”, “Qlobus” yeni-yetmələrin diskussiya mərkəzi olacaq.

“Sehrlı güzgü”, “Məcəra” uşaq klubu, “Cəsurlar, çeviklər”, “Pəncərə”, “Hər birimiz bir çiçək” könül xoşluğu, təbəssüm, sevinc bəxş edəcək bütün uşaqlara.

Səsi dünyanın hər yerindən - festivallardan, olimpiadalardan, ən ali məclislərdən gələn istedadların sorağına çıxacaq.

Dünyanın bütün qitələrində dönə-dönə təmsil olunan Azərbaycan incəsənətini, mədəniyyətini dünya uşaqlarına tanıdib sevdirən musiqisevərləri, rənglərlə, səslərlə möcüzə yarananları “Şən mozaika”da axtaracaq.

Mənəviyyatımıza, soyköküümüzə, folklorumuza, tariximizə yeni qayıdış yeni minillikdə, yeni erada yeni nəslin nicat yolunu olacaq. Bunu bizdən uşaqlar tələb edir.

Məzmunun ümumiləşdirilmiş, lakin geniş semantikaya malik cümlələrdə ifadə olunması da anonsların dili üçün səciyyəvidir. Bu cür anonslarda məzmun qarşıq tipli cümlələrdə ifadə edilir:

XXI əsr Azərbaycanın yüksəliş dövrü olacaq. Biz yeni minilliyyət təzə ovqatla gedirik. Azərbaycan Dövlət Televiziyası bu yolda sizin ən etibarlı bələdçiniz olacaq.

Xalqımızın qarşısında duran olduqca ağır, mürəkkəb problemləri həll etmək üçün hazırda bizdən tələb olunan ən mühüm vəzifə vətəndaşlıq şüuru, el-oba təəssübkeşliyidir. Bütün bu məsələlər, eləcə də əxlaqi-mənəvi dəyərlərimiz, tarixi abidələrimizin dünəni və bu günü, təhsilimizin dünya birliyinə integrasiyası şübhəsiz ki, sizi də düşündürür.

Elə isə Azərbaycan televiziyasının bir qurumu olan “Elmi-kütləvi və təhsil” redaksiyasının hazırladığı verilişləri izləyin.

Sizi hələ sərr olan neçə-neçə təzə proqramlar gözləyir.

Bir sözlə, orijinal, rəngarəng təqdimatlı verilişlər bizdən, onlara baxmaq sizdən.

Yaxud, “İctimai-siyasi proqramlar” redaksiyasının bu üslubda qurulmuş anonsuna diqqət yetirək:

Azərbaycan televiziyası “İctimai-siyasi proqramlar” redaksiyası təqdim edir:

Azərbaycan televiziyanın bu verilişləri ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında baş verən ən önəmli hadisələri, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu işinin dinamikasını, sosial-mədəni həyatımızdakı ən mühüm dəyişiklik və əlamətdar məqamları əks etdirir. Siyasi proseslərin analitik təhlili, iqtisadiyyatın perespektivi və problemləri, sosial həyatımızın ümumi mənzərəsi sizi maraqlandırırsa, “İctimai-siyasi proqramlar” redaksiyasının hazırladığı verilişləri izləməyi unutmayın.

Anonsların dili üçün səciyyəvi cümlələrdən biri də ilk cümlənin ünvanlı olmasıdır. Yəni bir çox hallarda birinci cümlədə anonsun kim tərəfindən təqdim edildiyi bildirilir. Belə ünvanlı təqdimatlar əsasən “*təqdim edir*” feli ilə bitir. “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyasının təqdim etdiyi anons məhz bu üslubu aydın əks etdirir:

Azərbaycan Dövlət Televiziya Verilişləri Şirkətinin “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyası təqdim edir:

“Əlaqə”, “Körpü”, “Qürbət mənim içimdə”, “Sorağımız gəlir”, “Bizimlə birgə”, “Dörd çax”, “Qonağımız var”, “Əzizim, Vətən yaxşı”, “Türk elləri”.

Milli televiziyamızın beynəlxalq əlaqələri genişlənir. Azərbaycan həqiqətləri operativ şəkildə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin dövlət televiziyalarında öz əksini tapır. İngiltərə, Kanada, İsveç, Finlandiya, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, Yaponiya və Rusiyanın telekanalları ilə Azərbaycan televiziyanın proqramları mübadilə edilir.

Azərbaycan televiziyası uzun illərin informasiya blokadاسını aradan qaldırır.

“Beynəlxalq proqramlar” redaksiyası 2001-ci ildə tamaşaçılarına yeni proqramlarını təqdim edir. Cənubi Amerika qitəsi öl-

kələri Azərbaycan televiziyası dalğasında yenidən fəth olunur.

Argentinada yüz min azərbaycanlı yaşayır. Əsrin futbolçusu Maradonanın anası doğrudanmı azərbaycanlıdır?

Dünyanın bir nömrəli tennisçisi Andre Aqası niyə erməni ol-
du?

Məşhur fransız aktyoru Rober Osseyn azərbaycanlı olduğunu
nəhayət ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan televiziyasına etiraf etdi.

Hörmətli televiziya tamaşaçıları!

Bu suallara cavabı “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyasının 2001-ci ildə sizə təqdim edəcəyi yeni proqramlarda – “Meridian”, “Diplomat”, “Ünvanımız - Azərbaycandır” verilişlərində axtarın.

Doğma Azərbaycanımız türk dünyasının lider ölkəsinə çevrilir.

Milli televiziyanızın “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyasının verilişlərini izləyin.

Əsasən maraqlı məlumatlar üzərində qurulmuş bu anonsda haqqında geniş danişdığımız janrın səciyyəvi cizgiləri, o cümlədən xarakterik dil xüsusiyyətləri özünü göstərir. Doğrudur, bəzən informasiyaların çoxluğu həcm etibarı ilə anons hüdudlarından kənara çıxır. Lakin yiğcam, ekspressiv, dinamik cümlələr mətndə xüsusi ritm yaradaraq təsvirlə və digər qeyri-verbal vətərlərlə (xüsusən zəngin intonasiya ilə) birləşərək anonsa xüsusi rövnəq verir və onun tamaşaçılar tərəfindən asan qavranılmasına kömək edir.

XX əsr sona yetir. Mənəvi dəyərlərimiz əsrdən əsrə, nəsildən nəsilə ötürülərək qan yaddaşına köçür. Azərbaycan Dövlət Televiziyası öz rəngarəng proqramları ilə bu böyük tarixi missiyaya əvəz-siz xidmət göstərir. Bütün bu gözəllikləri gözünüzə, könlünüzə köçürmək, teatrlarımızdakı saysız-hesabsız premyeraların iştirakçısı-na çevrilmək, ilham pərisinin qanadlarında sənət adamlarının yara-

diciliq dünyasını dolaşmaq, vidalaşdığınız əsrin sənət korifeylərini bir daha xatırlamaq, bir əsri adlamış qocaman teatrımızın bugünkü uğurlarını izləmək, əsrlərdən baş alıb gələn qaynaqlarımızı öyrənmək, məzəli əhvalatların, əyləncəli görüşlərin şahidi, şən zarafatların iştirakçısı olmaq, gülmək, düşünmək istəyirsinizsə, “İncəsənət və teatr” redaksiyasının programlarını diqqətlə izləyin və bütün bunların minilliklər boyu böyük bir soyun mənəviyyat aləmində yer tutduğunun canlı şahidinə çevrilin. Unutmayın, yalnız Azərbaycan Dövlət Televiziyasında! Bizi izləyin!

“İncəsənət və teatr” redaksiyasının təqdim etdiyi bu anons həm axıcılığı, həm mətnin semantik tutumu ilə fərqlənir. Burada cümlələr zahirən ölçü etibarı ilə uzun görünsə də mətnəxili sinonimlər, fikrin anlaşılıqlı dillə ifadəsi və anonsun şifahi nitq formasında sənətkarlıqla ifadə olunması onun populyarlığını təmin etmişdir. Göstərdiyimiz xüsusiyyətlər “Musiqi verilişləri” redaksiyanın anonsunun mətnində də özünü göstərir:

2000-ci ildə populyarlıq qazanan “Nəğməli görüşlər”, “Sizin istəyinizlə”, “Nəğmə çələngi”, “Sən bir nəğmə” kimi musiqili-əyləncəli programlar tamaşaçı rəğbəti qazanıb.

Musiqinin müxtəlif janrları - opera və balet, simfonik musiqi klassik musiqisevərlərin ürəyincə olub. “Muğam axşamları”nda pərəstişkarlara mənəvi, möhtəşəm mədəniyyət abidələrimiz olan muğamları təqdim etməklə onlar zəngin muğam dünyasına səyahət ediblər.

Mütəmadi olaraq teleşirkət rəhbərliyinin, sənətçilərin iştirakı ilə “Səyyar kameralarımız qəçqin çadır şəhərciklərində” olur.

Hörmətli tamaşaçılar, üzümüzə gələn il sizi hansı yeni musiqili-əyləncəli verilişlər gözləyir?

Yeni şou programlar, caz və xarici estrada nümunələri, peşəkar bəstəkarlarla görüş, yeni əsərlər, yeni nəğmələr, retro nəğmələr yeni oranjemanda. /pauza/

Yenə də “Nəğməli sətirlər” ürəklərinizə yol tapacaq.

Milli televiziyanız yenə də peşəkarlığa üstünlük verəcək. Professional müəlliflərin əsərləri peşəkarların ifasında üstünlük təşkil edəcək.

“Musiqi ruhi qidakıdır” - deyirlər. Biz də bu mənəvi qidanın daha ləzizlərini sizə təqdim edəcəyik.

Gələn il, gələn əsr də möhtərəm tamaşaçılar, siz musiqili və əyləncəli görüşləri seyr etməyə dəvət edirik.

Yaxud, Azərbaycan radiosunun mavi ekranda səslənən annonsunun mətnini nəzərdən keçirək. Bu mətndə sadə və birtipli cümlələrin köməyi ilə radio verilişlərinin geniş yayım dairəsi barədə məlumat verilir:

Danişır Bak! Azərbaycan radiosunu dinləyirsiniz. Bu efir çarıqlığından indi artıq respublikamızın sərhədlərini aşaraq dünyaya on üç dildə Azərbaycan həqiqətlərini söyləyir.

Dünya Azərbaycanı dinləyir! Azərbaycan Beynəlxalq radio-su doqquz saata yaxın programla dünya eferindədir. İki programla otuz səkkiz saatlıq verilişlə efirə yayımlanan Azərbaycan radiosunu təkcə ölkəmizdə deyil, yaxın və uzaq xaricdə də eşidirlər.

Bizi dinləyin, bizdən ayrılmayın. Azərbaycan radiosu sizin radionuzdur!

Bu anons üçün də xarakterik cəhət onun tamaşaçı və dinləyiciyə müraciətlə bitməsidir. *“Bizi dinləyin, bizdən ayrılmayın”* kimi ifadələr nə qədər çox işlənsə belə o, maraqlı sintaktik konstruksiya kimi dinləyicinin diqqətini özünə cəlb edərək onu səfərbər vəziyyətdə saxlaya bilər.

Misal götürdiyimiz anons mətnlərinin hamısı bu günlərdə Azərbaycan televiziyanının ekranında səsləndirilmişdir. Hesab edirik ki, həm janrıñ özünüñ strukturu və mahiyyəti baxımından, həm də televiziya dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu anonslar xüsusi tədqiqat əhəmiyyəti kəsb edir. Bütün hallar-

da anonsların xüsusi dramaturji material kimi, həm də maraqlı linqvistik xüsusiyyətləri olan janr kimi tədqiq edilməsi maraqlı olardı.

Əlbəttə, belə nümunələrdən çox göstərmək olar və bu məqamda gəldiyimiz əsas qənaət odur ki, formasından, janrından asılı olmayaraq ekranda, programların mətnində istifadə olunan ekspresiv dil vasitələri verilişlərdə bədiilik və obrazlılıq yaradaraq tamaşaçıların böyük marağına səbəb olur. Eyni zamanda dil vasitələrindən məqsədönlü istifadə televiziya verilişlərinin diliనi daha canlı edir, onun dilində bir səmimilik və emosionallıq yaradır. Bütün bunlarla yanaşı televiziya verilişlərinin dilində, üslubunda bəzi qüsurlar da mövcuddur. Müşahidə etdiyimiz nöqsanlardan aşağıdakılardı göstərmək olar:

1. Sözlər düzgün seçilmir: “*Istər keçmiş ittifaq respublikaları, istərsə də dünya ölkələrinin elm çərçivəsində Elmlər Akademiyasının öz yeri, öz payı var*”. “Elm çərçivəsi” ifadəsi burada yaramır, çox kiçik görünür, “çərçivə” sözü yerinə düşmür. Elmi çərçivəyə salmaq olmaz, onun hüdudları genişdir.

“Məlumdur ki, uşağın can sağlığının möhkəmləndirilməsi profilaktiki tədbirlərin gücləndirilməsindən, onların daha düzgün və dəqiqliklə yerinə yetirilməsindən çox asılıdır”. “Cansağlığının” yox, “sağlamlığın” olmalıdır. “Profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi...” əvəzinə ... “tədbirlərin düzgün, dəqiq aparılmasından çox asılıdır” olmalı idi.

2. Verilişlərin dilində sözçülüyüə, eyni söz və ifadənin yersiz təkrarına yol verilir: “**Həkimlik sənətini bəziləri** çox fərəhli, rəhat, sakit və sərfəli sənət hesab etdiyi halda, başqları bu **sənəti** çətin, ağır, mürəkkəb hesab edirlər... **Həkimlik** çox mürəkkəb, ağır, əzablı **sənətdir**”.

3. Verilişlərdə cümlə üzvlərinin kəmiyyətə görə uzlaşması tez-tez pozulur. Təəssüf ki, bu nöqsanı televiziyanın bir çox

proqramlarında müşahidə edirik: “*Nəsimi rayonundakı 1 sayılı poliklinikanın kollektivi də bu adı ləyaqətlə doğruldurlar*”.

... ”Danışılan fikirləri ətraflı açıqlamaq üçün verilişimizə şir-kətin **bir qrup rəhbər işçilərini** (işçisini olmalıdır) və iqtisadçı alim dəvət etmişik”.

4.Bəzi verilişlərdə söz sırası pozulur, bu da fikir dolaşıqlığı yaradır, fikrin tamaşaçılara aydın çatmasını çətinləşdirir: “*İstər-istəməz aramızdan vaxtsız getmiş mərhum şairimiz Əli Kərimin bu misraları yada düşür*”.

Cümlədə sözlər belə sıralanmalı idi: “*Aramızdan vaxtsız getmiş mərhum şairimiz Əli Kərimin bu misraları istər-istəməz yada düşür*”.

Yaxud: “*Daha bir həmsöhbətimizi verilişə dəvət etmişik*”. “*Verilişimizə daha bir həmsöhbətimizi dəvət etmişik*” şəklində deyilsə, daha düzgün olardı.

5.Başqa sözlər kimi bəzi bağlayıcılar da verilişlərin dilində yersiz və ehtiyac olmadan işlədirilir. Bu da cümlədə ağırlıq yaradır: “*Və yaxud iqtisadi problemləri həll edən sanballı alımlarımız də az deyil. Amma onlar da çox vaxt qayğı və diqqətdən kənarda qalırlar*”. “*Rəsul əmi bir vaxtlar müəllimlik məktəbini bitirirsə də sonralar ixtisasını dəyişmişdir*”.

Bu cümlələri bağlayıcısız, yaxud onların bəzisini ixtisar etmək-lə qurmaq olardı və fikir də tamaşaçılara aydın şəkildə çatardı.

Göstərilən bu nöqsanların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Verilişlərin dilində məhdud sahəyə məxsus çətin, anlaşılmaz terminlərin işlənilməsində, mətnə uyğun, münasib cümlə növlərindən istifadə edilməsində də bəzi qüsurlar müşahidə edilir. Onu da deyək ki, diktörələrin işi, tələffüzü, onların şifahi ədəbi dil normallarına düzgün əməl etməsi telejurnalistlərin və aparıcıların işindən fərqlənir. Belə ki, diktörələrin nitqi bu cür nöqlər nisbətən azaddır.

Nitq axını prosesində aşağıdakı tələblər mütləq nəzərə alınmalıdır: a)nitqin sərrastlığı; b)nitqin zənginliyi; v)nitqin təmizliyi; q) nitqin yiğcamlığı - lokanizmi; ğ)nitqin məntiqliyi.

a) **Nitqin sərrastlığı** televiziya verilişlerində birinci növbədə fikir və dil vəhdətinə xidmət etməlidir. Jurnalist ünsiyyət prosesində elə dil vahidlərinə müraciət etməlidir ki, o fikri dəqiq və sərrast şəkildə eks etdirə bilsin. Bunun üçün isə həmin jurnalistin zəngin lügət ehtiyatı, söz yatırı olmalıdır. Çünkü fikrə uyğun söz seçmək, mühakiməyə uyğun cümlə qurmaq bu zənginlik zəminində baş verir. Nitqdə eklektizm, ibarəçilik, taftologiya o zaman özünə yer tapır ki, jurnalist bu uyğunluğu, bu tarazlığı, deməli, bu sərrastlığı yarada biləcək sözləri tapa bilmir, sintaqmı qurmağı bacarmır.

b) **Nitqin zənginliyi** dedikdə, jurnalisticin canlı şifahi nitq prosesində dil vahidlərinin — leksik, semantik, frazeoloji, qrammatik vahidlərin forma müxtəlifliyindən, məna rəngarəngliyindən bacarıqla istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Nitqində lüzumsuz leksik təkrarlara, basmaqəlib cümlələrə, şablon qrammatik konstruksiyalara əsaslanan jurnalisticin təhkiyəsi də məlum məsələdir ki, primitiv, fikirləri isə dayaz təsir bağışlayacaqdır.

c) **Nitqin təmizliyi.** Televiziya jurnalistikasında nitq mədəniyyətinin ən mühüm göstəricilərdən biri jurnalist nitqinin təmizliyidir. Bu təmizlik birinci növbədə özünü natıqin doğma dilə hörmətində və inamında göstərir. Veriliş aparıcısının nitqi başqa dillərə məxsus söz və ifadələrdən maksimum dərəcədə təmizlənmiş olmalıdır. Onu ehtiyac olmadan terminlərlə doldurub yalançı alım-nüümaliq etmək də nitqi zibilləməyə gətirib çıxarır. Televiziya verilişlərinə xas olan kütləvilik prinsipi, **hamı və hər kəsin qavrayacağı tərzdə** meyarı məhz jurnalist nitqinin təmizliyinə arxalanır və əsaslanır.

ç) **Nitqin yiğcamlığı** – lokanizmi, fikri az sözlə ifadə etmək

tələbi, ümumiyyətlə, dilin qənaəət prinsipindən irəli gəlir. Uzunçuluq, sözçülük, fikri aşkarlamağı bacarmamaq və yekunlaşdırma bilməmək jurnalistikada ən səciyyəvi peşə qüsurlarındandır. M.Ə.Sabir vaxtıla belə jurnalistlərin “qələm təcrübələri” barədə istehza ilə yazırıdı: “Bir gecəlik mətləbin bir sənə mabədi var...”.

Televiziyanın aparıcı jurnalistləri nitqin yiğcamlığı istiqamətində öz üzərlərində işlərkən birinci növbədə təfəkkür məşqlərini sürətləndirməli, dilimizin lügət tərkibini, söz ehtiyatını dərin-dən mənimseməyə səy göstərməli, mühakimənin yiğcam, konkret və qısa ifadəsində dilimizin məntiqi və qrammatik konstruksiyalarına, sözlərin və frazeoloji vahidlərin lügəvi və semantik mənalarına yaradıcı yanaşmağı bacarmalıdırılar.

d) **Nitqin məntiqliyi**, hər şeydən əvvəl, nitqin ifadə etdiyi fikir yükünə münasibətində üzə çıxır. Elm, təhsil, kənd təsərrüfatı, sənaye, səhiyyə və s. həyatı əhəmiyyətli, milli dəyərli fəaliyyət sahələrinin teletəbliğinə xidmət edən jurnalist üçün öz nitqində məntiqi prinsiplərə əməl etmək, xüsusilə vacibdir. Nitq axınlığında eklektizm, fikir toqquşmaları, irreallıq, mühakimə paradoxallığı, məntiqi dissonanslar teleauditoriyani, adətən çasdırır. Nitqin məntiqi kasadlılığı və məntiqi saxtalığı, nəticə etibarılə, jurnalistin savadı, erudisiyası, peşə hazırlığı və nəhayət, nitq mədəniyyəti barədə tamaşaçı-dinləyici təsəvvürlərinə ciddi xələl gətirir.

Televiziya jurnalisti verilişlərini nitqin əsasən iki növündə qu魯ur: monoloji nitq və ideoloji nitq. Monoloji nitq adətən, hər hansı bir mövzu, problem, əhvalat, hadisə haqqında bir nəfərin (burada jurnalistin) ardıcıl, sistemli və rabitəli nitqi kimi təzahür edir. Televiziya verilişlərinin məlumatvermə, nəqletmə və təsviri xarakterli verilişləri, adətən monoloji nitq əsasında qurulur. Monoloji nitq, hər şeydən əvvəl, özünün fikir dolğunluğu və forma sadəliyi ilə diqqəti cəlb etməlidir. Monoloji nitqin müqəddiməsində ibarəbazlığa, təmtəraqlı, dəbdəbəli və potetik ifadələrə yol vermək olmaz.

Belə hal tamaşaçı-dinləyicinin diqqətinin yayınmasına, mövzu və problem barədə təsəvvür çəşğinliginə gətirib çıxarır. Telejurnalistikada monoloji nitq fəal olduğu qədər də mütəşəkkil nitq növüdür. Onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, dialoji nitqdən fərqli olaraq burada situativ məqam passivdir, yəni mövzuya, verilişə nitq baxımından qabaqcadan hazırlaşmaq, məsələn, plan qurmaq, təhkiyənin xronologiyasını, dinamikasını, giriş və yekun mərhələlərini qabaqcadan götür-qoy etmək fürsəti vardır. Monoloji nitq televiziya jurnalistindən zəngin söz ehtiyatı tələb edir. Çünkü verilişin məqsədinə və ruhuna uyğun olaraq, sözün leksik-semanṭik, morfoloji və sintaktik funksiaları da fəal şəkildə dəyişir. Digər tərəfdən, ekran önündə tamaşaçı-dinləyici ilə baş-başa qalan, özünün monoloji nitqi ilə kütlənin mühakiməsinə çəkilən jurnalist sözlə lazıminca rəftar edə bilməyəndə təhkiyənin — çıxışın ən mühüm elementi olan reklamentə də əməl edə bilmir. Beləliklə, vaxt nitqin üzərində arzuedilməz bir hakimə çevrilmiş olur.

Monoloji nitq nitq texnikası — tembr, temp, ton, fasılə, intonasiya, ritm və s. baxımından da jurnalistin ciddi nəzarətində olmalıdır. Bu gün televiziya verilişlərində tez-tez müşahidə olunan “dəyirmi stol”lar, diskussiya xarakterli müsamirələr, intervyu və müsahibələr, sual-cavablar dialoji nitqin televerilişlərdə fəallıq kəsb etdiyini kifayət qədər yaxşı nümayiş etdirir. Lakin burası da sırr deyildir ki, verilişin məqsədinə və ruhuna müvafiq həmsöhbət tapmaq nə qədər çətindirsə, onunla canlı, səmimi ünsiyət yaratmaq, dialoqa girmək də bir o qədər çətindir. Məsələnin bu cəhəti jurnalistdən xüsusi hazırlılıq və peşə ustalığı tələb edir. Dialogun əsas forması sual-cavabdır. Deməli, burada elliptik cümlələrə, yarımcıq və bitməmiş sintaktik fiqlurlara daha çox yer verilməlidir.

Dialoji nitqin televiziya verilişlərində geniş yayılmış digər formaları da vardır ki, bu sıradə müsahibə dialogu və müzakirə

dialoqunu ayrıca qeyd etmək lazım gəlir.

Televiziya verilişlərində müzakirə dialoqu bir qayda olaraq, problem mövzularının, rəy müxtəlifliyinə məruz qalan məsələlərin şərhinə və izahına xidmət edir. Məsələn, müəllimlərin maddi təminatı, təhsil sistemindəki yeniliklər, özəl təhsil ocaqları ilə bağlı verilişlər, adətən müzakirə dialoqu əsasında qurulur. Müzakirə dialoqunda disput əhval-ruhiyyəsi, diskussiya ovqatı üstünlük təşkil edir; müxtəlif fikirlər çarpanlaşır, haçalanır, üst-üstə düşür, qarşı-qarşıya durur və s. Deməli, dialoji nitqdə hardasa emosional yük daha ağır olur, emosiyalar və ehtiraslar toqquşması baş verir. Bu səbəbdən də müzakirə dialoqu, yeri gələndə hətta mübahisəyə çevrilir. Dialoji nitqin texnikasını, onun üslubi imkanlarını mükəmməl bilən jurnalist, təbii ki, bu məqamda müzakirənin gedişini daima nəzarət altında saxlamağı bacardığı kimi, onu məqsədəmüvafiq şəkildə istiqamətləndirməyi də bacarır.

Bir çox jurnalistlərimiz dilimizin orfoqrafiyası ilə orfoepiyası arasında norma fərqlərini, funksional müxtəlifliyi bilmədiklərdən, adətən şifahi nitqdə, daha doğrusu tələffüzdə tez-tez kobud səhv'lərə yol verirlər. Doğrudur, müasir dilimizin orfoqrafiyası danışq dili əsasında qurulduğundan bir sıra orfoqrafiya qaydaları eynilə orfoepiya üçün də qəbul edilə bilər. Lakin bununla belə, şifahi nitqin və ədəbi tələffüzün canlı dil praktikasında özünəməxsus səciyyəvi cizgiləri vardır ki, bu onu orfoqrafiyadan prinsipial şəkildə fərqləndirir. Televiziya verilişlərində bu fərqlər mütləq nəzərə alınmalıdır və gözlənilməlidir. Əks halda, qeyd-şərtsiz orfoqrafik qaydaların əsiri olan “kitab tələffüzü” və ya “hərbi tələffüz” deyilən qüsurlu bir hal müşahidə olunur.

Televiziya jurnalisti yadda saxlamalıdır ki, ədəbi tələffüzün əsas prinsipi tələffüzdə ağırlıq törədən, kobud səslənən, dilin ahəngini pozan cəhətlərdən qaçmaq, asanlıqla, sürətlə tələffüz edilən və zərif, incə, gözəl səslənən cəhətləri saxlamaqdan iba-

rət olmalıdır. Məlumdur ki, orfoqrafiyada morfoloji prinsipin tələblərinə müvafiq olaraq fəlin şərt və arzu formaları keçmiş zamanda iki variantlı şəkilçilərlə (-sa, -sə; -a, -ə) verilir: *oxusa idi*, *düşünsə idi*; *yaza idi*, *bile idi* və s. Halbuki bu orfoqrafik qayda dilimizin orfoepiyasında, ədəbi tələffüzdə mütləq dəyişikliyə uğrayır və uğramalıdır. Əvvəla ona görə ki, ümumiyyətlə, ədəbi danışq dilində fəlin şərt və arzu formasının hekayəsi, adətən bir variantlı şəkilçi ilə -ay, -ey -lə ifadə olunur. Digər tərəfdən şifa-hi nitqdə *oxusayı*, *bileydi* formaları çox asanlıqla tələffüz edilib danışğa rahatlıq və sərbəstlik gətirir.

Unutmaq olmaz ki, orfoqrafiya ilə müqayisədə orfoepiyamız ümumxalq danışığının əlamət və xüsusiyyətlərinə daha həssasdır. Səciyyəvi bir misal: orfoqrafiyamız, yenə də morfoloji prinsipə əsaslanaraq, assimiliyasiya hadisəsinə yol vermir. Məsələn, orfoqrafiya tələb edir ki, məhz *oxuyanlar*, *atlar* kimi yazılınsın. Halbuki ədəbi tələffüz bu prinsipə əməl etmir, o, şifahi nitqin rəhatlığı, zərifliyi və sərbəstliyi naminə *oxuyannar*, *atdar* formasını məqbul və mümkün hesab edir.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzüնə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdırıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmər.

a) Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: məsələn, əvvəl əvəzinə əvvəla, belə əvəzinə *belənçik*, elə əvəzinə *eylə*, *bülleten* əvəzinə *büllüteyn* və s.

b) Şifahi nitqin mühüm elementi olan vurğu yerində işlənmir: məsələn, *başqa'* əvəzinə *ba'şqa*, *bütü'n* əvəzinə *bü'tün*, *qayta'r* əvəzinə *qa'ytar* və s.

c) Alınma sözlərin tələffüzündə təqlidçilik yolu tutulur. Məsələn, dilimizdə tərkibində başqa dilin incə fonemi (-I səsi) işlənən elə sözlər vardır ki, onlar ədəbi tələffüz normalarına əsasən işlənməlidir. Yəni bizim tələffüzdə -I fonemini səslənməyə görə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. O, hər dəfə eyni məxrəcdə özünü əks etdirir. Halbuki, ekran önungdə bəzən *Alen Delon* əvəzinə *Alen Dolon*, *bulvar* əvəzinə *bulşvar*, *rol* əvəzinə rol kimi qüsurlu tələffüzə rast gəlirik.

Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri öz nitqlərinin aydınlığı, saflığı və gözəlliyi qayğısına qalarkən dilimizin fonetik sisteminin mühüm ünsürü olan vurgunu da əsla yaddan çıxarma malıdır. Çünkü müşahidələr və təcrübə ədəbi tələffüz anlayışının vurgu ilə çox sıx bağlı olduğunu göstərir. Və əslində jurnalist nitqində tez-tez müşahidə olunan tələffüz qüsurları çox zaman vurgunun işlənmə məqamının düzgün müəyyənləşdirilməsi zəminində baş verir. Teleproqramların aparıcılarının nitqində müxtəlif əcnəbi terminlərin tələffüzündə yol verilən qüsurların bir mühüm mənbəyi də burada axtarılmalıdır.

Diksiyanın nitqdə əsas göstəricisi orfoepiya ilə intonasiyanın qovuşması və vəhdət təşkil etməsidir. Diksiyanın tələblərinə görə jurnalist ekran qarşısında çıxış edərkən öskürməyə, asqırmışğa, burnunu çəkməyə və s. xoşagelməz hallara yol verməməlidir. Xüsusilə teleaparaturanın kənar səslər həssashığını nəzərə alsaq, bunun diksiyaya necə mənfi təsir göstərdiyini bir daha təsəvvür etmək olar. Jurnalist diksiyası, ilk növbədə özünün səfərbəredici və cəlbedici keyfiyyətləri ilə güclü olmalıdır. Vaxtilə məşhur rejissor K.S.Stanislavski yazırıdı: "...şer özü də musiqidir, mahnidır. Danışqda da, şerdə də səs məlahətli olmalıdır, skripka kimi səslənməlidir, taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldı-mamalıdır".

Yəqin hər bir jurnalisti belə bir sual həmişə düşündürür: ne-

cə edəsən ki, səs nitq axını zamanı qırılmasın, bütün sözlər və cümlələr mirvari kimi ardıcılıqla düzəlsün, heca fasilələri baş verməsin və nəhayət, tələffüz zədələnməsin və s. Bu suallara yalnız bir doğru cavab vardır. Jurnalist bir an belə öz nitqinə və nitq aparatına diqqəti zəiflətməməlidir. Müşahidə əziyyətlərinə qatlaşmağı bacarmalı, öyrənməyi özünə ar bilməməlidir.

Jurnalist diksiyasından danışarkən ekspressivlik, ifadəlilik də diqqətdə saxlanılmalıdır. Nitqin ifadəliliyi nitq texnikası ilə sıx bağlı olan bir məsələdir. Teleekrandan xalqa müraciət edən jurnalistin səsi, hər şeydən əvvəl aydın eşidilməlidir. Bunun üçün onun nitqi cingiltili səsə malik olmalıdır. Cingiltiliyi gur səslə qarışdırmaq lazımlı deyil. Səs orta qüvvəyə də malik ola bilər. Əsas məsələ səsin qüvvə dərəcəsindən bacarıqlı istifadə etməkdir. Jurnalist sözləri aydın şəkildə tələffüz etməklə bərabər, aramla, tələsmədən danışmağı da bacarmalıdır. Sözlərdə ayrı-ayrı səslər, xüsusilə sait səslər yaxşı eşidilməlidir. Boğaz səslərinin tələffüzündə də diqqətli olmaq tələb edilir. Bu istiqamətlərdə hər hansı bir qüsura yol vermək nəticə etibarilə nitq qüsuru kimi üzə çıxır. Məsələn, televiziyanın bir çox verilişlərində aparıcılar tərəfindən *r* səsinin düzgün tələffüz edilmədiyinə, *ş*, *s*, *c* səsinin çəxrəcində tələffüz olunmasına tez-tez rast gəlirik. Burada belə bir cəhəti də xatırlatmaq lazımdır ki, nitq texnikası bizim jurnalistika fakültələrində hələ də ardıcıl və sistemli şəkillə tədris olunmur. O, adətən aktyor sənəti ilə bağlı bir məsələ kimi başa düşülür. Halbuki müasir informasiya əsri, televiziyanın imkanlarının genişlənməsi hər gün kütlələrin görüşünə gələn televizyon jurnalisti qarşısında nitq texnikasını bir sənət kimi dərindən mənimsəməyi, bir az da konkret desək, aktyor peşəsindən də müəyyən cəhətləri əzx etməyi vacib şərt kimi qarşıya qoyur.

Jurnalistin nitqində səsin tembri də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tembr səsin rənglərini və xarakterini müəyyənləşdirən

Ən əsas keyfiyyətlərdəndir. Əslində bizim nitqimizin zahiri fərdiliyində, formaca özünəməxsusluğunda səs temberinin də böyük rolü vardır.

Televiziya dili fonunda və materialında nitq mədəniyyəti məsələrinin öyrənilməsini bu gün aktual edən başlıca cəhət budur ki, o, bütövlükdə milli-ictimai ünsiyyət prosesinin mədəni əlamət və səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Milli intellektual və mənəvi səviyyə, milli elmi-texniki hazırlıq, bəşəri-dünyəvi dəyərlərə milli temas birinci növbədə onun nail olduğu, yiyələndiyi nitq mədəniyyətində ifadə olunur. Bu mənada televiziya dili gələcək tədqiqatlar üçün də, həqiqətən, dolğun və səciyyəvi bir araştırma mənbəyidir.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrin “vizual fenomen”i olan televiziya öz ekranında ictimai-siyasi və sozial-mədəni həyatımızın bütün sahələrini tam dəqiqliyi ilə işıqlandırmaq qüdrətinə malikdir. Nəinki göstərmək, hətta ona müdaxilə edib təsir göstərmək gücü də müasir televiziyanın üstünlüklerindən sayılır. Məhz bu cəhətinə görə indi televiziya kütləvi informasiya vasitələri sistemində özünün üstünlüyü nü qoruyub saxlayır və getdikcə bu üstünlüyü ən müasir texnologiyalar hesabına daha da genişləndirir. Bu mənada müstəqil Azərbaycanımızın gərgin və sevincli həyatının güzgüsü olan Azərbaycan milli televiziyası da respublikamızın kütləvi informasiya vasitələri sistemində xüsusi yer tutaraq dövlətçiliyimizin etibarlı tribunasına çevrilmişdir. Mövcud olduğu illər ərzində zəngin sənət və yaradıcılıq ənənələri formalasdırان televiziyanız ədəbi dilimizin, nitq mədəniyyətimizin də inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Televiziyanın haqqında danışdığımız funksional üslublarının zənginliyi və ekranın ədəbi dil normalarını qoruyub saxlaması onu sübut edir ki, efirimiz hə-

min missiyani bu gün də şərəflə davam etdirir. Təəssüf ki, in-diyədək alımlərimiz, ilk növbədə isə sənətşünaslarımız və dil-çilərimiz televiziyanın bu sahədəki fəaliyyətini lazıminca təd-qiq edib öyrənməmişlər.

Əlbəttə, televiziya işi çoxcəhətli bir sistem olduğu üçün biz bu kitabda problemləri (o cümlədən ədəbi dil və televiziya mövzusunun) yalnız bir qismini əhatə etməyə çalışdıq.

NƏTİCƏ

Bu gün radio və televiziyanı müxtəlif sosial qruplar üçün, insanlar üçün ağıllı, həssas, nikbin, etibarlı məsləhətçi hesab edənlər qətiyyən yanılmırlar. Bu şifahi nitq tribunallarının səmimi, xeyirxah, doğru, tələbkar sözlərinə, məsləhətlərinə kim qulaq asmayıb? Televiziya və radiodan biz rəsmi qərar və çağrıqları, müdrik göstərişləri, dəyərli tövsiyələri eşidirik. Televiziya və radiodan biz sadə peşə adamlarının, elm, mədəniyyət, sənət xadimlərinin səmimi söhbətlərini seyr edib, dinləyirik. Televiziya və radiodan biz insan qəlbinin tərcüməni olan müxtəlif janrlı, zövq oxşayan musiqi nömrələrini eşidirik. Həyat, yaşayış, fəaliyyət və gələcək üçün vacib olan ayrı-ayrı bədii, elmi-kütləvi, publisist səciyyəli söhbətləri, mətləbləri dinləyirik. Şübhəsiz ki, rəsmi, bədii, elmi, publisist mahiyyətli informasiyanın çatdırılması ən zəngin, ən mədəni, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ecazkar ifadə imkanları və təsir qüvvəsi, bədii, elmi-fəlsəfi kamilliyi ilə seçilən Azərbaycan ədəbi dilindən bacarıqla istifadə etmək hesabına əldə oluna bilər.

Hazırda televiziya və radio verilişlərində Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı və şifahi qollarının fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif janrlı, müxtəlif üslublu programlarda uğurla tətbiqi milli ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsini xeyli artırır. Doğrudur, mətbuat orqanları, nəşriyyatlar, elm və tədris müəssisələri, yaradıcılıq ittifaqları, bütövlükdə ziyalıların birgə fəaliyyəti ədəbi dili yaşıdır, inkişaf etdirir, kamilləşdirir. Amma bu məsələdə televiziya və radionun rolu daha önemlidir.

Müasir vəziyyətdə Azərbaycan xalqı iqtisadiyyat, mədəniyyət, siyaset, elm və başqa sahələrdə inamla irəli getməkdədir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ədəbi dilinin də çıçəklənmə və zənginləşmə mərhələsi keçirməsi təbiidir, xüsusən şifahi ədəbi dilin son zamanlar istifadə dairəsi, işlənmə tezliyi daha böyük vüsət almışdır.

Şifahi nitq formalarından olan şifahi kütləvi informasiya vasitələrini — televiziya və radio verilişlərini ayrılıqda araşdırmaq, səciyyəvi dil və üslub xüsusiyətlərini müəyyənləşdirmək Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi üçün nəzərə çarpacaq fayda verə bilər. Məhz buna görə, mən heç olmasa televiziya və radio dilinin ən ümumi problemlərinə toxunmağı qərara aldım.

Bu gün kütləvi kommunikasiya vasitələri sistemində mühüm yer tutan televiziya əsrin möcüzəsi olduğunu təkcə elmi-texniki sahədə deyil, cəmiyyət həyatında misilsiz rol oynaması ilə də sübut etməkdədir. Bu gün televiziya 20-30 il əvvəlki kimi seyrçi və statist mövqə tutmur. Artıq o, qüdrətli kütləvi informasiya vasitəsi kimi formalaşdığını nümayiş etdirərək bu gün dünyada baş verən önəmli hadisələrin, nəinki fəal çatdırıcısı və iştirakçısı olmuş, həm də bu hadisələrin inkişafına müəyyən mənada güclü təsir göstərən amillərdən birinə çevrilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan televiziyası respublikanın kütləvi informasiya vasitələri sistemində öz rolunu xeyli artırmışdır. İndi müstəqil Azərbaycanın siyasi gerçeklikləri, sosial-iqtisadi və özünüidarəetmə problemləri, milli mədəniyyətimizdə gedən proseslər, adamların dövlətin problemlərinə marağının artması televiziyyada öz geniş əksini tapmışdır. Eyni zamanda, indi respublika televiziyasında ictimai şüura, siyasi məqamın tələblərinə cavab verən təsirli forma və metodlar aşkar çıxarılmışdır. Bu forma və metodların meydana çıxarılması prosesində televiziyanın geniş vizual imkanları ilə yanashı dil və nitq amili də çox mühüm rol oynayır. Ona görə də bu gün

həm Qərbdə, həm də keçmiş sovet məkanında televiziya ilə bağlı tədqiqatlarda fəlsəfə, sosiologiya, semiotika, estetika və sosial psixologiya problemləri ilə yanaşı linqvistik amillərə də geniş diqqət yetirilir. Məhz həmin səbəbdən bu kitab bir tərəfdən televiziya verilişlərinin ümumi mənzərəsini canlandırmaq, televiziya dilinin özü-nəməxsusluğunu aşdırmaq məqsədi güdürsə, digər tərəfdən o, şifahi ədəbi dilimizin televiziya qolu barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Çünkü elmi ədəbiyyatlarda da qeyd olunduğu kimi, televiziya verilişlərinin dili canlı dilidir və o, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra üslublarını özündə əks etdirir.

Başqa informasiya vasitələrinin dilindən fərqli olaraq, televiziya dili nitqin elə bir kütləvi kommunikativ növü kimi meydana çıxır ki, onun konstruktiv prinsipi üçtərəfli münasibətlərlə müəyyənləşir: göstərmə, səslənmə və danışma. Televiziya dilinin gücü, təsiri həm onun kütləviliyində, həm də bu üçtərəfli münasibətin daxili vəhdətindədir. Biz kitabda məhz bu spesifikliyin aşdırılması üçün televiziya verilişlərinin dili kimi konkret olaraq onun mühüm bir qolunu - elm və təhsil verilişlərinin dilini tədqiqat obyekti kimi seçmişik. Dilin emosional xətlər üzrə çeşidlənməsini və şaxələnməsini şifahi dilin qrammatik quruluşunda və orfoepik normalarında gedən təkamül prosesi fonunda aşdırmağa çalışmışıq. Bizim qənaətimizə görə televiziya dili audiovizual dildir. O, bir tərəfdən təsvirin görmə ilə təmin olunan informativ, psixoloji-emosional effektinə əsaslanırsa, digər tərəfdən ikinci siqnal sisteminə - ünvanlandığı auditoriyanın dilinə arxalanır.

Müxtəlif məzmunlu və müxtəlif formalı verilişlərin dilində üslub məsələləri maraq doğurduğuna görə biz elm və təhsil verilişlərinin dilində özünü göstərən ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, publisistik üslub və elmi üslub haqqında danışaraq konkret materiallar əsasında onların səciyyəsini müəyyənləşdirmişik.

Bu gün adamların ideya-siyasi, bədii və estetik tərbiyəsinin mü-hüm vasitəsi, kütləvi təbliğatın daha təsirli silahı olan radionun da maraqlı dil və üslub sistemi vardır. Bunu hər bir əməkdaş bilməli, ona əməl etməlidir. Dil özəlliklərinə riayət etmək müəlliflərin, redaktorların, diktörlerin, ümumiyyətlə, efirlə bağlı olan hər bir kəsin vəzifə borcudur.

İnsan hər gün radionu dinləyir (heç olmasa son xəbərləri), saatlarla televizorun qarşısında oturur. Bunu nəzərə alaraq teleradio verilişlərinin əhəmiyyətini azaltmaq, onların radio dinləyiciləri və televiziya tamaşaçılarının nitq normalarının formallaşmasına təsirini qiymətləndirməmək olarmı?

Təsadüfi deyil ki, əvvəllər hər hansı bir ifadənin düzgünlüyünü sübut etmək istədikdə: “Səhnədə belə deyirdilər” deyilirdisə, indi “Radioda, televiziyada belə deyirlər” sözlərini eşitmək olur.

“Radio məhsulu” hər gün, hər dəqiqə heç bir kitabın rəqabət apara bilməyəcəyi nəhəng tirajlarla yayılır. Radionun başlıca təyinatı daim, fasılısız, dəqiq və aydın şəkildə adamları dünyada baş verən hadisələr barədə xəbərdar etmək, onlara bu gün, bir saat əvvəl, hətta indi, həmin dəqiqə baş verənlər haqqında danışmaqdır.

Belə bir şəraitdə sözlə, dil materialları ilə işləmək, xüsusilə çətindir, çünkü maksimum qısa müddətdə lazımi sözləri tapmaq, onlardan düzgün və mənali ifadələr qurmaq, eləcə də bütün bunların maraqlı, inandırıcı, canlı səslənməsinə çalışmaq lazımdır.

Buna baxmayaraq, radio dilində bəzi nöqsanlar özünü göstərir. Həmin nöqsanlardan biri bizim nitqimizin, heç olmasa onun janlarının (rəsmiyyətçilik, quruluq, ştamplama) ümumi bələsidi, digərləri isə səslənən nitqin özünəməxsus növü kimi radio verilişi üçün spesifikdir. Bir çox radio verilişlərində maraqsız, mənasız, rəsmi hazırlanmış materiallara yer verilməsi ilə barışmaq olmaz. Veriliş coxmilyonlu auditoriyaya ünvanlanıbsa, canlı fikrin itib-batlığı quruluq və

sözcülük yolverilməzdir. Radionun yaradıcı işçiləri dil və üslubu dəim yaxşılaşdırmaqla, radio verilişlərini daha maraqlı, əlvan, asan başa düşülən şəkildə hazırlamağa borcludurlar.

Radio dili kütləvi kommunikasiya dili olduğu üçün, xüsusilə mü-hüm əhəmiyyətə malikdir. Kütləvi kommunikasiyanın cəmiyyətə göstərdiyi təsir gücü hamıya yaxşı məlumdur. Buna görə də həmin kommunikasiyanın ifadə edildiyi nitq formaları həm siyasetçilərdə, həm səsioloqlarda, həm də psixoloqlarda xüsusi maraq doğurur. Təbii ki, onlar dilçilərin də diqqətini cəlb edir. Buna baxmayaraq, radionun dil və üslubuna həsr olunan xüsusi tədqiqat çox azdır. Halbuki, həmin səpkidə əsərlər təbliği publisistika cizgiləri ilə lirik reportaj üslubunun, oçerk dinamikası və işgüzarlığı ilə bədii nəşr axıcılığının birləşdiyi çoxplanlı və mürəkkəb nitq janının linqvistik səciyyəsini aça bilərdi.

Aydındır ki, radio dili ayrıca müstəqil sistem deyil. O, şifahi nitq sisteminin tərkib hissəsidir. Məhz kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi radio qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyinə və əlvanlığına görə müxtəlif verilişlərin forma və dil fərqləri də böyükdür. Lakin onların hamısı bizim “radionun spesifikasiyası” adlandırdığımız kifayət qədər qeyri-müəyyən termində cəmləşib.

Verilişin necəliyindən (məzmununa, quruluşuna, yönümünə və s. görə) asılı olaraq, təkcə radio ilə səslənməsi onu “kütləvi kommunikasiya”nın digər növlərindən fərqləndirən dil xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Həmin xüsusiyyətlər, məsələn, radioverilişi mətnində çətin tələffüz edilən səs birləşmələrinin arzuolunmazlığında, həddindən artıq uzun cümlələrin intonasiyaca tələffüzü çətinləşdirməsindədir. Radio verilişində deyilən cümlə qəzet xəbərində və ya oçerkində olduğundan daha artıq səlisliyə malik olmalıdır. Çünkü efridə səslənən sözü təkrar etmək, ilk dəfə dəqiq başa düşülməyən yerlərə aydınlıq gətirmək üçün “yenidən oxumaq” mümkün deyil.

Həm sözlərin seçilməsinə, həm onların birləşdirilməsinə, həm də sözlərdən ən sadə “söz blokları” və bütöv cümlələr qurulmasına xüsusi tələbkarlıq da buradan irəli gəlir. Məsələn, diktor və aparıcıların tələffüzü üzərində müşahidələr göstərir ki, onlar quruluşuna görə mürəkkəb cümlələr, yaxud səslənməsinə görə bir-birinə yaxın, oxşar qonşu sözləri oxuduqda bəzən səhv edir, çəşirlər. Əlbəttə, diktor və ya aparıcının təcrübəsinə arxayın olub ona qüsurlu mətnləri təqdim etmək olmaz. Bu gün televiziya kamerası qarşısında, radio mikrofonu önünde çıxış edən hər kəs danışlığı studiya şəraitindən asılı olmayaraq öz nitqinin, danışığının səviyyəsinin qayğısına qalmalıdır. Bu nitq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına, xüsusən səsli nitqin normativliyinin əsas göstəricisi olan orfoepiya qaydalarına uyğun olmalıdır. Yüksək səviyyəli, savadlı nitq populyar verilişin əsas göstəricilərindəndir. Biz bunu unutmamalı, öz yazımız, nitqimiz, düzgün tələffüzümüzlə həm televiziya və radiomuzun, həm də ədəbi dilimizin inkişafına köməklik etməliyik.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

A b b a s o v a N. K. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı, 1987.

A b d u l l a y e v A. S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968.

A b d u l l a y e v Ə. Z., S e y i d o v Y. M., H e s e n o v A. Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1985.

A b d u l l a y e v Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.

A b d u l l a y e v K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999.

A b d u l l a y e v Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999.

A ġ a y e v a F. M. Azərbaycan danışq dili. Bakı, 1987.

A ġ a y e v a F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, 1975.

A ġ a y e v a F. M. Azərbaycan dilinin intonasiyası (dərs vəsaiti). Bakı, 1978.

A d i l o v M. Sənətkar və söz. Bakı, 1984; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989; Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, 1983.

A x u n d o v A. Dil mədəniyyəti. Bakı, 1992.

A x u n d o v A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, 1984.

A x u n d o v A. Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolü (dil mədəniyyəti). IV v. Bakı, 1985, səh. 80-86.

B ə y z a d ə Q. M. Mətn dilçiliyi (məqalələr və tezislər). Bakı, 1997.

B u d a q o v a Z. İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.

B u d a q o v a Z. İ. Cümplenin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növləri // Müasir Azərbaycan dili, III c. (sintaksis). Bakı, 1986.

"Bulaq" - Bakı, 1994.

V e r d i y e v a Z., A ġ a y e v a F., A d i l o v M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, 1982.

V e l i y e v K. Mürəkkəb sintaksis bütövlər // Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1985.

Q u l i y e v Ə. R. Vahid ədəbi tələffüzə nail olmaq // Dil mədəniyyəti. I b. Bakı, 1972, səh. 57-59.

Q u r b a n o v A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967.

Q u r b a n o v A. M. Bəddi mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1987.

Q u r b a n o v A. M. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri // Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988, səh. 14-17.

D e m i r ç i z a d ə Ə. M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.

D e m i r ç i z a d ə Ə. M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.

Ə f e n d i z a d ə Ə. R. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1969, səh. 43-54.

Ə f e n d i z a d ə Ə. R. Orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri. Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, 1985, səh 87-97.

Ə f e n d i z a d ə Ə. R. Orfoqrafiya və orfoepiya lügəti. Bakı, 1994.

Ə f e n d i y e v a T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyiyati. Bakı, 1980.

Ə h m ə d o v N. Səslər içində. Bakı, 1990.

K a z i m Z i y a. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1947.

M ə m m ə d o v İ. Ədəbi tələffüz qaydalarını gözləyək // Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, "Elm", 1985, səh. 111-114.

M ə m m ə d o v İ. O. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1988, səh. 159-171.

M ə m m ə d o v İ. O. Televiziya və radio verilişlərinin dili haqqında // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1979, №1, səh. 82-89.

M ə m m ə d o v İ. O. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.

M ə m m ə d o v Ə. Səhnə dili (nam. diss.). Bakı, 1981.

M ə m m ə d o v Ə. Səhnə dilində nitq çalarları və intonasiya //

Azərb. SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat. Dil və incəsənət seriyası. 1987, №2, səh. 84-87.

Məmmədov M. Dil dramaturqdan, danışq aktyordan // Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, 1985.

Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980.

Məhərrəm ov Q. Radiopyes: spesifikasi və sənətkarlıq // ADU-nun Elmi əsərləri. Jurnalistika ser. №2, 1979, səh. 31-36.

Məhərrəm ov Q. Şifahi nitqin gözəlliyyinə diqqət verək // Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, "Elm", 1985, səh. 131-134.

Məhərrəm ov Q. Radiodramaturgiya dili. Bakı, 1990.

Məhərrəm ov Q. Dilimizin zənginləşməsində televiziya və radionun rolu // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, "Elm", 1988, səh. 220-225.

Məhərrəm ov Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz. Bakı, 1999.

Muradov B. H. Şifahi nitq və intonasiya // Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988, səh. 151-153.

Rüstəmov T. Danışq və göstərir. Bakı, 1987.

Sadiqov B. P. Bədii sözün qüdrəti. Bakı, 1977.

Səidov Y. M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, 1987.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989.

Xudiyev N. Yaziçi dili və üslubu. Bakı, 1988.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995.

Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997.

Hacıyev T. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu. Bakı, 1983.

Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1976.

Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1985.

Həsənov M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, 1987.

Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.

С ə l i l o v F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələri bağlayan vasitələr (intonasiya) // ADU-nun Elmi əsərləri, 1974, №1.

Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.

Cəfərov N. Fonetik normanın milliləşməsi. "Elm və həyat", №3, 1988.

Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. Bakı, 1990.

Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.

Rus dilində

А в а н е с о в Р. И. Русско-литературное произношение - 6-ое изд. Перераб. и доп. Москва, 1984.

А в а н е с о в Р. И. Вопросы русского сценического произношения. Культура речи на сцене и на экране. Москва, 1986.

А л е к п е р о в А. К. Фонетическая система современного азербайджанского языка. Bakı, 1971.

А л е к с е е в А. Речевые характеристики в радиопьесе // Радиоискусство. Теория и практика. Москва, 1983, стр. 93-108.

Ч е р е м и с и н а Н. В. Русская интонация: поэзия, проза и разговорная речь. Москва, 1982.

Ш а р г о в а Г. Слово - его права и обязанности // Телевидение и радиовещание. 1974, №11, стр. 37-39.

Ш а р г о в а Г. М. Эхо слова. Записки о звучащей публицистике. Москва, 1986.

Ш е р е л ь А. А. Рампа у микрофона. Театр и радио: пути взаимного влияния. Москва, 1985.

Ш н е й д е р А. Язык радиопрессы. Говорит СССР, 1931, №2, стр. 3-5.

Ш и л о в с к и й В. Преодоляем письменную речь // Митинг миллионов. 1931, №1, стр. 22-23.

Ш е р б а к А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, Наука, 1970, стр. 204.

А р т ə м ə ү В. А. Метод структурно-функционального изучения речевой интонации. Учебное пособие к спец. курсам по

фонетике и психологии речи для студентов и аспирантов педагогических факультетов. Москва, 1974.

А р т е м о в В. А. Культура речи. Москва, 1966.

А х м а н о в а О. О. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.

Б а р и н о в М. Разговор с невидимым собеседником // Сов. радио и телевидение. 1967, №6, стр. 9-11.

Б а х т и н М. М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. Москва, 1979, стр. 165-181.

Б е р н ш т е й н С. И. Язык радио. Москва, 1977.

Б о г о м а з о в С. М. Радиодраматургия сегодня. Вопросы радиодраматургии. Москва, 1969, стр. 70-76.

Б о г у с л а в с к и й С. Каким должен быть радиоязык // Говорит СССР. 1931, №5, стр. 10-14.

Б ы л и н с к и й К. Слово в эфире // Советская печать, 1955, №2, стр. 18-20.

Б а к у р о в В. З. О языке теле- и радиопередач. Москва, 1960.

В е р б а Г. Г. Синтаксические средства выражения эмоциональности в испанской разговорной речи. Автореф. канд. филол. наук, Киев, 1984.

В и н о г р а д о в В. В. О теории художественной речи. Москва, 1971.

В и н о г р а д о в В. В. О языке художественной литературы. Москва, 1959.

В и н о г р а д о в В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Москва, 1963, изд. АН СССР, 1963, стр. 255.

В и н о к у р Г. О. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959.

Г а й м а к о в а Б. Д. Методика и практика редактирования телевизионных передач. Москва, 1975.

Г а л ь п е р и н Ю. Живое слово. Москва, 1959.

Г е й Н. Искусство слова. О художественности литературы. Москва, 1967.

Г р а у д и н а Л. К., С к в о р ц о в Л. И. "Слово в экране" // Культура речи на сцене и на экране. Москва, 1986, стр. 125-131.

Г р у з д е в а З., К у ц к а я С. Руководство по технике речи. Москва, 1966.

- Д м и т р и е в а И. А. Изображение и слово. Москва, 1962.
- З а р в а М. Произношение в радио и телевизионной речи. Москва, 1976.
- З а р в а М. Слово в эфире. О языке и стиле радиопередач, изд. 2-ое перераб., Москва, 1977.
- Зарубежные авторы о радио и телевизионной драматургии. Москва, 1965.
- З в е р е в В. П. Радиодраматургия как разновидность драматической литературы. Дис. ... Канд. филол. наук, Москва, 1981.
- З в е р е в В. П. Современная советская радиопьеса // Млечный путь. Сб. советских радиопьес. Москва, 1979, стр. 5-17.
- К и р з н е р А. О языке бесед по радио // Работник радио. 1936, №8, стр. 29-32.
- К о р з и н к и н а И. Б. Работа диктора и актера у микрофона. Уч. пособие по курсу. Сценическая речь. Москва, 1977.
- К р ы с и н А. П. О языке радиопередач. Москва, 1967.
- К р ы с и н А. П. Звучащее слово // Телевидение и радиовещание. 1971, №9, стр. 35-36.
- Культура речи на сцене и на экране. Москва, 1986.
- К р ю ч е ч н и к о в Н. Слово в фильме. Москва, 1964.
- К р ю ч к о в а Т. Б. Язык кино // Язык в развитом социалистическом обществе. Москва, 1983, стр. 176-183.
- Л е в и т а н Ю. 50 лет у микрофона (сост. В.М.Возчиков). Москва, 1987.
- М а г е р р а м о в Р. М. Действие у микрофона. Баку, 1998.
- М а к а р о в а С. Техника речи. Учебное пособие. Москва, 1983.
- М е д и н М. Язык телевизионного сценария // Сов. радио и телевидение. 1961, №1, стр. 24-26.
- М и к р ю к о в М. П. Слово в радио театре // Советское радио и телевидение, 1963, №6, стр. 10-13.
- Н е в е р о в С. В. Об одном направлении лингвистической науки в Японии // Вопросы языкознания. 1963, №6, стр. 136-140.
- Н и к о л а е в а Т. М. Фразовая интонация славянских языков. Москва. Наука, 1977
- О р д у б а д и М. С. Начинаем перестройку // Говорит СССР. 1935, №22, стр. 41-43.

- Петрова А. Н. Сценическая речь. Москва, 1981, стр. 191.
- Саппак В. С. Телевидение и мы. Четыре беседы. Москва, искусство, 1963, стр. 182.
- Светана С. В. Телевизионная речь. Москва, изд. МГУ, 1976, стр. 152.
- Светазарова Н. Д. К вопросу о функциях интонаций. Звуковой строй языка. Москва, 1979.
- Сворцов М. И. Теоритические основы культуры речи. Москва, 1980.
- Толстова Н. А. Беседы о дикторском мастерстве. Москва, 1963.
- Торсueva И. Г. Теория интонации. Москва, 1974.
- Трекова С. И. Язык телевидения // Язык в развитом социалистическом обществе. Москва, 1983, стр. 78-128.
- Троицкая Г. Я. Звукозапись и радиовещание // Средства массовой коммуникации и современная художественная культура. Москва, 1983, стр. 112-146.
- Хализев В. Речь как предмет изображения // Литературные направления и стихи. Москва, 1976, стр. 104-111.

Başqa dillərdə

- İrfan Erdoğan. Dünyanın Çarpık Düzeni. Uluslararası iletişim. İstanbul, 1995.
- Unsal Oskay. İletişimin ABS-si. İstanbul, 1992.
- Publik Papers of the Presidents of the United States. N.Y. 1996.
- Kennon G. Memories 1925-1950. Boston, 1960.
- Broadcasia and Cable Year book, 1993.

M Ü N D Ö R İ C A T

Giriş	3
Radio dili və ədəbi dil	15
Radio dili haqqında ümumi məlumat	15
Radio dilinin bəzi xüsusiyyətləri	25
Ədəbi-bədii verilişlərdə dil məsələsi	40
Televiziya dili	79
Ekran və dil (nitq) problemi	79
Danışq dili və şifahi ədəbi dil	93
Televiziya verilişlərinin dili ədəbi dil normaları hüdudlarında	99
Televiziya verilişlərinin dilinin üslubi mövqeyi	110
Televiziya verilişlərinin dili və ədəbi danışq üslubu	112
Nəticə	148
İstifadə olunan ədəbiyyat	154

**Redaktor: I.Zeynalov
Korrektor:M.Tağıyeva
Komputer-dizayner:N.Nağıyeva
Yığıılmağa verilmiş 14.07.2000.
Çapa imzalanmış: 13.10.2000.
Fiziki çap vərəqi 09.
Sərti çap vərəqi 10,12. Qarnituru tayms.
Sifariş № 330. Kağız formatı 60x84 1/16.
Qiyməti müqavilə ilə.
Kitab, "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən
çap olunmuşdur.
Direktor: N.B.Məmmədli
Tel.: 8-50-311-41-89**